

SOCIJALNE (DE)KONSTRUKCIJE
IDENTITETA

CEZASM
CENTAR ZA AFIRMACIJU SLOBODNE MISLI

SOCIJALNE (DE)KONSTRUKCIJE IDENTITETA

Zbornik radova sa I međunarodnog interdisciplinarnog studentskog
skupa

Karlovački dani slobodne misli

CEZASM

Centar za afirmaciju slobodne misli

Sremski Karlovci

2015

SOCIJALNE (DE)KONSTRUKCIJE IDENTITETA

Zbornik radova sa I međunarodnog interdisciplinarnog skupa
KARLOVAČKI DANI SLOBODNE MISLI
(5–7 jun 2015, Sremski Karlovci)

Knjiga I

Izdavač

Centar za afirmaciju slobodne misli

Za izdavača

Andrea Ratković

Uređivački odbor

Andrea Ratković

Stefan Todorović

Miomir Milić

Nikolina Čavar

Glavna i odgovorna urednica

Andrea Ratković

Autori i autorke tekstova

Mihailo Stojanović, Aleksandar Risteski, Anđelija Milić, Nina Manojlović, Milica Kočović, Stefan Todorović, Ksenija Lončarić, Fran Radonić Mayr, Dejan Matlak, Nina Racić, Đorđe Bengin, Ljiljana Bajac, Dušica Filipović, Žolt Papišta, Andrea Ratković, Samira Oulailla, Miloš Miladinov i Miomir Milić.

Recenzenti

dr Slobodan Sadžakov

dr Enis Zebić

Lektura i korektura

Stefan Todorović

Dizajn i priprema

Andrea Ratković

Fotografija sa korica

Miomir Milić

Zbornik „Socijalne (de)konstrukcije identiteta” publikovan je zahvaljujući finansijskoj podršci Pokrajinskog sekretarijata za nauku i tehnološki razvoj.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
Mihailo Stojanović POJAM 'IDENTITET' UNUTAR ANTIČKOG POLISA I NJEGOVO SAGLEDAVANJE KROZ PRIZMU SAVREMENIH SOCIJALNIH STRUKTURA	11
Aleksandar Risteski IDENTITET U PLOTINOVOJ FILOZOFIJI	17
Andelija Milić REFLEKSIJA POJMA INDIVIDUACIJE: OD KJERKEGORA DO SAJBERPANKA	27
Нина Ж. Манојловић ПИСАНИ МЕДИЈИ И ЊИХОВА УЛОГА У ПРОМОЦИЈИ СПЕКТАКЛА	37
Milica Kočović SOCIJALNA (DE)KONSTRUKCIJA IDENTITETA ŽENE U REKLAMAMA PROIZVODA ZA NEGU I LEPUTU	47
Стефан Тодоровић ЕУФЕМИСТИЧКИ И МЕТАФОРИЧКИ ПЕРИФРАСТИЧКИ ИЗРАЗИ КАО СРЕДСТВО ЈЕЗИЧКО-ИДЕОЛОШКОГ КОДИРАЊА ИДЕНТИТЕТА У ЈЕЗИКУ НОВИНАРСТВА	57
Ksenija Lončarić, Fran Radonić Mayr MEĐUODNOS LJUDSKOG POTENCIJALA I IDENTITETA KROZ OKVIRE UTJECAJA OKOLINE	67
Dejan Matlak, Nina Racić ISPOLJAVANJE GRUPNOG I LIČNOG IDENTITETA KROZ NARATIVE KORISNIKA TERETANE	77
Đorđe Bengin SLOBODA IDENTITETA	87
Љиљана Бајац МОТИВ ОТУЂЕЊА У РОМАНУ СВЕТОЛИКА РАНКОВИЋА СЕОСКА УЧИТЕЉИЦА	95
Душица Филиповић КА ТОТАЛИТЕТУ МОЋИ: АГОН ФЛУКТУАЛНЕ И ФЕРТИЛНЕ ФЕМИНЕ У РОМАНУ <i>КАП ШПАНСКЕ КРВИ</i> МИЛОША ЦРЊАНСКОГ	107

Žolt Papišta

ULOGA GOVORNIH ČINOVA U FORMIRANJU NACIONALNOG
IDENTITETA NEMAČKE OMLADINE U GOVORIMA ADOLFA HITLERA
I ŠARLA DE GOLA..... 119

Andrea Ratković

ULOGA MEDIJA U AFIRMACIJI IDEOLOGIZOVANIH
SOCIO-KULTURNIH IDENTITETA 129

Samira Oulaillah

THE DECONSTRUCTION AND RE-CONSTRUCTION OF IDENTITY
AMONG RADICALIZED FRENCH MUSLIMS THROUGH SOCIAL
AND VISUAL MEDIA 145

Miloš Miladinov

BENJAMINOVO SHVATANJE UMETNOSTI U DOBA TEHNIČKE REPRODUKCIJE.
SOCIJALNO-POLITIČKA FUNKCIJA UMETNOSTI..... 155

Miomir Milić

ULOGA KOSTIMA U KONSTRUKCIJI IDENTITETA „PRVE DAME”
NA PRIMERU JOVANKE BROZ I ŽAKLINE KENEDI 165

PREDGOVOR

Zbornik „Socijalne (de)konstrukcije identiteta” izdavački je poduhvat Centra za afirmaciju slobodne misli iz Sremskih Karlovaca (udruženja mladih koje se bavi koncipiranjem i organizovanjem projekata koji u svom fokusu imaju afirmaciju kulture slobodnog mišljenja i stvaralaštva) koji je pomogao Pokrajinski sekretariat za nauku i tehnološki razvoj. Zbornik obuhvata radove sa međunarodnog interdisciplinarnog studentskog skupa „Karlovački dani slobodne misli”, koji je bio održan od 5. do 7. juna u Sremskim Karlovcima, a zahvaljujući podršci Opštine Sremski Karlovci.

Zbornik sadrži radove u kojima su prvenstveno sprovedena teorijska promišljanja socijalnih tendencija konstruisanja i dekonstruisanja višedimenzionalnog fenomena identiteta, te kao takav predstavlja zavidan doprinos afirmaciji interdisciplinarnog naučno-istraživačkog rada usmerenog ka što celovitijem sagledavanju identiteta i pojava koje se s njim u vezi javljaju, ali i ka iznalaženju potencijalnih modusa za prevazilaženje aktuelnih problema koji proizilaze iz njegovih neadekvatnih (re)interpretacija, kao i različitih vidova zloupotreba. Zbornikom obuhvaćeni radovi oslanjaju se dobrim delom na savremena istraživanja, ali i na tzv. klasične naučne postavke koje se pokazuju kao više nego relevantne za zasnivanje argumentovane naučne diskusije.

Potrebno je istaći i da se u radovima na ozbiljan i utemeljen način sprovode promišljanja i problematizacije identiteta i to u okviru originalnih paradigmi istraživanja, te sa karakterističnim kritičkim angažmanom zahvaljujući čemu Zbornik potvrđuje opravdanost poziva upućenog naučnom podmlatku da pruži svoj doprinos afirmaciji nauke i naučnog rada, kao i proširivanju okvira njenog delovanja, ali ne samo kada je reč o izboru predmeta promišljanja, već i o pozvanosti budućih naučnih radnika i radnica da napuste okvire puke kabinetske prakse radi obezbeđivanja neophodnih (pred)uslova za negovanje i uvažavanje raznolikog bogatstva socio-kulturnih identiteta.

Pred čitaocima i čitateljicama nalazi se 16 radova studenata i studentkinja osnovnih, master i doktorskih studija sa Novosadskog, Beogradskog, Kragujevačkog, Niškog, Zagrebačkog i Londonskog univerziteta, koji su recenzirani i pozitivno ocenjeni od strane eminentnih predstavnika akademske javnosti iz zemlje i regiona čime se dodatno potvrđuje vrednost i značaj Zbornika.

Bitno je istaći i da je CEZASM-ova namera da Zbornik preraste u višejezičnu i međunarodnu publikaciju koja bi kao produkt uspešno realizovanih „Karlovačkih dana slobodne misli” predstavljala relevantan doprinos proširivanju opsega izdavačke delatnosti nevladinih organizacija iz oblasti nauke, zatim promociji i popularizaciji nauke, kao i podsticanju naučnog podmlatka na ozbiljno bavljenje strukom.

Upravni odbor CEZASM-a i Uređivački kolegijum Zbornika ovom prilikom upućuju iskrene reči zahvalnosti autorima i autorkama radova i to najpre na ukazanom poverenju, a potom i na značajnom udelu u izvođenju ovog projekta, dok posebnu zahvalnost na podršci, kao i na korisnim sugestijama iskazuju prof. Veljaku, prof. Sadžakovu i dr Zebiću.

U Sremskim Karlovcima, decembar 2015. godine

Andrea Ratković

Mihailo Stojanović*

Filozofski fakultet, Niš

POJAM 'IDENTITET' UNUTAR ANTIČKOG POLISA I NJEGOVO SAGLEDAVANJE
KROZ PRIZMU SAVREMENIH SOCIJALNIH STRUKTURA

This paper will be dealing with the interdependent relationship between an individual and social structures, with particular emphasis on that interdependency, developed from the ancient Greek perspective on philosophical points. Social structures have occurred in a variety of forms throughout history: people, nations, religious communities, countries, etc. Since these structures inevitably affect the determination of the identity in all its distinctive forms (personal identity, the identity of certain ethnic groups, national identity etc.), our intention is to, first of all, interpret the concept of 'identity', which appears on the platform of the ancient polis. It is through the prism of the individual-polis relation, that we will be looking back at some specific definitions of the human identity formulated in the works of Plato and Aristotle. Furthermore, we will try to look at the metaphysical, aesthetic and ethical concepts (harmony, kalokagathia etc.), which are based on that identity in the contemporary society. Lastly, we will be looking at the possibility and/or the inability to renew these concepts within the framework of modern social structures.

Key words: social structure, polis, harmony, kalokagathia, multiculturalism.

Osnovni oblik pojma „identitet”, kakvim se javlja na platformi antičkog polisa, višestruko je uslovljen ulogom pojedinca u datoj socijalnoj strukturi. U okviru ovoga, on se pojavljuje u različitim distinktivnim oblicima, počevši od ličnog, dalje rodnog identiteta i identiteta u okviru religiozne zajednice, pa sve do stvaranja identiteta u odnosu na sam polis. No, prema postavkama Antike, najviši oblik njegovog utemeljenja upravo se pronalazi u specifičnoj međuzajednici odnosa pojedinac–polis.

U odnosu na ovo, uviđa se neprekidna potreba čovekova da se okruži ljudima i da sa njima, u izvesnom obliku zajednice, funkcioniše. Koliko duboko zadire ova postavka, može se naći u delima Aristotela, gde on čoveka definiše kao „zoon politikon” (2003). No, kako tumačiti ovaj atribut? Premda se reč *politika* danas koristi u drugačijem obliku, u ovom slučaju, ona svoju genealogiju povlači iz reči *polis*. Dakle, čovek je „biće polisa”. Dalje, kako bi obrazložio svoje stanovište, on dodaje da jedino onaj koji je „rđav ili bolji od ljudi” (Aristotel, 2003) može živeti van države, čovek ne. Istu potrebu pre Aristotela uviđa i Heraklit, te zapisuje da se „čovek za zakon mora boriti jače nego za utvrđenje” (Diels, 1983,

* mihailophilosophy@gmail.com

str. 153). Sada, kao otvoreno pitanje ostaje osnov ove potrebe. Treba utvrditi razlog za samo osnivanje polisa kao jedne dominantne socijalne strukture Antike.

Jedan od najboljih primera za ovo daje nam Platon u svojoj *Državi*, gde piše: „Mislim da država nastaje zato što svako od nas nije sebi dovoljan nego traži još mnogo šta” (2013, str. 41). Iz ovog stava mogu nastati različita sporenja oko motiva ovakvih akcija, u prvom redu u odnosu na pitanje da li su pokretači za udruženje altruističke ili egoističke prirode. Da li polis postoji radi pojedinca ili pojedinac radi polisa? Ovo je pitanje koje se nameće i u odnosu na čije se odgovore kao konsekvencu uzima potpuno zasebna izgradnja primenjene etike i aksiologije. Stoga, podobno razmatranje upravo ovog odnosa može odrediti način sagledavanja međuzavisne veze između pojedinca i polisa.

U okvirima ovog problema dolazimo do tri osnovne mogućnosti. Prema prvoj, polis je formiran u odnosu na pojedinca kao struktura manje vrednosi, te se pojedinac stavlja u središte pažnje. Prema drugoj, pojedinac se podređuje moćnijoj strukturi od njega samog, te se njegove želje, potrebe i individualnost spuštaju na nivo nebitnosti. I prema trećoj, ova dva entiteta stoje u odnosu ekvivalencije, te polis postoji od pojedinaca, ali i pojedinci zahvaljujući polisima. Iz Platonovog *Protagore* dobijamo mitsku sliku postanka jedne ovakve zajednice sa dva bitna diskursa. U prvom, Protagora naglašava osnivanje države u službi pojedinca kao entiteta koji ima za svrhu da olakša život čoveku samim tim što omogućava deljenje obaveza. No, on tu čini skok gde u analizi vrline eksplicitno naglašava da se, sada obrnuto, pojedinac mora polisima potčiniti, te da se oni koji ne odgovaraju ovakvoj arhitektonici iz njega moraju udaljiti (Platon, 1915).

Ovde se rasprava o identitetu raspada u dva odvojena diskursa, u nadi da će se ona spojiti u kasnoj sintezi. U prvom mahu treba se odrediti identitet pojedinca, zatim identitet polisa, i najzad, jedinstvo u međuzavisnoj izgradnji identiteta polisa i pojedinca. Postavlja se pitanje ugrožavanja ličnog identiteta. No, da li je to uopšte moguće? Osnovni oblik ontološkog identiteta je „Ja sam Ja”. Bez obzira na ime, položaj, društvenu odgovornost, osećanja, predrasude, ovaj princip ostaje neugrožen. On se ne može izmeniti, stoga je očigledno da se ovde misli na neku drugu vrstu, ili pak, možda za date uslove, preciznije definisano, drugačiji oblik otelovljenja identiteta. Tako možemo govoriti o odnosnom identitetu; Identitet koji je u večnom nastajanju, u zavisnom odnosu prema spoljašnosti. Onaj specifičan oblik saznavanja Ja u odnosu na saznavanje ne-Ja. Da li je identitet jedan, ili pak možemo (moramo?) govoriti o njihovom mnoštvu? Jedan je gledalac u pozorištu, putnik na putu, slušalac na koncertu, pisac dok piše, pevač dok peva, no opet, On je On, svagda isti, jedan, nepromenljivi. Ovde se eksplicitno prepoznaje odnosni identitet, onaj koji nastaje u

odnosu na ulogu koju igra u datom trenutku. Dakako, ova vrsta identiteta može se ugroziti, ona se može menjati i rađati. Tako jedan, prema rečima Aristotela, uzima na sebe ulogu čoveka tek u životu u polis. I ovo je uloga, odnosni identitet. Iako uloga njenog ovaplođenja uzima veću dužinu trajanja, ontička snaga bazičnog identiteta (ja sam ja) ostaje slobodna i nevezana za raznovrsne uloge odnosnog identiteta. No, da li polis ima ovaj bazični identitet? Da li polis ima mogućnost da uzme neku drugu ulogu i da pri tome njegova bit ostane nepromenjena? Da li je ovakva odrednica moguća? Ukoliko bi polis postao (nestao?) nešto drugo, on bi izgubio nužne i dovoljne uslove onoga što jeste. Iz toga proizilazi da on u biti nije ontološki čvršća tvorevina od pojedinca. Identitet polisa ne može se sagledavati u tom pravcu. Polis postoji samo kao odnosni entitet, onaj koji jeste to što jeste dok igra ulogu za koju je namenjen da igra, jer ona sama iz perspektive polisa nije uloga već bit, ono što on sâm jeste.

U Helena je očuvana svest o tome da je jedino najviša vrednost dovoljno dobra, i da se tek u njoj jedan rađa kao čovek. Ovakva koncepcija je za svoje određenje uzela u prvom mahu harmoniju. Matematičko srazmerljivo savršenstvo u kome su date podjednako sheme funkcije kosmosa, ali i oformljenja pojedinca. Kada je prvi put prepoznata ova forma bivstvujućeg, tada se začula „harmonija sfera”, koju Platon u svojim delima iznova ispituje, te po istim principima formira čoveka. Osnovni pandan harmoniji jeste „simetrija”, reč koja primarno označava sklad delova jedne celine i čije se zajedničko značenje iscrpljuje u osnovnoj etičko-estetičkoj kategoriji *kalokagathia*. Iako se iz pitagorejske filosofije dobija utisak uspostavljanja ovih odnosa u prvom planu radi estetske forme, u kasnijem razvitku, osvrćući se na Platona, ova odlika postaje nosilac najviših kako estetičkih, tako i etičkih vrlina pojedinca. Neprestano dopunjenje lepote i dobrote stvorilo je unikatni koncept *kalokagathia*-e, koja svoje utemeljenje pronasla u metafizičkoj postavci najvišeg Dobra. Njome se čovek približava ka Njemu, a da ga pri tome ne relativizuje i instrumentalizuje, već radi Dobra po sebi. Kako svaki pojedinac teži ka njemu, pa samim tim, mada možda bez eksplicitnog znanja o tome, i harmoniji i simetriji duše, Platon objašnjava u *Državi*: „Ali je jasno i to, kako mnogi više vole da imaju posla sa prividnom nego sa istinskom pravičnošću i lepotom, dok kada je u pitanju Dobro, nikome nije dovoljno da ga ima samo prividno, nego traži istinsko Dobro, a njegovu senku, svako prezire, zar ne?” (2013, str. 162). Isti koncept se prepoznaje na tri različita nivoa, pa je njihovo ispitivanje potrebno radi postavke utemeljenja i daljeg istraživanja, te ćemo na taj način dobiti uvid u mogućnost ili nemogućnost reaktualizacije iste iz perspektive sadašnjice. Isprva imamo zadatak postaviti međusoban odnos pojedinca, polisa i kosmosa. U kom se ontički relevantnom obliku u ovakvoj

međuzajednici javlja polis. Njega, prema ulozi, možemo definisati kao čoveka u velikom i kosmos u malom. Iako isprva sažeto, ovakvo određenje pruža veliku mogućnost za aksiološko i metafizičko istraživanje istog. Prva primećena simetrija i harmonija nalazi se u kosmosu samom, u „eteru uznemirenim izvanredno pravilnim kretanjem nebeskih tela” (Vićanović, 2006, str.17). Iz kosmološkog perioda antičke filosofije prepoznamo uprtu pažnju prema nebu, večnosti i beskonačnosti. U ovim određenjima prvi je put prepoznat pojam identiteta, onoga što jeste onako kako jeste. I ovo određenje ne svodi se na puko ontološko sistematizovanje prosto bivajućeg, već odlazi šire te dobija estetsku odrednicu „ukrasa”. Identitet je kod Helena neodvojiv od ove koncepcije uloge, koja, kako bi ispunjavala svoj cilj, mora nositi izvesne aksiološke oznake i to u prvom planu, etike i estetike (Platon, 2013). „Treba pogledati u ogledalo: Ako si lep, treba i lepo da činiš; ako si ružan treba nedostatak prirode da ispraviš plemenitošću (καλοκαγαθία)” (Đurić, 1976, str. 102), zapisuje Bijant. Ovim putem u harmoničnom rasporedu arikulišu se kako tri dela duše: razumni, voljni i nagonski; tako i tri osnovna sloja društva. I jedino će ovim rasporedom, čovek i država postati božanski, koliko je to za njih moguće, zapisuje Platon (2013). Na ovom mestu, u međusobnom prožimanju polisa i pojedinca putem harmonije i simetrije, rađa se čovek Antike, i to onakvim kakvim ga Platon opisuje i stavlja za dostojna filosofije.

Kao što se uviđa, identitet se na platformi antičkog polisa javlja u međuzavisnoj izgradnji u odnosu pojedinac–socijalne strukture. Iz tog razloga javlja se problem mogućnosti i/ili nemogućnosti njegove reaktualizacije. Da li je moguć ovaj oblik identiteta i konstituisanja pojedinca u odnosu na date strukture, s obzirom na određenje te zajednice putem etičko-estetičke kategorije *kalokagathia*? Bez obzira na moderno multikulturalno i tehnološkim dostignućima na globalnom nivou povezano društvo, njegove se parcije, kao noseće strukture razbijaju. Ovaj postupak se uočava od najelementarnije čestice koju predstavlja porodica pa do raspadanja koncepcije jednog naroda. S obzirom na dato stanje stvari, potrebno je dublje analizirati mogućnost fundiranja etičkih i estetičkih „vrlina” u savremenom društvu. Na čemu bi se one zasnivale? Moderno vreme će označiti novi prilazak ontološkoj povezanost grada i pojedinca. Ova dva entiteta više nisu u povezanosti kakvu je poznavala Antika, već se pre svega ona identifikuje u episemičkoj, a ne ontičkoj vezi. *Philosophia Prima*, koja ima za cilj omogućenje ove veze, dolazi kao gnoseološko logička koncepcija teorije značenja. Ona će u preobraćenom odnosu interferencije grad–pojedinaac odrediti koncepciju označenog i referencije značenja. Ontologija grada se raspada na diskurse struktura i substrukture. No, da li je ovo dovoljno kako bismo govorili o reaktualizaciji statusa odnosa pojedinac–polis kakvim se javlja na platformi Antike? Problem koji se ovde

pronalazi jeste u definisanju trećeg člana, Kosmosa. On više ne igra ulogu u odnosu na čije postojanje i definisanje osnovnih etičko-estetičkih kategorija postavljamo identitet grada i pojedinca. To mesto sada zauzimaju substrukture koje se moraju tumačiti, i čija je egzistencija duboko i neizmenljivo uslovljena razumevanjem od pojedinca. Ovim putem se stvara ontološka heterogenost i homogenost prostora koja je u najtešnjoj vezi za svojim tumačem. Bez njega, prostor ne može zadobiti kvalitativnu heterogenost pa samim tim ni ontološki značaj u izgradnji ili definisanju pojedinca u odnosu na socijalnu strukturu. De Sosirova zamisao semiologije, kao univerzalne teorije o znakovima, kako on navodi, može se primeniti na dešifrovanje svih društvenih sistema. Iz ove perspektive, on govori da značenje bilo koje radnje ili objekta može izgledati prirodno, ali da je ono uvek zasnovano da zajedničkim konvencijama (De Sosir, 1996). Tek kroz semiološko spuštanje u ove substrukture mi možemo odrediti značenje određenih entiteta grada i kao takvim davati im ontološki značaj, iako bi bilo teško opravdati apsolutni realitet jedne ovakve ontološke podloge, premda im možemo pridati status idejnog aktueliteta.

Problem koji se identifikuje na ovoj etapi jeste podređenje metafizičkih koncepcija episemičko-logičkoj analizi. U ovakvim uslovima ona se ne postavlja kao noseća struktura realnog, već se svodi na čoveka. Moderna misao je okrenuta u smeru nominalizma i konceptualizma. No, u takvaj postavci ne možemo govoriti o ontološkoj strukturi koja kao svoje obeležje nosi određenje Antičke *kalokagathia-e*. Sa druge strane, ranije neodvojivi pojmovi *kalos-a* i *agathos-a* danas ne pronalaze svoj fundament u postavci Najvišeg Dobra koje bi transcendiralo svakog pojedinca. Iz tog razloga, ovi se pojmovi razilaze u širokom dijapazonu, te se njihovom izučavanju prilazi na sasvim drugačije načine.

Premda je, s obzirom na ovde iznete probleme, teško govoriti o reaktualizaciji odnosa pojedinca i socijalne strukture kakvim se javljao na platformi Antike, dakako da to ne predstavlja i kraj zajedničkog života u saglasju sa koncepcijama etike i estetike. Razilaženje se javlja na dva nivoa koja onemogućuju sintetisanje sa predašnjim. Prvo, celokupno filozofsko gledište svoju je težu pomerilo sa ontologije na gnoseologiju i logiku; i drugo, prilazak fundiranju koncepcija koje su imale primarnu ulogu u Antici pomereno je na čoveka. Shodno takvim izmenama, moderna i postmoderna filozofija stvaraju nove sisteme koji će na potpuno drugačijim principima opravdati staranje zajednice i duboko ukorenjenu potrebu čoveka da živi i dela u okviru drugih ljudi.

LITERATURA

Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 2003.

Miloš Đurić, *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976.

Diels Herman, *Presokratovci*, I, Naprijed, Zagreb, 1983.

Platon, *Država*, Dereta, Beograd 2013.

Platon, *Protagora*, Matica hrvatska, Zagreb 1915.

De Sosir, *Kurs opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.

Iva Vićanović, *Ukus i etos*, Zograf, Niš, 2006.

Aleksandar Risteski*

Filozofski fakultet, Novi Sad

IDENTITET U PLOTINOVOJ FILOZOFIJI

In this article I will consider the notion of *identity* in Plotinus' philosophy. The vagueness of the concept of identity in the title of this article refers to a fact that at Plotinus we can hardly speak about *personal identity* outside of account of the fundamentals of the being in whole. Namely, the place of personal identity, in Plotinus' thought, represents an integral part of his entire specter of ontological considerations. In this article, I will first consider the problem of even considering the question of subjectivity, self-consciousness and personal identity before modern philosophy, and I will argue that such considerations, when it is about Plotinus thought, is not only possible, but important. By doing this, I will point to the anthropological aspect of Plotinus' thought as possibly one of the best starting points for understanding his thought in whole, which is suggested by the very arrangement of the themes in the *Enneads*. Finally I will be considering the connection between knowledge and self-knowledge in Plotinus' thought, by which will be enabled space for clearer considerations of Plotinus' understanding of relation between individual and his community. I will try to argue that for Plotinus self-understanding and self-experience, if those are to be authentic, cannot be something that is happening within the frames of existing society; on a contrary, affirmation of the personal integrity is possible only in the act of *transcendence*. In the closing part of the article, I will open the question about whether to us, today, insights into these segments of Plotinus' thought are of some importance and how should we understand our relation towards own community.

Key words: Plotinus, subjectivity, ontology, transcendence, community, self-knowledge

Uvod

Verovatno je upitno u kojoj meri možemo da govorimo o problemu *formiranja ličnog identiteta* ili o filozofskom pojmu *sopstva* u okvirima *Plotinove filozofije*. Da bi taj uslov bio ispunjen, mogli bismo reći, neophodno je da mišljenje prođe iskustvo radikalne rekonstrukcije ontološke slike celokupne stvarnosti, čime se otvara mogućnost subjektivnosti da ova uvidi vlastitu konstitutivnu moć. Pokušaj da se Plotinovo sopstvo poistoveti sa modernim iskustvom individualnosti i subjektivnosti i samosvesti nakon Dekarta pa nadalje – bio bi čist *anahronizam*. Kada se, međutim, pažljivije razmotri Plotinova misao, može se doći do zaključka da nije ni sasvim bez osnova otvoriti pitanje o filozofskim tematizacijama mesta ličnog identiteta i sopstva u okvirima njegove misli. Naime, o anahronizmu bi se moglo govoriti tek ukoliko bismo unapred postavili parametre iz naše povesne situacije, kojima bismo odredili *šta znači govor o subjektivnosti* i ukoliko bismo sa takvim modernim paramterima računali da kod Plotina imamo posla sa takvim govorom. Ovde je, međutim, reč

* omeniis@yahoo.com

o razmatranju predkartezijanskog iskustva subjektivnosti. Utoliko, autor je mišljenja da možemo da se usmerimo u pravcu ispitivanja Plotinovog shvatanja ličnog identiteta i da takav napor ne mora unapred biti osuđen na neuspeh.

Razloga koji govore ovome u prilog ima više i ovi su najvećim delom uočljivi unutar same Plotinove filozofije. Prvo, neophodno je najpre istaći *razliku između modernog i Plotinovog shvatanja sopstva*. Takođe, teško da možemo pretpostaviti da je stvar slučajnosti to što je prema Porfirijevoj selekciji i uređivanju Plotinovih spisa upravo rasprava o tome šta je čovek prva rasprava prve *Eneade*, što nam sugeriše da bi *antropološki aspekt Plotinove misli* možda bio najbolje polazište za razumevanje njegove filozofije u celini. Ovo se, pre svega, odnosi na pitanja o biću čoveka i o najboljem načinu života koji čovek može voditi, a što su filozofske ambicije koje nisu svojstvene samo Plotinu, već i njegovim neposrednim filozofskim prethodnicima – stoicima. Iako je Plotinova misao daleko „apstraktnijeg” karaktera od stoičke, Plotin ipak čuva u svojim filozofskim ispitivanjima etički element koji je svojstven i stoicima, premda u znatno drugačijem ključu. Da je to slučaj, Plotin nam pokazuje kroz akcentovanje jedne izuzetno važne stvari: da je *samospoznavanje neizbežni element u spoznaji kao takvoj*, i da je, štaviše, spoznaja vlastitog bića komplementarna sa spoznajom bića kao bića. Kraj šeste *Eneade* zapravo potvrđuje da je ovom zadatku posvećena čitava Plotinova metafizika. Iz ovakvog shvatanja mesta i zadatka samospoznaje, moguće je izvući značajne *praktičke* implikacije, koje se tiču odnosa pojedinca i njegove društvene zajednice.

Razlika između modernog i Plotinovog shvatanja sopstva

Kada govorimo o razlici između modernog i predkartezijanskog iskustva subjektivnosti, neophodno je ispitati *telos* koji se nalazi u osnovi ovih različitih povesno filozofskih pozicija. U novovekovnoj filozofiji, počev najpre od Dekarta, sopstvo ili samosvest postaje *noseći pojam*, ili tačka *utemeljenja jednog gnoseološkog projekta*, te u tom smislu pojam samosvesti i specifično shvatanje sopstva postaje izlazišna tačka čitave filozofije. Do specifičnosti svog shvatanja sopstva kao *res cogitans*, Dekart dolazi polazeći najpre od intencija da utvrdi šta je to što se sa nepogrešivom izvesnošću može znati, kako bi na temelju tog uvida mogao da izgradi jedan, uzgredno rečeno *sistem* znanja, u vidu jedne univerzalne nauke (1975). Pretpostavke od kojih Dekart polazi i uvidi do kojih dolazi u svojim *Meditacijama*, uslovljavaju da on filozofiji ostavlja jedan misaoni horizont koji je

obeležen znakom nepomirljivog dualizma, u vidu razlike između duše i tela, odnosno, misleće i protežne supstancije.

Kada je reč o predkartezijanskom, a u ovom slučaju, Plotinovom shvatanju sopstva, najpre uočavamo to da kod Plotina ne postoje ambicije da se na temelju ideje sopstva i samosvesti izgradi jedna *mathesis universalis* (Rappe, 1996, str. 253). No, to ne isključuje mogućnost tematizacije i problematizacije pojma sopstva i ličnog identiteta, u smislu da Plotin nije bio svestan ovog „fenomena”. Naprotiv, problem samospoznaje postaje jedan od središnjih problema, najpre Plotinove ontologije i fundamentalna razlika između Dekarta i Plotina je u tome što Plotin nastoji da pokaže da je pozicija sa koje se može govoriti o samospoznaji pozicija ontološkog mišljenja, odnosno, da spoznaja temelja vlastitog bića u isto vreme je i spoznaja temelja bića kao bića. Istinska samospoznaja, u tom smislu, jeste zapravo najviši stupanj *identifikacije* vlastite jednosti sa Jednim sâmim, što je događaj koji Plotin naziva *henosis*.

Razlika između kartezijanskog i Plotinovog shvatanja sopstva, stoga, nije stvar drugačijeg spoznajnog pristupa određenom predmetu, već je reč o fundamentalno različitim ontološkim i epistemološkim pretpostavkama, gde, s obzirom na određeno ontološko ustrojstvo bića i *sopstvo* zauzima određeno, odnosno, drugačije mesto. Da je Plotin bio svestan sopstva kao filozofski relevantnog problema, u to gotovo da nema sumnje; međutim, takvo sopstvo nije kartezijanska subjektivnost koja spoljašnju stvarnost doživljava kao odsečenu od sebe, niti kantovska transcendentalna subjektivnost koja je *zakonodavac prirode*.

Antropološki aspekt Plotinove misli

Vođen istom logikom kojom je bio vođen i Andronik sa Rodosa, uređivač Aristotelovih spisa, Porfirije je načinio redosled Plotinovih filozofskih razmatranja određivši polazište sa kojeg je najbolje razumeti Plotinovu misao u celini, postavivši, tako, raspravu *O tome šta je živo biće i šta je čovek* kao prvu raspravu prve *Eneade* (Порфирий, 1995, str. 376; Plotin, 1984, str. 17). Ovim se jasno ističe da je Plotinu pitanje ustrojstva čoveka i štaviše unutrašnja dinamika pojedinčevog duhovnog života od izuzetne važnosti, postavljajući time zadatak samospoznaje kao filozofski imperativ.

Ovakva vrsta filozofskog zadatka, doduše, nije svojstvena samo Plotinu; stoici takođe dele bliske ambicije u pogledu važnosti samospoznaje. Plotin i stoici se, međutim, razilaze kada je u pitanju shvatanje zadatka samospoznaje. Plotin, pre svega, strogo obraća pažnju na ono što naziva *višim* i *nižim* sopstvom, misleći ovo dvoje kroz prizmu svoje

ontološke slike sveta, koja je prema tradicionalnoj platoničkoj misli podeljena na *vidljivi* i *nevidljivi* svet, odnosno, *viši* i *niži* i u epistemološkom i u ontološkom smislu. Na taj način, Plotin identifikuje više sopstvo sa višom stvarnošću kao takvom, ukazujući na koji način čovek ima uдела u takvoj stvarnosti.

Stoici, pak, zauzimaju više rezignirano raspoloženje spram vlastite stvarnosti, pa je sopstvo pojedinca shvaćeno kao unutrašnjost duše koja je suprotnost spram stvarnosti koja je okružuje. Na tom tragu stoici vide proces samospoznaje, praćen specifično shvaćenim *pounutrašnjem*, kao projekat eliminisanja suvišnih i „nerešivih” filozofskih pitanja (Arijan, 2011, str. 35), a u šta svakako spadaju i metafizičke spekulacije. Plotin, sa druge strane, integriše samospoznaju i ontologiju dajući time ontološki značaj tradicionalnim helenističkim etičkim pojmovima, i etičku impregniranost vlastitoj metafizici, jer ova i nije shvaćena kao teorijski projekat koji se odvija mimo individualne životne situacije. U tom smislu, spoznaja *ontos on-a*, istinske stvarnosti, za Plotina nužno ima *katarktički* karakter, odnosno, transformišuće je po celokupni karakter pojedinca, i nužno uzrokuje drugačiju vrstu životne delatnosti.

Plotinovo ontološko shvatanje samospoznaje i njene praktičke implikacije

Samospoznaja je kod Plotina pre svega *ontološki problem*, jer se tiče čovekovog položaja unutar celokupnosti stvarnosti, pa je ispitivanje temelja čovekovog bića u isto vreme isprepleteno sa ispitivanjem *bića kao bića*. Zadatak Plotinove ontologije, utoliko, primarno se tiče toga da pokaže da je temelj čovekovog vlastitog bića, odnosno, njegov ontološki *identitet* istovetan onome što čini *identitet* celokupnog bića, onome što neko biće čini bićem, a to je *Jedno*. Vlastita *jednost* nije nešto odvojeno od Jednog kao takvog, i takva vrsta uvida ostvaruje se posredstvom *transcendiranja* vlastite životne situacije, ali takođe i celokupnog korpusa znanja o sebi i svom svetu, koje je stečeno prethodnim životnim iskustvom, obeleženim pre svega znakom nejasnih čulnih utisaka, slučajnih životnih okolnosti i neispravnog razumevanja bića stvari.

U antičkoj filozofiji, počev najpre od Platona (2013) i Aristotela (1960), kada se govori o prirodi čoveka, uvek se govori i o njegovom svetu, njegovoj zajednici, koja u izvesnom smislu predstavlja krajnji horizont njegovog samorazumevanja. Kod Plotina, pak, institucija *polis*a nestaje kao primarni horizont samorazumevanja čoveka, jer Plotin i ne živi sa osećajem pripadnosti *polisu*, već *kosmos-polisu*; kod Plotina je čovek viđen kao neko ko pripada znatno većoj i *istinitijoj* zajednici nego što su to proizvoljne ljudske tvorevine, u vidu

državnih institucija, a što je svakako nasleđe sofističke problematizacije odnosa *physis-nomos* (Perović, 2001, str. 103–104). Jedini zakoni i jedina istina koja se tiče plotinovskog čoveka jeste ono što pripada *istinskoj stvarnosti,ontos on*, a ne stvarnosti *polisa*. Kada se govori o Plotinovom „kosmopolitskom shvatanju čoveka”, trebalo bi imati na umu to da savremeno razumevanje *kosmopolisa, kosmopolitizma i kosmopolite* jeste pre svega obeleženo znakom *globalizma*, u smislu da je kosmopolita osoba čija shvatanja nisu „ograničena” na običajnosni duha zajednice iz koje ova potiče (ne ispitujući pri tom da možda upravo takvo verovanje u vlastitu „liberalnost” nije izraz političke i ekonomske krize *vlastite* zajednice). Helenističko-rimsko oblikovanje pojma *kosmopolisa*, pak, znači to da *kosmos u celini može da se shvati kao jedno hijerarhijsko uređenje*, unutar kojeg i čovek može da pronade sebi pripadno mesto. Da se kosmos shvata po analogiji sa polisom, to ne znači ništa drugo do da je stvarnost jedna integralna celina koja reguliše samu sebe posredstvom zakona, ili, drugim rečima, da stvarnost suštinski jeste *umstvena stvarnost*, u smislu da je inteligibilnost svojstvo sâmihi stvari.

Kada je reč o Plotinovom shvatanju odnosa pojedinca i zajednice u kojoj se ovaj nalazi, interesantno je primetiti da je povesna situacija u kojoj Plotin živi i stvara u pojedinim momentima *bliska našem vremenu*. Zajedničko našem i Plotinovom vremenu jeste upravo element isključenosti pojedinca iz političkog i javnog života, osećaj nemoći da se nešto može na društvenom planu radikalno promeniti, a što za posledicu daje okrenutost u vlastitu unutrašnjost i okrenutost ka problemima „privatnog” života (Perović, 2001, str. 196). U helenističko-rimskoj filozofiji posledica ovakve povesne situacije društva prikazuje se *okretom* od spoljašnjosti kao mesta pronalaženja odgovora na pitanja problema lične egzistencije, a u Plotinovom neoplatonizmu to se ogleda kroz spoj helenističke ideje filozofije kao mudrosti življenja sa ontologijom, što za posledicu ima shvatanje da se krajnji horizont samorazumevanja i pronalaženja smisla vlastite egzistencije ne pojavljuje ni unutar institucija polisa, ni unutar vlastite posebičnosti, već posredstvom sticanja uvida u istinsko, umstveno ustrojstvo celokupne, a time i čovekove stvarnosti. Stoga se može reći da nasleđeni elementi stoičke etike u neoplatonizmu bivaju više integrisani unutar jednog metafizičkog projekta, ali se isto tako može reći da je Plotinova metafizika duboko impregnirana etičkim elementima, jer se ova ni ne tiče bilo čega drugog do onoga što Plotin naziva *henosis, sjedinjenje* sa fundamentom celokupne stvarnosti, a time i vlastite stvarnosti.

Fundament sveg bića ontološki se razlikuje od onoga *fundiranog*, pa se o Jednom ne govori kao o biću; osim kao metafore, teško je koristiti pozitivne termine za Jedno. Čak je i sâmo ime *Jedno* zapravo impregnirano negativnim značenjem u smislu *ono što nije mnoštvo*,

negacija mnoštva, tako da je i *Jedno* samo ime koje ne sme da podlegne *supstancijalizaciji*, u smislu da se ime pomeša sa imenovanim, jer *Jedno* i nije *nešto* što se može na bilo koji način označiti. Važno je primetiti da potragu za fundamentom celokupne stvarnosti Plotin (1984) započinje polazeći od ispitivanja bića čoveka; budući da je *Jedno* u osnovi sveg bića, i ne postoji nešto što je biće, a da nije nešto *jedno* (Aristotel, 2007), onda i čovek kao neko biće, kao nešto *jedno*, treba da krene od sebe i vlastitog *temelja*. Takođe je važno istaći *transcendentni karakter* načela sveg bića, jer se ono ni na koji način ne doživljava kao nešto pozitivno, kao nešto konačno. Dalje se može zaključiti da time ni „temelj” čovekove egzistencije nije nešto što je *pozitivno*, odnosno, unapred dato, konačno i određivo; *temelj čovekovog bića je isto toliko transcendentan, neodrediv i spoznajno nezahvatljiv koliko i temelj bića uopšte*. Stoga je ispitivanje umstvenog ustrojstva celokupne zbiljnosti, sa ciljem prispevanja do njenog *temelja*, u isto vreme i potraga za fundamentom vlastitog egzistiranja. Ontološka razlika između temelja i utemeljenog prenosi se i na mikrokosmički plan, što rezultuje radikalnim preispitivanjem naše *naviknutosti* u pogledu samoidentifikovanja. Ovo se takođe odnosi i na samorazumevanje u pogledu čovekovog društvenog života i njegovog odnosa spram državnih institucija i sfere običajnosti. Ideal plotinovskog čoveka, utoliko, nije postajanje *dobrim građaninom dobrog polisa*, već postajanje *dobro-likim*, nalik Dobru kao takvom, težnja ka Dobru sâmom, čime se u najvećoj meri ostvaruje individualni, duhovni potencijal i na intelektualnom i na praktičkom planu.

Ovim Plotin ne zagovara neku vrstu antagonizma spram običajnosne sfere, već naprosto unutar sâme običajnosti ne prepoznaje predmete permanentnog duhovnog stremljenja. Težnja ka Jednom može shvatiti se kao duhovna upućenost na referentnu tačku koja se nalazi izvan pozitiviteta zatečenog stanja u sebi i svom okruženju, a transcendentni karakter te referentne tačke govori da se naši duhovni potencijali ostvaruju ne u mirenju sa pozitivitetom zatečenog stanja, već u nadilaženju onoga što se pokazuje kao smetnja i prepreka u vlastitom duhovnom ostvarenju. Ovde nam Plotinova ontološka maketa procesa samospoznaje pokazuje da prilikom ispitivanja *načela* bića, odnosno, nas sâmih, moramo uzeti u obzir *celokupnost bića*, odnosno, *celokupnost vlastitog bića*. Da bismo ostvarili nekakvo razumevanje načela, *Dobra*, odnosno *vlastitog dobra*, neophodno je u obzir uzeti *celokupnu ljudsku prirodu* (Fromm, 1989), a ne njene pojedinačne aspekte. Za razumevanje čovekovog *dobra*, temelja njegove egzistencije i mogućih puteva njegove samorealizacije, neophodno je u obzir uzeti čoveka u njegovoj celokupnosti, a ne samo kao čulno, ili kao racionalno biće. Izbegavanje ovakve vrste perspektivističke parcijalnosti, u pogledu razumevanja čovekovog *dobra*, još je važnije pri razumevanju fragmentarnih aspekata

čovjekovog karaktera, koji su zapravo obrisi normi i vrednosnih sistema njegove društvene zajednice. Plotin je svestan prisustva ovakve vrste fragmentarnosti u samoidentifikovanju pojedinca, gde pojedinac razume sebe i svrhu vlastitog življenja isključivo u okvirima zadatih od strane društvenih institucija. Ovde Plotin ne vidi mogućnost ostvarenja punog duhovnog potencijala čoveka, jer čovek neće u potpunosti ostvariti svoje biće u svetlu *dobra, pravednosti, lepog, istinitog*, ako pomenute vrednosti vidi u konačnim predmetima, različitim oblicima društvene prakse ili kao ostvarene unutar društvenih institucija. Čovek ne može istinski postati *dobar* čovek tako što će podražavati društvene konvencije u pogledu toga šta je *dobro, istinito* itd., jer su i ove konvencije tek nesavršeni odrazi *Dobra* po sebi, *istinitog, Lepog*. Transcendentni karakter ovih vrednosti *po sebi* zapravo omogućava permanentnu težnju u pravcu duhovne samorealizacije, koja nije ograničena društvenim vrednostima, pa je utoliko *vrлина*, recimo, građanska *vrлина*, tek epifenomen čovekovih napora da nalikuje *Dobrom po sebi*, što znači da su istinsko razumevanje prirode bića i prirode vlastitog bića, zapravo, pretpostavke vrlovitog delanja, razumevanja načina na koji čovek može da se ostvari kao čovek, ali i razumevanja načina na koji i društvena stvarnost učestvuje u kreiranju slike o nama samima, *koja nam se isprva sugerše kao naša istinska i jedina priroda*.

Zaključak

U ovom delu rada ćemo pokušati da sumiramo prethodno rečeno. Baveći se pitanjem ličnog identiteta i sopstva, možemo se obratiti Plotinu kao glavnom filozofskom sagovorniku; ako se sopstvo razume drugačije nego što to razume tradicija novovekovne filozofije, ne znači da je nemoguće locirati bilo kakav govor o sopstvu. Plotin, zapravo, pridaje veliki značaj filozofskim tematizacijama sopstva, ličnog identiteta (u vidu razlikovanja između višeg, umstvenog i nižeg, empirijskog sopstva) i čovekove prirode, i ove tematizacije vidi kao integralne delove svojih ontoloških tematizacija. Na osnovu ovoga je jasno zbog čega Plotin stalno naglašava povezanost samospoznaje i spoznaje (bića), jer nam ontološko tematizovanje čovekovog bića zapravo sugerše to da možemo da govorimo o čovekovoj prirodi sa instance koja nije zadata onim neposredno prisutnim (priroda, zajednica), već koja se tiče čovekovog istinskog bića i njegovih pravih potreba. Drugim rečima, namera da se analizira čovekova priroda odvija se sa pretpostavkom da je takvu analizu moguće sprovesti izvan vrednosnih okvira i normi koje zadaje zajednica. Da li je takav projekat moguć, tj. da li je moguće baviti se ispitivanjem čovekove prirode izvan sfere intersubjektivnosti, vršeći time svojevrzni *epoche* u pogledu društvene prakse, jezika, samorazumevanja – ostaje otvoreno

pitanje i pitanje koje, zapravo, prevazilazi okvire Plotinove filozofije, jer svoje zamisli Plotin i nije mogao sprovesti imajući prethodno na umu pitanja koja bismo mi, iz naše povesne situacije mogli da postavimo. Za Plotina je, nesumnjivo, takav projekat moguć i štaviše – nužan.

Za naše razmatranje pitanja sopstva i ličnog identiteta, kada se obraćamo Plotinu, važno nam je da uvek imamo na umu da za Plotina *identitet* bića kao bića, koji je time i *identitet* čovekovog bića, nije nešto pozitivno, nešto određeno i definisano; temelj čovekove egzistencije je neodrediv kao temelj svega postojećeg, kao sâmo Jedno, no, ipak se kao temelj nalazi u osnovih svih čovekovih aktivnosti i stremljenja. Ono što je Plotinu važno da naglasi jeste postojanje neophodne svesti o toj razlici između pozitiviteta vlastite situacije (u vidu poistovećivanja sa onim što se nameće kao neposredno vezano za naše *empirijsko* sopstvo) i *neiscrpnog izvora naše delatnosti i mišljenja*. Tek permanentnom težnjom prema tom izvoru odvija se čovekova duhovna realizacija. Imajući to u vidu, možemo bolje da razumemo način na koji Plotin vidi odnos pojedinca prema zajednici. Zajednica nije i ne može biti krajnji horizont čovekovog samorazumevanja, jer ova nije utemeljena na prepoznavanju čovekovih istinskih potreba i razumevanja njegovog bića, njegove prirode u celini, već operiše sa parcijalnim vrednosnim normama, načelima i slikama dobra kao konačnih svrha.

Modernijim jezikom rečeno, za Plotina bi samoafirmacija ličnog identiteta bila moguća jedino posredstvom transcendencije pozitiviteta zatečenog stanja u zajednici i vlastitoj unutrašnjosti. Može li nas, utoliko, Plotinova misao, bar u pojedinim aspektima, uputiti na izvesne probleme sa kojima se *mi* danas susrećemo i može li nam nešto reći o našoj *konzumerističkoj kulturi*? Da li se ostvarenje ličnog integriteta može dogoditi u zadovoljavanju bespotrebnih, odnosno, lažnih potreba, a što je osnova konzumerističkog društva, čime se održava *status quo*, ili je duhovna samorealizacija moguća samo posredstvom sticanja uvida u naše potencijale i istinske potrebe, koje svoje zadovoljenje pronalaze u formama kreativnosti, ljubavi, razumevanja i komunikaciji? Da li je društvena simulacija identiteta individue dovoljan pokazatelj mogućih pravaca čovekove samorealizacije, i time dovoljan tumač naše vlastite prirode, ili je neophodno iznova i iznova korenito promišljati pitanje – *šta je čovek i kakav je njegov odnos spram vlastitih tvorevina*?

LITERATURA

- Flavije Arijan, *Priručnik Epiktetov*, Dereta, Beograd, 2011.
Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd, 2007.

Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1960.

Rene Descartes, „Meditacije o prvoj filozofiji”, u: Edmund Husserl, *Kartezijanske meditacije*, tom I, Izvori i tokovi, Zagreb, 1975, str. 187–241.

Erich Fromm, *Čovjek za sebe*, Naprijed, Zagreb, 1989.

Milenko A. Perović, *Etika*, INED CO „Grafomedia”, Novi Sad, 2001.

Platon, *Država*, Dereta, Beograd, 2013.

Plotin, *Eneade*, Niro Književne Novine, Beograd, 1984.

Sara Rappe, “Self-knowledge and Subjectivity in the Enneads”, in: L. P. Gerson (ed.), *Cambridge Companion to Plotinus*, Cambridge University Press, 1996, p. 250-274.

Порфирий, „О жизни Плотина и о его трудах (фрагменты)“, в: Плотин, *Энеады*, УЦИММ-ПРЕСС, Киев, 1995, стр. 376.

Anđelija Milić*

Filozofski fakultet, Novi Sad

REFLEKSIJA POJMA INDIVIDUACIJE – OD KJERKEGORA DO SAJBERPANKA

There is an overall tendency towards differences in the society through epochs. More accurately, this vigorous action is usually considered to be an indubitable and necessary way of self-realization. The authors through times varied concerning the inclination towards more *in itself* or *for itself* process when it comes to the more detailed description of it, nevertheless, one thing remained certain: they equally expressed a need and urge for placing human being in the middle of that turbulent activity. For some it was more of a vivid inner turmoil facing the universality, and for the others a collection of (sub)consciousnesses heading towards a dissipation of personality we once knew.

Key words: Kierkegaard, Schiller, Benjamin, Delouse, *Ghost in the Shell*, individuality, personality, opposites, play, hyperrealism.

Uroboros (οὐροβόρος ὄφις) je kroz razna imena i mitologije prolazio kao simbol zmije (ili zmajâ) koja jede sopstveni rep, time bivajući nosilac znamenja beskonačnosti i večnosti, krajnja instanca sjedinjavanja svih suprotnosti u jedno, kao i isticanje tih suprotnosti natrag u kružni proces. Platon ga je pominjao u *Timaju* kada opisuje stvaranje sveta, loptasto biće kome nisu bile potrebne ni uši ni oči, kao ni ostali atributi jer je bilo samodovoljno. Koncept jedinstva suprotnosti je vrlo star i počiva još u mitsko-religijskoj podsvesti čoveka. Pretpostavlja se da je još Heraklit iskovao antički pojam enantiodromie (ἐναντιος – suprotno, δρόμος – prelazak), što se implicitno može naći u njegovim fragmentima: „Oni ne shvataju da *divergentno*¹ samo sebi *konvergira*: spoj koji u suprotnom pravcu teži, kao kod luka i lire.” (*Fragments*, fr. 51) i drugi fragmenti sličnog tipa ukazuju na pomenuti pojam. Jung je kasnije ovu reč počeo da koristi kao stručan termin za prelazak ekstrema jedne delatnosti u svoju suprotnost, kada je ona isuviše u upotrebi. Ono što se zapravo tu stiče jeste večita smena ponavljanja i promene (Jerotić, 2012, str. 146) kao različitih principa, neizbežnih za čovekovo napredovanje.

Seren Kjerkegor se izdvaja kao autor koji je jedna od glavnih niti ovog rada, upravo zato što se na specifičan način bavio odnosom čoveka prema samome sebi i prema svetu. Delo *Ponavljanje* nudi kontemplaciju jednog samotražiteljskog procesa, pristupom različito od nekih drugih poimanja sličnoga doba, iako ne suštinskom potrebom. Kao vrlo važno

* anja.cilim@gmail.com

¹ Kurziv u originalu.

primetićemo da Kjerkegor pravi razliku između individue i ličnosti, na sličan način na koji to čine hrišćanski oci. Etimološka sličnost koja verovatno nije slučajna između starogrčkog προσωπειον (maska) i προσωπον (lice) ukazuje na prдавnu borbu mikro i makro kosmosa povezanih diskutabilno simetričnom nužnošću: *diskutabilno*, jer je ta veza možda za empirijsku nijansu jače osetna sa strane čovekove zavisnosti usuda u determinisanom logosnom sistemu antike, iako i božanstva i čovek podležu njoj. Tako je tragična pozornica njegova prilika da se izdiferencirano, ličnosno, u tom smislu – direktno odnosi sa sudbinom, nikad konačno ne uspevši da joj se suprotstavi. Njena uloga je na kraju uvek ona podučavajuća, gde se čovek miri sa tim da ne može da joj se suprotstavi. No, ovaj odnos se može posmatrati dvostruko. To iznosi na svetlo jedno dvostruko tumačenje (Zizioulas, nepoznata godina, str. 12) koje ukazuje na čoveka kao na nekog ko u isto vreme kuša svoju ponavljajuću nemoć u igri sa kosmičkim poretkom, te je i njegova borba za slobodom laž i privid, što maska i simbolizuje, ali i baš suprotno, njegovu kratku priliku da prevari usud i prometejski ukrade privilegiju i okusi slobodu koja mu nije takva dozvoljena poretkom. Ovde nije reč o nekoj političkoj ili čisto kurtoaznoj presiji, postoji ontološka razlika između shvatanja ličnosti u paganskom i hrišćanskom periodu, na koji se nadovezuje novovekovlje. Ona se sastoji u tome što biti jedinstvena i neponovljiva ličnost i smatrati to važnim nije bilo suštinski značajno u Heladi. To je tada dodatak čoveku bez koga se ne umanjuje njegovo bivanje ličnošću. Tek od hrišćanskog perioda uloga čoveka koji isključivo slobodno treba da se odnosi prema Tvorcu može da skine negativan kontekst maske. (Zizioulas, nepoznata godina, str. 12)

Upravo to na nedogmatičan, a precizan način razumeva Kjerkegor i vidi stupnjeve sazrevanja od individue do ličnosti. „Sećanje je paganski pogled na svet, ponavljanje je moderni: ponavljanje je interes metafizike i ujedno **interes**² gde se metafizika nasuče; ponavljanje je rešenje u svakom etičkom pogledu, ponavljanje je **conditio sine qua non** svakog dogmatičkog problema.” (Kjerkegor, 1980, str. 26) Platonova saznajna teorija anamnezisa u dijalogu *Menon* pobija paradoksalnost potrage za vrlinom, za koju Menon pretpostavlja da Sokrat ne bi mogao da je prepozna čak i kad bi naišao na nju, upravo zato što je ne poznaje. Međutim, večno pamćenje duše i sećanje na njeno mesto poticanja kroz sve veće napredovanje iz materijalne uronjenosti u svet jeste upravo transcendencija koja je za Grka bila osa rotacije. Maksimum slobode je povratak opštem poretku koji je i koncipirao svet, koji će biti zaboravljen kada se duša nađe u nekom novom telu. Ovaj proces je

² Podebljano u originalu.

nedvosmisleno cikličan. S druge strane, cikličnost ponavljanja koja je nagoveštena smislom druge reči jeste drugačija vrsta napredovanja koja se dinamično odnosi prema opštosti kojoj teži i sa kojom je ono (napredovanje), za razliku od starih mislilaca, u uvek neposrednom odnosu gde pojedinac uživa važnost slobode kojom utiče na svoju sudbinu. Ali, važno je reći da je Kjerkegor bio svestan da i na ovom putu mora da postoji određena stupnjevitost napretka, koju je on izrazio kroz tri njemu svojstvena stadijuma, estetičkog, etičkog i religioznog bivstvovanja, što je usko povezano sa razlikom između individue i ličnosti koju smo pomenuli. Još jedna razlika u čitanju Kjerkegorovih dela biće ključna za stanovište interpretacije njegove misli. Dok ga možemo posmatrati kao refleksiju koja se primarno oslanja na autobiografsko, možemo je dotle i uže povezati sa hrišćanskom interpretacijom, kako je i sâm autor smatrao da je religiozni stadijum zaista najviši. Ipak, neka egzistencijalistička tumačenja ističu vrednosnu neutralnost bilo koja od tri stupnja time želeći da ukažu na važnost sâmog odabira načina života, pa u ma se koji domen on pretežno svrstavao.

Nepromenjiva vezana za Kjerkegora ostaje okretanje svom sopstvu kao ličnom, unutrašnjem (dan. *Inderlighed*) odnosu prema sâmome sebi koje je jedino moguća osnova za etički život, ako se setimo da on podrazumeva spremnost na oblikovanje karaktera, kao i sposobnost za preuzimanje odgovornosti prema sebi i drugima, sve u cilju postajanja boljom osobom. Ako i kada ono što se naziva „individuom” i počne da se osvrće ka tobožnjem interesovanju za ovakvu vrstu života, u slučaju da zaluta ili naiđe na sopstvenu nespremnost, ona će se ogledati upravo u nedostatku karakternih određenosti; „[...] individua želi samo da patetično vidi i čuje, no da se dobro razumemo, samu sebe. Ali ne želi da samu sebe stvarno čuje. To je se ne tiče.” (Kjerkegor, 1980, str. 34). Značaj ličnog odnosa prema životu Kjerkegor želi da dočara i jednom metaforičko-stilskom finesom, korišćenjem pseudonima i različitih likova za pojedinačna stanovišta u svakom delu, kao oličenja toga što govore. Istovremeno, možemo ih posmatrati kao njegove težnje i osobine u ličnoj ponavljajućoj kontemplaciji. No, ako primetimo jednu rečenicu iz istog dela (1980, str. 75), videćemo kako je za govor o identitetu i centralnim pojmovima kod Kjerkegora uvek živo razmatranje: „Bežim od svakog spoljašnjeg sećanja na celinu, dok se moja duša danonoćno, na javi ili u snu time bavi neprekidno... moje ime – pa ono mi u stvari ne pripada. Kada bih ga se samo mogao otarasiti. Moje vlastito ime je dovoljno da me na sve podseti, i ceo život izgleda mi da sadrži samo aluzije na prošlost.” Gorepomenuti govor o imenu sada zvuči kontradiktorno, ali je zapravo u pitanju ogoljena dijalektika, na isti način na koji je kroz *Ponavljanje* davao i

primere lošeg ponavljanja – kroz staklenu nepromenljivost okruženja, pravljenje grčevite atmosfere za ponovni osećaj istih emocija (1980, str. 52).

Igrom do apsoluta

Dva su razloga zbog kojih smo Kjerkegorovu dijalektiku nazvali „ogoljenom”. Jedan je prilično očigledan, spram stila i sistematičnosti kojom se odlikuje Hegelova dijalektika, a za koju je poznato da joj se suprotstavljao. Ali, kako bismo izbegli jednostranost tumačenja ovog spora spram ličnih afiniteta, priličilo bi da damo konkretne razloge, koji će u isto vreme direktno uticati na kristalisanje važnosti pojedinačne osobe u poretku. Hegelov koncept opštosti/celine kao neotuđiv i centralni deo njegove metafizike i celokupnog sistema ovom prilikom nije detaljno izložen, niti je to cilj ovog rada. Počev od zasnivanja logike on govori o univerzalnosti kao tezi pojma i sva trijadična dijalektika koja se kasnije razvijala podložna je smatranju suprotnosti (antiteze) inherentnoj samim stvarima (uporedi sa citatom Heraklita na prvoj strani). Tačnije, celina jeste nepromenjiva u sva tri njena momenta i preciznije bi bilo reći da ona postoji kao misao koja se razvija kroz njih. To možemo uporediti sa Hegelovim istorijskim konceptom, gde on razvoj misli slobode posmatra epohalno, čime se ona konačno razvija sa hrišćanstvom koje priznaje ličnosti beskonačnost i time univerzalnost. Bez obzira na jasne implicitne opaske Kjerkegora na Hegelov račun (u *Ponavljanju*, str. 103), smatramo da na početku uporedne analize ova dva autora postoje značajne sličnosti u mišljenju. Kjerkegor na jednom mestu (1980, str. 88) kaže da je *celina ispit*. Mogli bismo da kažemo da je ona za obojicu ishod tog ispita, no ono što bi on Hegelu oštro zamerio jeste što on nigde ne pominje da se moment individualnosti (univerzalnost – partikularnost – individualnost) zaista odnosi na individualnog čoveka. To rezultira činjenicom da je i krajnje moralno uporište za Hegela država, kao sintetišuća instanca za realizaciju slobode. Ako uporedimo slučaj Avrama i Isaka iz *Straha i drhtanja*, videćemo da bi u Hegelovom sistemu Avram mogao da bude samo običan ubica, jer ne postoji nadetička instanca, odnosno opravdanje za takav čin. Istu kritiku opštosti nalazimo u *Ponavljanju* i delima poput *Ili-Ili*, mada, smatramo da, uprkos ovoj ključnoj razlici, postoji identična svest o faktorima pojedinačnog (kao i izuzetka) i opšteg kod oba autora, ali ne u istom odnosu.

Ono što se kao razlog nadovezuje na ovakvu Kjerkegorovu dijalektiku jeste upravo razrada njegove prizme kako se pojedinac, štaviše izuzetak, nosi sa težnjom ka opštosti (u ovom slučaju, božanskim likom). Njegov strastven odnos prema Jovu kao liku koji je sa svim

ljudskim osobinama uspeo da očuva i povрати jačinu vere stavlja ga u red sa Avramovom neizvesnom žrtvom, jer ne postoji i ne može da postoji drugi faktor, sem transcendentnog odnosa prema celini („Ova kategorija, ispita, niti je etička niti estetička, niti dogmatična, ona je potpuno transcendentna.”; v. Kjerkegor, 1980, str. 90), za odnos verujuće ličnosti prema načinu povezivanja etičkih i nadetičkih principa. Ove kategorije jasnije zvuče ako imamo u vidu da Kjerkegor njihovo istinsko ostvarenje vidi kao moguće u pesnički nastrojenoj ličnosti, kao živom izuzetku u kojoj jasno može da se očitava prožimanje i spajanje ove dve sfere (ljudske i božanske). U šire transcendentnom i manje striktno religioznom smislu, najpreciznije je to dočarao Šiler u odnosu nagona za smislom i nagona za formom koji su posredovani nagonom za igrom, ne slučajno baš ovako nazvanim. Nagon za formom koji je apsolut predstavlja racionalnu prirodu koja teži vanvremenskoj konstanti života, dok nagon za smislom teži promeni zastupljenoj u fenomenalnom svetu u kojem je čovek. Balans ova dva principa ističe jedinstvo njihovih suštinskih osobina, gde, spoznajući sebe kroz umski princip koji želi primenu na kontingentnost sveta, čovek biva spreman da prirodu u vremenu podvrgne zakonima nužnosti. Kako princip apsoluta jeste otelotvorena sloboda koja počiva u sebi samoj, a spoljašnji svet je podložan promeni, estetsko obrazovanje čoveka je ono što je Šiler želeo da rasvetli kao put do ostvarenja čoveka kroz otvorenost ka doživljaju lepote, što se postiže upravo ujedinjenjem osećaja i misli, kroz delatnost koja lišava smisao i formu ekstrema slučajnosti i neodređenosti, s jedne, i neodređene opštosti s druge strane. (Uporedi: „Celina je borba, u kojoj se opštost meri sa izuzetkom, sa njom se bori i kroz tu borbu jača. Ako izuzetak ne može izdržati nevolju, onda mu opštost ne pritiče u pomoć [...]” i „Pesnik život počinje u sukobu sa čitavim bivstvovanjem. Treba naći neko umirenje ili neko opravdanje; jer u prvom sukobu mora on uvek gubiti, i ako hoće odmah da pobedi, on nije u pravu.”; v. Kjerkegor, 1980, str. 102, 104).

***Mreža je prostrana i beskonačna*³**

U hronološkoj paraboli istorije koja vodi do početka XX veka i radikalno drugačijeg odnosa prema umetnosti, što se bazira na simulakrumu njene zaostavštine, nalazi se stav Valtera Benjamina o važnosti shvatanja reprodukcije umetničkog dela. Moramo imati u vidu istorijski momenat nužnosti za ovakvim pokretom. Benjamin ističe da je sve što čini neko delo neprolaznim naslaga tradicionalne percepcije istog, što u stvari rezultira neprozirnošću

³ Referenca na repliku: “The Net is vast and infinite.” (*Ghost in the Shell: Solid State Society*)

koja je proporcionalna našoj vremenskoj udaljenosti od njega, kao i prirodnim menjanjem konteksta u kome ga posmatramo. Tipičnim terminom „aure” on želi da dočara nepremostivu distancu između posmatrača i umetničke tvorevine, uprkos hiperrealnom osećaju blizine koji se doživljava. Autentičnost dela postaje sekundarna, te kako se tradicionalna veza raskida, istovremeno se nadomešta njenim mestom u nadolazećem kapitalističkom sistemu. U tome leži „politizacija estetike” (najpre u komunizmu) o kojoj Benjamin govori. Politički momenat doba dao mu je veru u nadolazeću pokretačku snagu većeg broja ljudi, koja će se podstaći dostupnošću umetnosti putem novih uticajnih medija fotografije, filma i radija. Trebalo je da nemir pokretnih slika stoji za obuhvatanje i direktni uticaj na gledaoca, kao direktnog učesnika, gde je estetika simbol za nadahnuće individue za neko buduće konstruktivno delanje. Zanimljivo je to kako se ova težnja, koja se smatrala ključnom vaspitnom merom, može uporediti sa pređašnjom Šilerovom tendencijom i to upravo u svom različitom manifestu, očigledno očitovanim u činjeničnoj težnji kulture. Gertruda Koh daje interesantno viđenje izbavljajuće uloge umetnosti u Benjaminovom poretku: “As I hope to show in this essay, Benjamin constructs the recording apparatus of film as a kind of a demiurgical eye that is capable of approaching the bodily quality of the physical world in a manner that remains inaccessible to the embodied human eye. This provides the basis for the messianic-prophetic power of the camera, its function of disclosure and revelation.” (Koch, 1992, str. 66). Ovakav koncept ona je još nazvala i „negativnom antropologijom”, sudeći po dopuni za oblikovanje realnosti koju zahteva nesavršena ljudska percepcija, koja nije u stanju ni da u potpunosti sagleda sopstveno telo. Benjamin je u drugim delima pravio tu značajnu razliku između „tela” i „korpusa”, gde drugopomenuto označava nadogradnju našeg tela na način koji bi od manjkave stvarnosti stvorila upotpunjenu i novu sliku nje koju bismo živeli – simulakrum u svojoj istančanosti. Ipak, Adorno je u istim postupcima video potencijalnu jednoličnost i rast fetišizma, koja bi se obrušila kao potpuna suprotnost Benjaminovim nadama i prognozama, za šta smo svedoci da se u velikoj meri i desilo. Masovna proizvodnja i naizgled zadovoljenje različitih ukusa, zapravo, manifestovalo bi se kao površno i imalo bi porobljavajući efekat. Adornova predviđanja svakako se pokazuju kao precizna, no, ono što je važno istinito jeste uloga simulakruma i istine koja je on sâm.

* * *

U ovom kontekstu, koji je istorijska revizija nekih od tačaka izdvojenih kao glavne za promišljanje identiteta čoveka kroz njegovo kulturno oblikovanje, dali smo sebi prava na

futuristički skok spram konkretnog dela iz domena popularne kulture. Animirano ostvarenje *Ghost in the Shell* nudi univerzum smešten u 20-e godine ovog veka, koje se odvijaju u prilično naprednom tehnološkom dobu. Govorimo o stepenu u kome je zamena delova tela prostetičkim standard, zajedno sa visokorazvijenim veštačkim inteligencijama koje služe u najrazličitije svrhe. Znatno lakše će biti ako kažemo da je celokupna *Matriks* fransiza inspirisana ovom koja seže još od 1995. godine i najbitnije zajedničke tačke koje dele nisu ni u kakvoj pukoj akciji i efektima, već upravo u mogućnosti povezivanja na takozvani *Net* i komunikaciju sa razvijenim veštačkim i prirodnim inteligencijama. Okruženje je najsličnije onom na računaru i proces prostog učenja informacija odigrava se na način na koje se one smeštaju na hard-disk. Sumirano rečeno, veći stepen prostetizacije direktno je proporcionalan težem odnosu i shvatanju sopstvene ličnosti u (jednom) telu. Glavna junakinja se direktno suočava sa tim problemom i paralelno kroz ceo serijal pokušava da razume odakle i dokle može da kaže da je njeno „Ja”. Njeno telo je od detinjstva potpuno kibernetičko i jedini ljudski organ koji poseduje jeste mozak, smešten u titanijumsku lobanju. Stanovnici sa ovim stepenom prostetičkih delova ređi su, i značajan pomak heroine jeste u tome što može da skoro savršeno kontroliše svoj um i delove tela kako bi stvorila senzaciju pravih organa i ekstremiteta.

U još bližem fokusu, Širo Masamune, kao tvorac mange na osnovu koje su sa značajnim izmenama nastale potonje animacije, u stvaranju ovog sveta bio je direktno nadahnut suprotstavljenom odnosu prema Kartezijanskom dualizmu. „Ghost in the machine” je kao sintagmu prvi put upotrebio Gilbert Rajl sa istim ciljem kao Masamune, da bi Artur Kesler 1967. godine izdao knjigu pod tim nazivom. Oba filozofa su zastupala fizičku uslovljenost uma, poteklog od senzacija koje je telo sposobno da proizvede. Prema toj teoriji išlo bi se do takvog tumačenja prema kojem je ljudski mozak evoluirao do svoje naprednije verzije, gde bi ona primitivnija bila pretežno afektivna i neuravnotežena. Masamune deli ovo mišljenje, praveći razliku stavom da je mozak samo deo velike neuronske mreže, tako da slobodno možemo reći da svaki organ ima svoj „duh” („ghost”) i da on nestaje ako bi prvi bio potencijalno uklonjen. U tome i leži važnost simulacije ovih oseta za glavnu junakinju, kako joj je to jedina potvrda individualnosti.

Sirovo konceptualno gledano, ova ideja je stara i seže daleko u antiku, gde je opet prvi na umu Heraklit, sa metaforom *reke u koju se ne može ući dva puta*. Ipak, postoje neke problematične instance ovog umetničkog koncepta koji jeste prilično koherentan. To se najjasnije vidi u odnosu veštačkih inteligencija. U svom prvom delu iz opusa, autor pokušava

da objasni evoluciju duša/duhova⁴ tako što „Puppet Master”, koji je napustio Net razvivši svoju svest, želi da se asimiluje sa duhom Motoko Kusanagi (protagonista o kome je do sada bilo reči). To hipotetičko spajanje postavilo bi novi poredak bića koje je kompletno zasnovano u jednom umu, bez DNK posredovanja. Štaviše, ne samo da ono ne bi imalo telo, već bi bilo vrhunac spajanja čistih informacija. Uporedimo ovo sa izjavom Kendžija Kamijame (tvorca animiranog serijala) u jednom intervjuu: “Even in an ambiguous network society, there may be a positive new hope. Although the parallelization of information could have numerous side effects, I came to conclude that true individuality would only stand out after parallelizing all of the information.” (Production I.G, Interview: Kenji Kamiyama). Ovo je diskutabilan komentar. Iako u saglasju sa anti-dualističkim principom filozofije *Ghost in the Shell*-a, on se nalazi u protivrečju sa jednim važnim mestom iz razgovora vrlo napredne veštačke inteligencije pod imenom „Tačikoma” (*Tachikoma*) i čoveka: “Also, our basic construction is digital, right? So for the time being, no matter how much data we accumulate, we'll never have a Ghost. But analog-based people like you, Batou-san, no matter how many digital components you add through cyberization or prosthetics, your Ghost will never be damaged. Plus, you can even die 'cause you've got a Ghost. You're so lucky. Tell me, what's it feel like to have a Ghost?” (*Ghost in the Shell: Stand Alone Complex*, ep. 15, *Machines Désirantes*). Dakle, čak i kada bi se ostvario pređašnji plan asimilacije dva seta informacija, ne postoji prava mogućnost bivanja *osobom*. Ali, ono što postoji i dalje jeste nov način *individualnosti*. Zbog manjka prostora za detaljno objašnjenje i analizu filozofskih koncepata koji leže u osnovi i razradi ovog ostvarenja, biće dovoljno da se osvrnemo na naslov citirane epizode iz zagrada iznad. On upućuje na istoimeni koncept koji su u prošlom veku razvili Delez i Gatar, korespondirajući sa njihovim „rizomom”⁵, koji predstavlja nelinearan koncept znanja. On se ne sastoji od tačaka i tipične vertikalno razgranate strukture podataka, već isključivo od ravni i linija. Uvek se širi od sredine (*au milieu*), ne poseduje ni početak, ni kraj, kao ni subjekat, ni objekat, te zbog nemogućnosti svođenja bilo na Jedno ili mnoštvo može da poveže bilo koje dve tačke. Kulturološki gledano, rizom omogućava pristup svemu što nude umetnosti, nauka i druge društvene tvorevine, bez pretenzija na njihovo povezivanje u pukoj kauzalnosti i bez uticaja hronologije. Kako je geneza nevažna ovom mehanicističkom epistemološkom konstrukt, dimenzije znanja se gomilaju skoro do u beskonačnost gde dostižu „liniju bega” (fr. *ligne de fuite*) i prelivaju se u njihovu promenu. Ovo je konstantan proces, kako su rizomu važniji pravci kretanja: “Unlike a structure, which is defined by a set

⁴ „Soul” i „Ghost” se ovde koriste bez razlike.

⁵ *Ghost in the Shell: Solid State Society* je verovatno direktno inspirisan ovom idejom i slikovito je simulira.

of points and positions, the rhizome is made only of lines; lines of segmentarity and stratification as its dimensions, and the line of flight or deterritorialization as the maximum dimension after which the multiplicity undergoes metamorphosis, changes in nature.” (Deleuze & Guattari, 1987, str. 21). „Machines Désiderantes” su u tom sistemu želje kao aktivni nosioci društvene promene koji, isključivo socijalno povezani, formiraju širu mrežu kolektivne svesti kojoj u svom čistom manifestu telo postaje suvišno za određenje identiteta. Ono se određuje kroz konstantnu fluidnost i promenu svojih činilaca, objedinjenih nekim istim simulakrumom.

Zaključak

Ako bi se *Ghost in the Shell* kategorizovao po nekom principu, sigurno je da bi težio saznoj utopiji i socijalnoj distopiji. Uprkos ponuđenoj koherentnosti, očigledno je da postoje teško razrešivi problemi ovakvog sistema, kao i razlozi zašto je baš ovakav ponuđen kao opcija budućnosti. Isto se može reći i za Benjaminov i Delezov sistem, očigledno pod uticajem kapitalističkog razvoja. „Deteritorijalizacija” je kulturološko-politički pojam koji je neotuđiv od globalizacije, jer slabi vezu između kulturnih obeležja i mesta njihovog nastanka. Još preciznije, jaz između osobe i onog što je njoj u fizičkoj neposrednosti direktno je proporcionalan procesu eliminisanja granica komunikacije i međusobnog delovanja. U ovakvom sistemu pojmovi moralnosti i transcendencije drastično bi se promenili, zajedno sa formiranjem novog poretka individualnog. Ali, ono što ostaje zajedničko svim autorima, što se pokazuje od početka ovog rada, jeste odnos prema različitosti ili suprotnosti – on je ključan. Iako se oni ne mogu do kraja poistovetiti, kako bi suprotnost kapitalističke ere najpre bila akumulacija informacija koje su otvorene za neposredan pristup i perceptualno oblikovanje, podjednako njih samih i onima koji im pristupaju, činjenica je da ovo ostaje večno dinamičan odnos. Delez ga čak radikalizuje, smatrajući identitet u klasičnom smislu nemogućim, već uvek kao konstantan odnos konstantnih suprotnosti. Ako ponuđeno futurističko gledište uzmemo za standard koji dolazi po inerciji, smatramo da bi svaka prava individualnost o kojoj bi bilo govora bila samo relativna individualnost. Ne tek spram pozicije vremena iz koje smo navikli da komentarišemo, već i zbog činjenice da ličnost ne može da postoji u iole nekadašnjem značenju. Ona bi bila izjednačena sa pojmom „individualnosti”, koji i sâm tek treba da se izbori sa nestabilnostima koje ga čekaju. Druga važna instanca tiče se mogućnosti čoveka da napravi izbor za sopstvenu koncepciju života, kako je on vremenski i mesno neotuđivo biće, čak i u slučaju sajber prostora kome je glavna

težnja da to prevaziđe. Rodivši se u dobu tih tehnoloških mogućnosti, on već jeste određen njima i novi izazov bi bio ostvariti težnje, recimo Kjerkegora, u tom sistemu koji njega po nužnosti može samo daleko da poima. Ako je individuacija nekada stajala za oboženje, sada se ona definitivno kreće ka umnoženju. Svakako da je oboženje i danas moguće, postoje instance težnje za slobodnom težnjom koje ne mogu do kraja biti određene dobom u kojem se neko nalazi, baš kao što i Kjerkegorovi krugovi kretanja ka religioznom stadijumu donekle stalno variraju jedni u druge (sa razlikom u odnosu na egzistencijaliste, gde smatramo da oni nisu podjednake vrednosti, ma koji izabrali) kroz gradacijsko napredovanje ka onom višem. No ovo pitanje nije nužno određeno u kategorijama *dobrog* ili *lošeg*, iako je prirodno podložno takvim kategorizacijama. Pretpostavka da je stanje duha vremena de facto kao ono koje sada zamišljamo otvara dva pitanja: dubinskog stanja čoveka koje je vodilo dotle i kretanja duha koji se, u nekom hegelovskom smislu, uvek uvećava za sebe sâma.

LITERATURA

Deleuze & Guattari, *Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, 1987.

Heraklit, *Fragmenti*, Grafos, Beograd, 1979.

Vladeta Jerotić, *Individuacija i/ili oboženje*, Ars Libri, Beograd, 2012.

Seren Kjerkegor, *Ponavljjanje*, Grafos, Beograd, 1980.

Seren Kjerkegor, *Strah i drhtanje*, BIGZ, Beograd, 1985.

Gertrud Koch, "Cosmos in Film: On the Concept of Space in Walter Benjamin's 'Work of Art' Essay", *Qui Parle* 5 (2/1992), p. 61-72.

Platon, *Dijalozi*, Kultura, Beograd, 1970.

Jovan Ziziulas, *Sabrana dela, Studije o ličnosti i Crkvi*, nepoznat izdavač i godina

Ghost in the Shell: Stand Alone Complex, ep. 15, *Machines Désirantes*,

<<https://www.youtube.com/watch?v=VBKn6XLeq20/>> preuzeto 18.05.2015,

<https://en.wikiquote.org/wiki/Ghost_in_the_Shell:_Stand_Alone_Complex#SA:_Time_of_the_Machines.3B_MACHINES_D.C3.89SIRANTES> preuzeto 18.05.2015.

Ghost in the Shell: Solid State Society. <https://en.wikiquote.org/wiki/Ghost_in_the_Shell> preuzeto: 18.05.2015.

"Production I.G.", Interview: Kenji Kamiyama. <www.productionig.com>

Нина Ж. Манојловић*

Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

ПИСАНИ МЕДИЈИ И ЊИХОВА УЛОГА У ПРОМОЦИЈИ СПЕКТАКЛА

This paper represents a certain continuation of a text published last year (Manojlović, 2014) in which the central topic was the linguistic and ideological analysis of song lyrics by Svetlana Ražnatović, as well as the image of a woman in the Serbian society of spectacle (Debor, 2003). In this paper we shall examine the role of mass media – internet articles and interviews to be precise – in the promotion of the identity of this spectacular woman. For the purpose of this paper, the abovementioned media are understood as distinct order of discourse under the entertainment industry discourse (Fairclough, 1996). The aim of the paper is to contrast the texts retrieved from online media with the results gathered by the means of cognitive-linguistic analysis of the song lyrics. Our analysis shows that there is a difference in experiential and relational values of linguistic expressions used within the publicistic order of discourse and song lyrics of the said entertainer. Apart from that we will try to examine what is it that represents the source and driving force of the creation of the spectacular woman in our society.

Key words: mass media, publicistic functional style, entertainment industry discourse, spectacle, discourse analysis, cognitive metaphors.

1. Увод

Спектакл је стање које живимо, а како никоме није дозвољено да буде изван историје (Хачион, 1996, стр. 156), то се целокупно друштво врти у кругу сачињеном од производње и потрошње спектакла и борбе за ослобођењем од конзумеризма и спектакуларних окова. Технолошки напредак, обезличавање комуникације, све већи јаз међу друштвеним класама и тиме произведено отуђење данас додатно доприноси томе да спектакл држи још чвршћи монопол над друштвима и индивидуама. „Отуђење посматрача [...] одвија се на следећи начин: што више покушава да га схвати, мање живи; што се више поистовећује са владајућом представом о потреби, све мање разуме властити живот и властите жеље.” (Дебор, 2003, стр. 26) Спектакуларне звезде пружају широким масама привид контекста у који могу да уклопе своје судбине како би достигли подношљив ниво задовољства (Иглтон, 1997, стр. 18), и то одржава спектакл и отуђење на трону са ког управљају људским животима.

У овом раду испитаћемо какав се спектакл пласира у масовним медијима, на примеру једне спектакуларне естрадне уметнице – Светлане Цеце Ражнатовић (даље Цеца), чије име медији повезују са концептима као што су *српска мајка*, *секс симбол*,

* nina.manojlovic@gmail.com

идол младих, удовица никад прежаљеног ратног хероја и сл. (Манојловић, 2014, стр. 56). Упоредићемо закључке једног ранијег истраживања спектакуларне жене која се пласира кроз естрадну уметност на примеру текстова песама исте естрадне уметнице (Манојловић, 2014) са лингвистичко-идеолошким импликацијама које произилазе из новинских интервјуа и вести. Корпус сачињавају новински текстови – вести и интервјуи – чији датум објављивања прати период када је изашао и албум са чијим текстовима поредимо закључке наше анализе. Осим тога, покушаћемо да испитамо политичку и идеолошку позадину представљања жене као такве, као и које су покретачке снаге производње спектакла у оквиру публицистичко стила.

2. Публицистички стил као оружје

Тошовић (2002, стр. 299) публицистику види као важно средство агитације и пропаганде које битно утиче на формирање јавног мњења, као и погледа на свет код људи. Нас у овом раду интересује новинарски појавни облик публицистичког функционалног стила, и то информативни подстил. Битна карактеристика свакога публицистичкога текста јесте актуелност, те ове текстове одликује скретање пажње на оно о чему се саопштава – треба читаоца заинтересовати за садржај текста (Тошовић, 2002, стр. 308). Да би се постигла популарност, примењује се и сензационалистички наслов који је провокативан, понекад шокантан (Катнић Бакаршић, 1999, стр. 60; Тошовић, 2002 стр. 250).

Како су фокус наше анализе текстови везани за поменућу естрадну уметницу, важно је нагласити да је, како Катанић Бакаршић примењује (1999, стр. 61), за журналистички стил веома важан поступак именовања – лична имена, као јаке позиције текста, користе се за посебно појачавање пажње публике, али и као сигнале тачке гледишта. Која је тачка гледишта новинара у Србији (или бар оних који пишу испитане новинске чланке) према Цеци покушаћемо да прикажемо у другом делу наше анализе.

Медији су овде схваћени као моћно оружје у процесу спектакуларизације друштва. Наиме, друштвени услови одређују особине дискурса, а естрадне звезде се налазе на одређеном положају моћи у нашем друштву, те одређују особине *естрадног дискурса* (Манојловић, 2014, стр. 56). Како бисмо илустровали због чега је управо овакав статус медија и естрадних звезда важан за нашу анализу, цитираћемо Иглтона (1997, стр. 25):

Нико ко се придигне након редовних осам-сати-на-дан проведених пред телевизором није вероватан кандидат за оног самоидентичног субјекта који је једном давно освојио Индију или анектирао Карипска острва. Епистемологија диско-клуба и тржног центра тешко да може да буде епистемологија пороте, цркве или гласчког места.

С обзиром на то да не постоје културни текстови који јесу друштвени и политички и они који то нису (Џејмсон, 1984, стр. 19) и да целокупна друштвена пракса (укључујући уметност) дугује своје постојање идеологији (Хачион, 1996, стр. 297), тако и естрадна уметност и новински чланци популарне журналистике морају имати своје идеолошке и политичке аспекте. Како Ферклаф (Fairclough, 1996, стр. 19–20) примећује, текстови се интерпретирају у зависности од друштвених, или још прецизније, дискурских конвенција, које поштују чланови дискурса. У друштву постоји одређен број типова дискурса, мање или више обухватајући идеологије које „озакоњују” постојеће друштвене односе и које су толико истакнуте у модерном друштву да су „колонизовале” одређене редове дискурса (Fairclough, 1996, стр. 36–37). У овом раду прихватамо гледиште да је на исти начин успостављен и естрадни дискурс са различитим редовима дискурса (Fairclough, 1996) као што су интервјуисање, текстови песама, новински чланци, објаве и изјаве на друштвеним мрежама и сл. (Манојловић, 2014, стр. 56). Фокус овог рада биће на новинским чланцима и интервјуима, али ћемо користити резултате добијене анализом текстова песама.

3. Анализа

Наша анализа организована је у оквиру три тематска одељка, где прва два обрађују лексику везану за примерено понашање и љубав, поредећи је са лексиком везаном за исте теме из текстова песама, а у трећем одељку, који представља главне закључке овог рада, покушаћемо да издвојимо лексику *спектакуларизације* и покушамо да резимирамо о спектакуларим звездама, медијима и естрадном дискурсу.

3.1. Примерено понашање

У претходном раду (Манојловић, 2014) уочено је да анализирани текстови садрже језичке јединице које имају за циљ промоцију друштва претеривања, конзумеризма и лудила. Савременој жени је свега мало, она хоће још да троши, још да воли, доста јој је спавања, нормалног и контроле. Естрадни дискурс је често у

оквирима шеме класификовања понашања, с тим да идеолошки, бар у текстовима песама, преовлађује *лоше, бахато, не-нормално* које је често маскирано привидом храбрости и снаге личности и подразумева конзумирање алкохола и опијата:

1) ја само луђа, луђа што сам старија	8) од тих олоша постала сам и ја лоша
2) Хоћу да будем луда / бар 5 минута	9) Пукло вече прилазим ти сама /
3) дуго сам се ја под ручном држала	хаљина провидна / провидне су моје
4) кад кажу јој успори / тад ломи све /	намере
не једном, не сто пута / хоћу да будем	10) бромазепам један или два / на
луда	мене контра делује
5) предуго сам била нормална	11) по ватри ја ходам / и пијем да ми
6) Мени свега мало је / Мени се и	се врти / и већ од воде ми се мути
ноћас живи / Лудило у перспективи	12) само смо по чаши род
/Да спавам, рано је	13) осим што је виски цин / и то без
7) Свега ми је мало / Излазака, лове,	леда
секса	

С друге стране, наша анализа вести и интервјуа указује на промовисање потпуно другачијих вредности:

- 1) Изузетно поштујем лојалне људе иако су ретки. Нисам неко ко осуђује друге, склона сам праштању нисам бахата и сујетна. (Извор 1)
- 2) Покушавам да приватан живот сакријем од очију јавности и мислим да то само припада мени. (Извор 1)
- 3) Једна Ријана направила је много песама везаних за свој интимни живот или још конкретније за секс. А ова моја песма и није баш тако директна, али секс је природна појава и не треба се тога стидети. (Извор 2)
- 4) Стално потенцирам да моји албуми нису биографски. Има, наравно, мене у свему томе, али док изводим своје песме, више сам попут глумца у неком филму. (Извор 2)
- 5) У сваком случају, не бих желела да изгубим на женствености јер је танка линија између вулгарног и лепог. Никада нећу прећи границу доброг укуса и желим да заувек останем само жена! (Извор 2)
- 6) Себе сам смирила, обуздала, спутала и много тога научила на својој кожи. (Извор 2)
- 7) Сви смо им посвећени и моја деца су данас пуна љубави. Било ми је најважније да од њих створим добре особе и квалитетне људе. (Извор 2)
- 8) Нису нескромни и не захтевају ништа посебно, а искрено, много тога им не бих ни дозволила чак и да траже. (Извор 2)
- 9) Нисам жељна провода и авантура, жељна сам само одмора и породичне атмосфере. (Извор 2)
- 10) Гестови хуманих људи. Људска племенитост је оно што ме увек охрабри у времену у ком доминира подлост. (Извор 4)
- 11) Изузетно су ми помогли (духовни разговори) (Извор 4)
- 12) Увек сам осетљива и на болесну и напуштену децу, гладне пензионере и све оне којима је помоћ потребна. Као појединац немоћна сам да помогнем свима па ме такве сцене често растује... (Извор 4)
- 13) Највећа српска звезда наступила је пред 20.000 људи, а потпуно спонтано свој хит „Пиле” посветила је свирепу убијеној Тијани Јурић. Стихови песме расплакали су и публику и певачицу, која се због целе ситуације веома потресла. (Извор 11)

Из прикупљених примера можемо да видимо како у Цецином дискурсу преовлађују вредности као што су духовност, лојалност, праштање, скромност (па чак

и када је изглед у питању), хуманост и сл. Осим тога, морамо да приметимо и промовисање ове спектакуларне звезде као великог добротинитеља (примери 13 и 14), али о улози медија у спектакуларизацији популарних личности биће више говора у завршном делу анализе. Појмови који окупирају овај ред естрадног дискурса стоје у оштром контрасту са појмовима који су ексцерпирани из текстова песама ове естрадне звезде.

3.2. Љубав између мушкарца и жене

Што се тиче текстова песама, примере израза који представљају однос савремене жене према супротном полу и љубави/вези могу се грубо поделити у две групе. Прву би чинили примери који представљају деградирану љубав која је, уз то, потрошна роба и мушкарца као онога који наноси бол („Те усне што притисле су моје биле су као дугме за самоуништење/ из те болести и најјачи се не извуку/ све је јефтино од нас двоје овде скупља је и вода коју пијемо/ половна љубав половни снови/ волим укус твога ђона/слагаћу те к’о из топа”). Другу групу сачињавају примери који приказују мушкарца као спаситеља („за ноћ си урадио да се опет родим ја/ с тобом крв сам променила/ као да си магија/ и већ сам дечје гласове ја чула ни од куда”).

Наш корпус пружа врло мало примера везаних за ову тематику јер Цеца невољно говори о свом љубавном животу и верна је, како тврди, својој непрежаљеној љубави, али оно што знамо јесте да Цеца верује да пева о љубави:

- 1) Најбитније ми је што никад нисам пала у искушење да певам о нечему што није љубав, без обзира на све оно кроз шта је прошла наша земља и ми сами као народ. (Извор 1)
- 2) више не калкулише ни у љубави (Извор 2)
- 3) Он [Вељко] је већ одрастао момак и зна шта би за мене било добро па је самим тим свестан чињенице да огромна разлика у годинама не би могла да резултира дугорочном срећом. И ја га потпуно разумем. Али, ако би ми се десила веза са знатно млађим мушкарцем, у својој деци свакако бих имала подршку јер они заиста желе само да будем срећна. Дакле, на мени је шта ћу радити са сопственим емотивним изборима. Довољно сам зрела и имам довољно искуства да себи одаберем адекватног партнера. (Извор 2)
- 4) Увек сам била у позицији да бирам. Дакле, одлука је на мени, било да је реч о млађим или о старијим мушкарцима. (Смех) (Извор 2)
- 5) Срећна јесам али нисам заљубљена. Код мене заљубљеност не подразумева срећу. (Извор 4)
- 6) [...] увек сам спремна да волим и умем да волим. Када волим целу себе дајем: партнеру, деци, породици, пријатељима... Нисам неко ко калкулише осећањима. Тренутно међутим нема никог у мом емотивном животу, али срећна сам и испуњавају ме неки други животни приоритети. (Извор 4)
- 7) Они јесу физички јачи пол, али жене су издржљивије и упорније. Оно што женски мозак може да смисли, мушком никада не би пало на памет. Има хиљаду примера у којима можете да видите колико су даме темељније и дубље размишљају. Мушкарци су

површнији, али увек гађају суштину. Живот ме је, на срећу или нажалост, научио да од обоје покупим најбоље. (Извор 8)

- 8) Нисам неко ко вара као што то описујем у песми Добро сам прошла. Она дефинитивно није аутобиографска. (Извор 10)

Између осталог, видимо да Цеци није потребан мушкарац како би била срећна (а да јој јесте потребан, могла би да бира!), док у њеним песмама жена је та која вапи за мушкарцем, макар и да је гази. Како тврди, у љубави *целу себе даје* и *не калкулише*, а пева о играма, лажима и преварама. Иако сматра да су површнији, пева о њима као о онима који су или спаситељи или *дугме за самоуништење*. Порука коју шаље у интервјуима потпуно је супротна порукама у текстовима песама које изводи.

3.3. Спектакуларна звезда

Овај део анализе не ослања се на раније истраживање, већ је усмерен на саму промоцију спектакла у медијима. Фокус овог одељка биће на језичким изразима који представљају наведену естрадну звезду као *диву*. Наиме, у оквиру нашег корпуса реч *спектакл* појављује се 18 пута, *звезда* 32, а *фолк дива* 9 пута, а то се све, наравно, односи на Цецу. Гомилање речи може бити показатељ заокупљености неким аспектом стварности, што може указати на идеолошку борбу (Fairclough, 1996, стр. 115). Тако медији стварају, али и промовишу већ постојеће друштво спектакла:

- 1) Иако је велика звезда, Цеца и даље осећа трему пред концерте. (Извор 1)
- 2) Потпуно мирна могла бих да направим два различита концерта с великим бројем хитова. О томе се машта, да неко има такву каријеру, и захвална сам Богу на томе. (Извор 1)
- 3) Након спектакуларног концерта пред 150.000 људи, фолк дива Светлана – Цеца Ражнатовић сумира своја осећања за Story и открива какве мисли су је обузимале пре, током и после њеног животног тријумфа на београдском Ушћу (Извор 3)
- 4) Мало је ситуација у животу било кога од нас на планети, чији сведоци се броје у стотинама хиљада људи, а српска фолк звезда Светлана Цеца Ражнатовић (40) по ко зна који пут може да се похвали неизмерном масом својих поклоника (Извор 3)
- 5) Регионална фолк звезда Светлана Цеца Ражнатовић (Извор 10)

Како Ферклаф примећује када говори о искуственој вредности речи (Fairclough, 1996, стр. 113), често је избор речи битан у идеолошком смислу, а некад и начин на који колоцирају. Из наведених примера можемо видети да избором речи и колокација – *велика звезда*, *фолк дива*, *регионална фолк звезда* – текстови о Цеци упућују на дискурс спектакла. Цеца је глорификована до те мере да можемо говорити о дискурсу ратних похода где је Цеца, наравно, вођа (или, чак, војсковођа) – па имамо синтагме *животног тријумфа*, *масом својих поклоника* и сл. Овде је веома важна и

релациона вредност речи (в. Fairclough, 1996), јер наведене формулације зависе од учесника, али и стварају друштвене односе међу њих – Цеца с једне стране и читалаца с друге. Цеца се тако поставља на пиједестал као мајка, ратница, победник, звезда водиља – узор свим читаоцима – дакле, нама са оне стране текста.

Ни метафоре којима се описује певачица и њени спектакуларни успеси нису случајне. Новија истраживања показују да су метафоре једно од основних средстава за конструисање концептуалног система људи, те и управљњем поимања стварности (Lakoff & Johnson, 1980). Видимо да метафора игра важну улогу у обликовању наше стварности, као и поимања света око нас и наших поступака. Когнитивно-лингвистички приступ подразумева да метафора представља формирање појмова на основу човековог чулног и емоционалног искуства (Кликовац, 2004, стр. 9). Исти појам можемо представити и разумети уз помоћ више различитих метафора које се међусобно допуњују, али које не морају нужно бити у сагласности (Кликовац, 1998, стр. 37), па је Цеца представљена као звезда, пожртвована мајка, добротинитељ, тријумфални вођа. Метафоре могу бити метафоре са вишим нивоом конкретизације, односно разрађености метафоре (Кликовац, 2004, стр. 91), али постоје и нове (односно неконвенционалне), креативне метафоре које нам пружају ново разумевање сопственог искуства и које могу да дају ново значење нашој прошлости, веровањима али и свакодневним активностима (Lakoff & Johnson, 1980, стр. 140). Ако узмемо у обзир да нове метафоре, као део нашег концептуалног система, могу створити и нову реалност (Lakoff & Johnson, 1980, стр. 145), односно да је културна промена условила појаву дате метафоре (Кликовац, 1998, стр. 36), видимо да култура и опште стање у нашем друштву омогућавају стварање оваквих метафора, мада је овај проблем више питање психолошких, антрополошких и културолошких студија.

4. Закључак

Спектакл нас врти у круг јер је сâм себи циљ, подстиче потрошњу ради саме потрошње. У друштву где егзистенција није угрожена и где људи имају времена да размишљају о другим потребама, које се не тичу самог преживљавања, спектакл је прешао на произвођење лажних потреба (Манојловић, 2014, стр. 58). „Први ступањ у доминацији економије над друштвеним животом испољава се као очигледна деградација бити у имати. [...] долази до општег помака од имати ка изгледати.” (Дебор, 2003, стр. 120) Тако спектакл производи сâм своје супротности, које пак

стварају илузију избора. Промотери тог спектакла намећу се као друштвени узор, а они, као што наша анализа показује, не знају који је њихов сопствени став, нити зашто се понашају како се понашају, већ им то спектакл намеће у зависности од, у нашем случају, реда естрадног дискурса. Отуда се може извести закључак да су и те наше спектакуларне звезде и саме жртве онога што промовишу (Манојловић, 2014, стр. 58). „Медијске звезде су спектакуларне представе живих људских бића, пројекција опште баналности у слике могућих улога. Као специјалисти за привидни живот, звезде служе као објекти поистовећивања. [...] А понашање тих звезда није слободно, нити је оно што нуде заиста избор.” (Дебор, 2003, стр. 40)

Као што можемо да видимо из наше анализе, медији, али и сама Цеца, стављају акценат на високоморалне животне вредности, док је дозвољено и сасвим уобичајено да се пева о лошем, бахатом и неморалном. Резултат тога је огроман број фанова (који се у неким текстовима називају и *фанатицима*) који певају о алкохолу, задњим намерама, бромазепамима, преварама и лажима док вриште име свог идола – жене, мајке, добротинитеља – Светлане Цеце Ражнатовић.

ИЗВОРИ

Извор 1: *Цеца: Још плаћам цех јер сам Арканова удовица: интервју* (Пулс), 5. 6. 2013.

<<http://www.pulsonline.rs/puls-poznatih/24456/ceca-jos-placam-ceh-jer-sam-arkanova-udovica-intervju>> посећено: фебруар 2015.

Извор 2: *Светлана-Цеца Ражнатовић: Почела сам да разумем тугу* (Story), 6. 7. 2013,

<<http://www.story.rs/intervju/31855-svetlana-%E2%80%93-ceca-ra%C5%BEnatovi%3F%3A-ro%3Fela-sam-da-razumem-tugu.html>> посећено: фебруар 2015.

Извор 3: *Светлана Цеца Ражнатовић: Још се јежим од радости, среће и задовољства* (Story), 23. 7.

2013. <<http://www.story.rs/intervju/32163-svetlana-ceca-raznatovic-jos-se-jezim-od-radosti-srece-i-zadovol.html>> посећено: фебруар 2015

Извор 4: *Интервју читалаца – Цеца Ражнатовић: Сама себи постављам стандарде* (Story), 31. 8. 2013.

<<http://www.story.rs/intervju/24931-intervju-citalaca-ceca-raznatovic-sama-sebi-postavljam-standarde.html>> посећено: фебруар 2015.

Извор 5: *Цеца: Платила сам и последњу рату од 1,5 милиона евра!* (цеца.рс), 16. 6. 2013.

<<http://ceca.rs/ceca-platila-sam-i-poslednju-ratu-od-15-miliona-evra/#more-3914>> посећено: фебруар 2015.

Извор 6: *Интервју Цеца: Поново сам рођена на Ушћу!* (Фолкотека), 29. 6. 2013.

<<http://www.folkoteka.com/2013/06/intervju-ceca-ponovo-sam-rodjena-na-uscu/>> посећено: фебруар 2015.

Извор 7: *Исповијест Цеце Ражнатовић „Мрцварили су ме девет година, сад је све готово и желим живјети пуним плућима”* (Јутарњи лист), 6. 2. 2014. < <http://www.jutarnji.hr/ispovijest-cece-raznatovic--mrcvarili-su-me-devet-godina--sad-je-sve-gotovo-i-zelim-zivjeti-punim-plucima-/1162448/>> посећено: фебруар 2015.

Извор 8: *Цеца за „Новости”: Газили су ме без трептаја!* (Новости), 15. 6. 2013.
<<http://www.novosti.rs/vesti/scena.147.html:439170-Ceca-za-Novosti-Gazili-su-me-bez-treptaja>>
посећено: фебруар 2015.

Извор 9: *Од рођења до данас: Цеца и деца!* (Србија Данас), 26. 10. 2014.
<<http://www.srbijadanas.com/clanak/od-rodenja-do-danas-ceca-i-deca-26-10-2014>> посећено:
фебруар 2015.

Извор 10: *Светлана Цеца Ражнатовић: Моја деца пролазе кроз тежак период* (Story), 27. 4. 2014.
<<http://www.story.rs/intervju/39266-svetlana-ceca-raznatovic-moja-deca-prolaze-kroz-tezak-period.html>> посећено: фебруар 2015.

Извор 11: *Цеца: Тијанином убици би смрт била награда!* (Новости), 10. 8. 2014.
<<http://www.novosti.rs/vesti/scena.147.html:504883-CECA-Tijaninom-ubici-bi-smrt-bila-nagrada>>
посећено: фебруар 2015.

ЛИТЕРАТУРА

Ги Дебор, *Друштво спектакла*, А. Голијанин, Београд, 2003.

Тери Иглтон, *Илузије постмодернизма*, Светови, Нови Сад, 1997.

Марина Катнић Бакаршић, *Лингвистичка стилистика*, Open Society Institute, Будимпешта, 1999.

Душка Кликовац, „Метафоре наше насушне”, *Свет речи: средњошколски часопис за српски језик и књижевност* (6–8/ 1998), стр. 35–37.

Душка Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Библиотека XX век – Књижара Круг, Београд, 2004.

Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београдска књига, Београд, 2002.

Жан Франсуа Лиотар, *Постмодерна протумачена дјеци: писма 1982–1985*, Август Цесарец, Загреб, 1990.

Линда Хачион, *Поетика постмодернизма*, Светови, Нови Сад, 1996.

Фредерик Џејмсон, *Политичко несвесно: приповедање као друштвено-симболични чин*, Рад, Београд, 1984.

George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Chicago, 1980.

Norman Fairclough, *Language and Power*, Longman Inc., New York, 1996.

Milica Kočović*

Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac

SOCIJALNA (DE)KONSTRUKCIJA IDENTITETA ŽENE U REKLAMAMA
PROIZVODA ZA NEGU I LEHOTU

The aim of the paper is to analyze the language and linguistic aspects of the advertisements of feminine beauty products. The paper has examined beauty advertisement of a product from the perspective of a Critical Discourse Analysis. The focus of our study was on the use of language used by product advertisers, in order to influence and exploit the women. Critical Discourse Analysis explores various social theories that analyze the interaction of language, power and ideology in various context. This analysis is based on Fairclough's three-dimensional model of discourse analysis. We can conclude that the products that are being advertised present a solution for all the women's problems; they have a "magic effect" and they make us "love ourselves again". In these commercials, the woman's body is a problem, which needs some type of repair. This type of advertising has the power to promote standards of beauty, and thus the power to affect a large number of people, especially females. Therefore, it is not easy to ignore the nature of these commercials and their power of persuasion. They form an idea of what it means to be a woman in contemporary society.

Key words: identity, (de)construction, language, discourse, advertisement.

1. Uvod

U radu se analiziraju televizijske i novinske reklame proizvoda za negu i lehotu žena, a sve u cilju analize jezika koji se koristi u ovim tipovima oglašavanja. Ovaj jezik utiče na konstruisanje slike žene, kako u medijima, tako i u savremenom društvu, što ćemo i potvrditi analizom i primerima

Reklame su danas, više nego ikada ranije, postale deo savremenog društva i nalaze se u svim društvenim sferama; možemo ih videti i čuti uvek i svugde. Reklamiranje se tokom godina razvilo, postavši sredstvo manipulacije i izvor podataka koji koristi slabosti našeg društva kao svoje mane, a sve u cilju finansijske dobiti (Kalmane, 2010, str. 3). Bitan faktor u reklamama jeste i izbor jezika, uzimajući u obzir da je njegov cilj da ubede potrošača da izabere upravo taj proizvod u „moru” drugih sličnih proizvoda. Osim lingvistike, mnoge druge naučne discipline poput marketinga, ekonomije, psihologije i političkih nauka proučavaju reklame zbog njihovog sveukupnog uticaja na društvo. Reklame su usko povezane sa raznim društvenim pitanjima koja su trenutno aktuelna – globalizacijom, zaštitom životne sredine, kulturom i sl. – što utiče na jezik koji se koristi u reklamama, a

* milicak@hotmail.com

upravo taj jezik nam pruža uvid u kulturne ideologije, društvene vrednosti trenutnog sistema. U poslednjih nekoliko godina, jedno od najaktuelnijih socijalnih pitanja u reklamama jeste i slika žene, odnosno identitet koji se konstruiše u reklamama kada su u pitanju žene.

Za potrebe našeg istraživanja, analizirali smo 20 reklama iz novina i 10 reklama sa televizije. Osim analize jezika koji je korišćen u reklamama, kao i ideoloških poruka, skoncentrisaćemo se i na sliku žene u ovim reklamama, njen identitet i ulogu.

2. Metodologija analize i teorijski okvir

Kada govorimo o teorijskom okviru samog rada, koristili smo kritičku analizu diskursa i Ferklafov (Fairclough, 1996) trodimenzionalni model.¹ Za potrebe ovog rada pregledane su sve reklame brendova *Nivea*, *Dav* (*Dove*), *Mejbelin* (*Maybelline*), *Garnije* (*Garnier*) i *Loreal*, u ženskim magazinima *Džoj* (*Joy*), *Lepota i Zdravlje*, *Kosmpopoliten* (*Cosmopolitan*) i *Gracija* (*Grazia*), kao i televizijske reklame ovih brendova. Analiza podataka je bazirana na Ferklafovom okviru kritičke analize diskursa (Fairclough, 2001), koja nam je kroz analizu jezika, ideologije i moći omogućila i uvid u načine (de)konstruisanja identiteta i slike žene u pomenutim reklamama.

Ženski magazini obiluju reklamama koje utiču na razmišljanje žena: kroz sliku i slogan one imaju uticaja na njihovu svest, time što se u njima ističe moć ženâ da dosegnu ideal lepote koji se propagira na ovaj način, kao i to da one to zaslužuju. Ovaj tip lepote postao je pravi religiozni imperativ za svaku odraslu osobu ženskog pola, i time je pritisak na žene utoliko veći da po svaku cenu moraju da dosegnu taj ideal, a preparati brendova poput *Nivee*, *Garnijea*, *Mejbelina* i *Loreala* tu su da im pomognu.

„Idealna” žena je prikazana kroz stereotipe reklama, kroz njihove vizuelne i tekstualne aspekte – slika i jezik. Upravo će i to biti predmet naše analize: slika, kao vizuelno sredstvo ubeđivanja i jezik, kao instrument društvene moći, ideologije i manipulacije, a u kombinaciji, jezik i slika nam daju uvid u to kako je predstavljena žena u savremenim reklamama.

¹ Ferklafov (Fairclough 2001) smatra da se jezička analiza odvija kroz tri dimenzije, odnosno tri komunikativna događaja – tekstualni (analiza teksta se fokusira na formalne karakteristike teksta, poput vokabulara, gramatike, kohezije i strukture), zatim diskursna praksa (analiza usmerena na upotrebu i distribuciju diskursa koji je predmet proučavanja) i društveno-kulturna praksa (bavi se društvenim i kulturnim dešavanjima). Ferklafov model, dakle, podrazumeva koncept diskursa kao teksta (mikro nivo), diskursne prakse (srednji nivo) i društveno-kulturne prakse (makro nivo). Ovaj model (okvir) podrazumeva proučavanje ne samo tekstualne forme, već i na koji način tekst koristi odgovarajućem društvenom kontekstu, odnosno diskursnoj zajednici. Njegov cilj je da istraži vezu između jezika, ideologije i moći, što je i naš cilj u ovom radu, a sve da bismo otkrili kako reklame ubeđuju žene da kupe ove proizvode.

3. Rezultati analize i diskusija

Analizi smo pristupili iz više različitih uglova, počevši od tekstualne analize, analize jezika, preko analize diskursa i društvene prakse. Ono na šta su rezultati nedvosmisleno ukazali jeste nametanje standarda lepote, ženstvenosti i privlačnosti.

Televizijske i novinske reklame utiču na različite načine, ali je krajnji efekat gotovo identičan. U pomenutim reklamama ne prodaje se samo određeni preparat, već i stil života koji ide uz njega, što utiče na formiranje slike identiteta jedne srećne, lepe i privlačne osobe, bar u podsvesti ženâ.

Reklame potpomažu stvaranju i preoblikovanju identiteta. Pomenute reklame utiču na to da žene nađu načine kako da se osećaju prihvatljivim: ukoliko žele da budu u društvu velikog broja privlačnih žena, a ne izolovane, one moraju da konzumiraju proizvod koji se reklamira. Samo sa tim proizvodom, one će biti poput poznate pevačice ili glumice koja ga reklamira. Moramo napomenuti i to da slike privlačnih modela u ovim reklamama utiču negativno na samopouzdanje kod žena, što naravno može da se promeni, upotrebom maskare ili kreme koju određen model reklamira. Drugim rečima, reklame stvaraju osećaj nezadovoljstva kod ženâ, kao strategiju za kupovinu njihovog proizvoda, koji će poboljšati njihov izgled i, shodno tome, uticati i na osećaj zadovoljstva.

I dok reklame namenjene muškarcima insistiraju na moći, one namenjene ženama insistiraju na dopadljivosti, seksepilu, zavodljivosti što je ženska verzija moći, odnosno način njenog ostvarenja. U reklamama za sjaj za usne dve devojke razgovaraju pri čemu se jedna od njih žali da je neprimećena, druga joj, mažući pravi sjaj za usne, kaže da ona nema takvih problema. Zaključak je da je za dopadljivost najvažnija upotreba pravog proizvoda.

Ono što je kod televizijskih reklama bilo uočljivije nego kod novinskih jeste isticanje nesigurnosti potrošača. Naravno, nivo savršenosti fizičkog izgleda koji poseduju modeli u ovim reklamama može se postići upotrebom proizvoda koji se reklamira. Isto tako, u 9 od 10 reklama sa televizije, imamo sliku žene pre upotrebe proizvoda: nervozna je, zapuštena, tužna i frustrirana, dok, nakon upotrebe proizvoda, ista žena ima višak samopouzdanja, a manjak problema sa kosom/ kožom/ telom. Manipulacija u televizijskim reklamama je na ovaj način još izraženija nego u novinskim.

Što se tiče ovog aspekta, reklame proizvoda *Dav* odudaraju od ostalih u svakom smislu, i od ukupnog broja pregledanih reklama ovog proizvoda, 95% njih se ne poklapa sa porukama koje smo videli prilikom reklamiranja ostalih proizvoda. *Dav* reklame su jedne od

retkih koje promovišu žene svih rasa, i u kojima možemo videti žene sa manjkom ili viškom kilograma, gustom i tankom kosom, visoke i niske i sl.

Međutim, broj reklama ovakvog tipa zanemarljiv je da bi uticao na sveukupni rezultat naše analize, jer je u pitanju samo jedan brend, nasuprot svih ostalih popularnih brendova ženskih preparata za negu i ulepšavanje.

3. 1. Tekstualna analiza i analiza jezika

Kada govorimo o tekstualnoj analizi i analizi jezika, nedvosmisleno je najuočljivija stvar u reklamama ovog tipa – upotreba slogana. Brendovi koji su analizirani koriste mahom iste slogane u svim tipovima reklama, odnosno kako u novinskim, tako i u televizijskim. S tim u vezi, u pogledu jezika i teksta, nema razlike u reklamama koje su na televiziji i onima koje možemo videti u novinama.

Kada govorimo o jezičkim aspektima pomenutih reklama, zapažemo nekoliko karakteristika.

Postoji tendencija pažljivog odabira prideva. U našem korpusu, od ukupno 174 prideva, čak 139 prideva su pridevi za pozitivnim značenjem. Pozitivna konotacija, odnosno pridevi sa pozitivnim značenjem u 98% slučajeva bili su vezani za osobine proizvoda, dok su se pridevi sa negativnim značenjem odnosili na probleme koji su postojali pre upotrebe proizvoda, ili na probleme koje žene imaju zato što ne koriste određeni proizvod.² Upotreba ovih prideva jedno je od vrhunskih sredstava manipulacije: podstiče maštu žena i inkorporira se u njihov um. Kako Kuk tvrdi ovakav jezik se „ubacuje” u um čitaoca, poput „fuzije koja prožima proizvod poželjnim osobinama” (Cook, 2001, str. 108).

Rečenice su u reklamama jednostavne, izjavne, proste i „pevljive”. Njihova osnovna odlika jeste – lako se upamte. Slogani su bili zastupljeni u najvećem delu našeg korpusa. Reklamni slogani su posebno laki za pamćenje i time se automatski zapamti i porizvod koji je predstavljen njima. Neki od privlačnih slogana koji su se našli u našem korpusu jesu:

Jer Vi to zaslužujete. (Loreal)

Možda je rođena s tim. Možda je to Mejbelin. (Mejbelin)

Brini o sebi. (Garnije)

² Najčešći pozitivni pridevi u analiziranim reklamama bili su sledeći: *lepršave, savršeno, baršunasti, nežni, lagani, neverovatno, glatko, hidrirana, inovativna, efikasna, hidratantna, revolucionarna, optimalni, zdrava, glamurozni, izražene, jedinstvena, idealna, intenzivna, svež, najbolja, hranjivi, meki*, dok su od negativnih prideva bili zastupljeni *oštećena, dosadni, neprivlačni i iscrpljujući*.

Lepota je zadovoljstvo. (Nivea)

Često se koristi ponavljanje upotrebom sinonima ili jednostavno ponavljanjem istih reči kako bi se naglasila i intenzivirala sama poruka reklame. U našem korpusu, česti su sinonimi poput *nežni, meki i baršunasti*, kao i *jedinstvena, revolucionarna i inovativna*.

Upotreba imperativa i direktnog obraćanja jedna je od glavnih odlika reklamnog jezika. Upotreba drugog lica i prisvojnih zamenica ide u prilog intimiziranju sa potrošačima i pomenutim namerama. Ako se nekom obraćamo lično, kao individui, a ne kao delu širokih narodnih masa, to znači da ga vrednujemo i, na izvestan način, poštujemo. Ovo Ferklaf naziva *sintetičkom personalizacijom* (Fairclough, 1989, str. 62). Na osnovu 30 reklama koje su pregledane, zapazili smo direktno obraćanje u 18. Neki od primera jesu:

Jer ti to zaslužiš. (Loreal 2014)

Brini o sebi. (Garnije 2014)

Savladaj svaku stresnu situaciju uz dodatnu zaštitu. (Nivea 2014)

Osetite se kao ponovo rođeni. (Nivea 2014)

Omogućite koži da ponovo diše. (Nivea 2013)

3. 2. Analiza diskursa i društvene prakse

Uključivanjem analize medijskog diskursa, pristupamo kombinaciji više različitih aspekata izučavanja, i potrebno je primeniti interdisciplinarni pristup. Neke od tehnika i strategija koje su primećene u analiziranim reklama jesu:

– upotreba brojki, naučnih podataka, rezultata studija i laboratorijskih istraživanja:

Nauka koja stoji iza svega: 87% žena je primetilo promenu kvaliteta kože, za 4 nedelje bore su smanjene, koži je vraćena punoća, konture lica izgledaju preoblikovano. (Loreal)

Potvrđena efikasnost: protiv bubuljica nakon 5 sati: 89%, protiv fleka za 2 dana: 76%. (Garnije)³

Klinički testirano na koži sklonoj aknama, nesavršenosti na koži su isušene za 97% kod učesnika testa. (Garnije)

– nerealne i preterane tvrdnje:

³ Naravno, retko ko vidi mikroskopski sitna slova na dnu ove reklame, koja kažu da je „testirano na 37 žena, po principu samoprocene”, a ne kliničkom studijom.

Olovka koja uklanja sve nesavršenosti za 5 sati. (Garnije)

Vaša kosa najzad ima svoj eliksir sjaja. (Loreal)

Krema protiv bora koja se suprotstavlja tretmanu laserom. (Loreal)

– izdizanje proizvoda iznad svih ostalih:

inovativne formule

jedinstvene tehnike

trepavice kao nikada do sada

Ovaj tip diskursa neminovno se projektuje i na društvenu praksu, o čemu detaljnije govorimo u narednom poglavlju.

4. (De)konstruisan identitet žene

Kozmetika i šminka danas se koristi da bi žene postigle ideal lepote i privlačnog izgleda. Problemi koji muče savremenu ženu jesu, između ostalog, kako doći do glatke kože, vitkog tela, dugih trepavica i bujne kose. Na taj način je kozmetička industrija postala jedna od vodećih, jer su žene opsednute svojim izgledom, u tolikoj meri da su spremne da idu u krajnosti da bi postigle ideal lepote koji nameće savremeno društvo, što omogućava proizvodima za negu da imaju određenu moć nad njima. Tako, u reklamama se koriste mnoge tehnike za manipulaciju, koje predstavljaju odraz društva u kome živimo.

I ko je, dakle, žena u ovim reklamama? Kako bismo je definisali i opisali?

Žena treba da ima savršenu figuru, savršen ten, kosu, lice i nokte. Ukoliko to nema, postoje proizvodi koji će joj pomoći, a upravo taj proizvod koji se reklamira učiniće je srećnijom i boljom u odnosu na njen identitet. Žena u ovim reklamama ne razmišlja o puno stvari, osim o tome kako da reši problem koji ima sa svojom kosom, kožom ili licem. Žena u ovim reklamama postaje bezbrižna i srećna onda kada postane lepša, a sve to pomoću proizvoda koji je u datoj reklami, naravno. Žena u ovim reklamama zavodi i ostvaruje svoje ciljeve, opet, naravno, pomoću proizvoda koji joj pomaže u svakom smislu. Ovde se, naravno, moramo osvrnuti i na stereotipe, koji su u ovim reklamama prisutni u velikom broju. Međutim, stereotip žene pojavljuje se u gotovo svim reklamama, tako da ovde nema nekog posebnog značaja u odnosu na druge reklame. Problem stereotipa, međutim, manifestuje se u „poloviziranom svetu”, gde je ženstvenost naglašena, a gde je sve u isto vreme idealizovano. Jedino odstupanje od stereotipa i slike „savršene” žene, kao što je već pomenuto, pružaju

reklame proizvoda *Dav (Dove)*. *Dav* je napravio prekretnicu svojom kampanjom za prirodnu lepotu. S druge strane, postoje tvrdnje da, iako su žene u ovim reklamama pristupačnije i više nalik prosečnoj ženi, i one su „doterane”, odnosno i *Dav* koristi retuširanje svojih modela. Dakle, ne postoji žena koja je savršena i kojoj ne treba malo „dorade”, sudeći po ovim reklamama. Ovo su, međutim, spekulacije, i *Dav* nikada nije potvrdio ove optužbe.

5. Zabranjene reklame?

Prilikom reklamiranja pomenutih proizvoda, oglašivači znaju toliko da preteraju u potenciranju pozitivnih efekata svojih preparata da oni ponekad budu nerealni. Previše obrađene fotografije pružaju nerealnu sliku korisnicima, te ih dovode u zabludu pri kupovini proizvoda i očekivanju nemogućih rezultata što se zakonom može i treba sankcionisati jer je reč o svojevrsnoj prevari. Industrija lepote ima uticaja na to kako percipiramo privlačnost i lepotu, međutim ta slika je često zamagljena i nedostižna. U prilog tome izdvajamo sledeće mišljenje:

Preterano retuširanje fotografija je nepošteno. Slike modela sa besprekornom kožom i savršenim, vitkim telom, preplavile su reklame, ali one ne odražavaju našu realnost. Vreme je da razmislite o tome kako takve idealizovane slike narušavaju osećaj samopouzdanja kod korisnika vaših proizvoda. (Golubović, 2011).

Zabrana fotošopiranih i retuširanih reklama uliva nadu da je možda konačno došlo vreme za drugačije standarde i da se identitet žene i njena slika u ovim reklamama menja.

Reklama brenda *Mejbelin*, za najnoviju maskaru, zabranjena je nedugo nakon emitovanja, zato što su korišćene veštačke trepavice. Isto tako, reklama brenda *Loreal*, za kremu najnovije generacije, zabranjena je posle određenog vremena, zato što su rezultati prikazani u ovim reklamama nedostižni upotrebom pomenute kreme, kako je procenila orgnaizacija za kontrolu reklamnih kampanja. Oni dodaju i da, u vreme kada postoje problemi sa slikom koje žene imaju o sebi, sa izgledom njihovog tela i sa samopouzdanjem, reklame ovog tipa, svojim nerealnim rezultatima i tvrdnjama samo doprinose tom ozbiljnom problemu. Reklame koje su retuširane navode nas na pogrešne zaključke, što je nedopustivo, iako prisutno svuda.

„Džulija Roberts i Kristi Tarlington su za reklamiranje podloge za lice angažovane zbog lepote, ali to proizvođaču proizvoda nije bilo dovoljno, pa su glumici i bivšoj manekenki, koje uveliko gaze petu deceniju, toliko obradili lice u fotošopu da izgledaju kao u ranim dvadesetim. Obe reklame su zabranjene za prikazivanje, a proizvođačima je upućen apel da razmisle o tome kako takve idealizovane slike narušavaju osećaj samopouzdanja kod korisnika proizvoda. Nadležno telo koje se bavi standardima oglašavanja usvojilo je primedbe člana parlamenta Džoa Svinsona koji već dugo

vodi kampanju protiv pojave 'previše usavršenih i nerealnih slika' žena u reklamama. U ovim reklamama za Lorealove brendove *Mejbelin* (*Maibelline*) i *Lankom* (*Lancome*) prekršeni su standardi jer su korisnici dovedeni u zabludu zbog čega je zabranjeno njihovo buduće objavljivanje." (Golubović, 2011)

6. Zaključak

U analiziranim reklamama, proizvodi koji se reklamiraju predstavljaju rešenje za sve ženske probleme, sa kremama koje imaju „magični efekat” i dezodoransima koji nam omogućavaju da „ponovo volimo svoju kožu”. Modeli i poznate ličnosti besprekornog izgleda koji krase stranice časopisa reklamirajući ove proizvode takođe predstavljaju jednu od tehnika za manipulaciju ženama. One predstavljaju ideologiju moći – pored fizičkog izgleda, one su uspešne i poznate, najveći deo žena bi voleo da izgleda poput njih, a time one imaju izvesnu moć nad drugima. Ukoliko one reklamiraju određeni proizvod, veća je šansa da će imati više kupaca, nego da se reklamira bez njih. Pozitivno samo-predstavljanje je takođe tehnika za privlačenje kupaca: 84% proizvođača iz naše analize direktno i jasno naglašava u svojoj reklami koje su to prednosti korišćenja njihovog proizvoda.

Možemo da zaključimo da je najočiglednija tema u reklamama iz naše analize idealan fizički izgled žene. U medijima, žensko telo je predstavljeno kao „problem”, kome je potrebna „popravka”. Žene će biti bliže ovom idealu ako nemaju bore, imaju puna usta, sjajnu kosu, duge trepavice i glatku kožu, a sve to mogu postići ako koriste proizvode pomenutih brendova (kako oni tako tvrde u svojim reklamama). Reklame ovog tipa imaju moć da promovišu standarde lepote, a time i moć da utiču na veliki broj ljudi, prvenstveno osoba ženskog pola. Stoga, nije lako ignorisati prirodu ovih reklama i njihovu moć ubeđivanja. One oblikuju ideju o tome šta znači biti žena u savremenom društvu.

Globalizacija je uticala na sve aspekte savremenog doba, pa tako i na sliku o lepoti i idealnom izgledu žene. Kada nam se konstantno prikazuju slike vitkog tela, duge kose i besprekorne kože, ovi parametri postaju normalni, i upravo oni koji se ne uklapaju u njih, postaju marginalizovani. Nije tajna da fizički izgled žene u mnogim oblastima ljudske delatnosti ima uticaja, i da je, nažalost, uvek predmet osuđivanja i procenjivanja, svesno ili nesvesno. Sve ovo govori u prilog tome da se reklame koje promovišu ovakvu sliku ne mogu ignorisati

„U potrošačkom i medijskom društvu koje nastaje posle II svetskog rata, identitet se sve više povezuje sa stilom, stvaranjem imidža i izgledom.” (Keller, 2004, str. 384) Imajući u vidu činjenicu da mediji, posebno televizija i film, igraju veoma značajnu ulogu u stvaranju

(diktiranju) stilova od mode do životnog stila, onda je razumljivo zašto reklame značajno doprinose (pre)oblikovanju identiteta. Osoba, svakodnevno izložena sistematskom plasiranju predstava koje simbolišu bogatstvo, uspeh, sreću i zdravlje, identifikuje se sa robnim markama i brendovima, težeći da preoblikuje svoj identitet i uklopi ga u željenu sliku.

Mediji, pisani i vizuelni, konstruisali su identitet žene koji se neupitno prihvata, posebno od strane žene mlađe životne dobi, što je alarmantno. Nije iznenađujuće što su sve devojke uniformisane u smislu šminke i odevanja. Slika žene i identitet žene u ovim reklamama neminovno su stereotipni i donekle predvidljivi. Zabrinjavajuće je, međutim, da ovaj tip oglašavanja utiče na mnogo više, posrednim putem. Ono čemu je potrebno ulepšavanje nije naš ten, naša koža ili kosa, već naša kultura i društvo.

LITERATURA

Guy Cook, *The Discourse of Advertising*, London, Routledge, 2001.

Norman Fairclough, *Critical Analysis of Media Discourse*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1989.

Norman Fairclough, *Language and Power*, Longman, Harlow, 1996.

Norman Fairclough, *Language and Power*, Longman, Harlow, 2001.

Gordana Golubović, „Zabranjene dve Lorealove reklame zbog previše fotošopa”, *Blic žena*, 2011.
<<http://zena.blic.rs/Lepota/7692/Zabranjene-dve-Lorealove-reklame-zbog-previše-fotosopa>>
posećeno: 7. 2. 2015.

Ruta Kalmane, *Advertising: Using Words as Tools for Selling. First Edition*, Lulu Enterprises, United Kingdom, 2010.

Daglas Kelner, *Medijska kultura*, Clio, Beograd, 2004.

Стефан Тодоровић*

Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

ЕУФЕМИСТИЧКИ И МЕТАФОРИЧКИ ПЕРИФРАСТИЧКИ ИЗРАЗИ КАО СРЕДСТВО ЈЕЗИЧКО-ИДЕОЛОШКОГ КОДИРАЊА ИДЕНТИТЕТА У ЈЕЗИКУ НОВИНАРСТВА¹

In this paper we shall examine the use of euphemistic and metaphoric periphrastic expressions that serve to moderate expressions in journalistic language from linguistic, stylistic and cultural aspect. We touch upon the influence of the society of spectacle and show how, within the discourse community, the notion of identity is redefined according to the needs of power. We focus our attention on examining different sociopolitical systems coded in the language itself. Language markers of ideology represent aspects of stylistic replacement of basic, nonperiphrastic expressions, and in this paper we connect them with the following means of expression: metaphor, phraseologisms, antonomasia, periphrasis and euphemism. These are the means used by the person writing the text to create a new image of identity, blurring the basic meaning of the text: it is always a case of certain manipulation and striving to reshape the discourse. Publicistic medium represents the strongest instruments of propaganda, which imposes on a journalist a distinct responsibility. Journalists report, explain and interpret the events and phenomena in a society, influencing the mind of multitude of people and sculpting the public opinion. Since we are dealing with the most open system it is often influenced by different registers and, in connection to that, cultural coding, hence we encounter numerous segments: socio-political aspect, show business discourse, female magazines discourse, as well as sports discourse. Starting from poststructuralist question *How does it work?* one can draw a conclusion: *What can be seen is good, what is good can be seen.*

Key words: metaphor, periphrasis, euphemism, antonomasia, phraseologisms, publicistic register, identity, manipulation, discourse, linguistic stylistics.

1. Увод

У раду се са лингвистичког, лингвостилистичког и лингвокултуролошког аспекта проматра употреба еуфемистичких и метафоричких перифрастичких израза који служе за ублажавања израза у језику новинарства. Имајући у виду да друштво спектакла (Дебор, 2003) представља дискурзивну заједницу која редефинише слику идентитета у складу са потребама моћи (Фуко, 1982) и да често може инфилтрирати разноврсне социјалне, политичке и сл. аспекте, од суштинског је значаја преиспитати језичке обрасце као маркере идеолошког. Циљ рада јесте приказати који се типови конструкција користе као стилогени у језику новинарства и како они постижу

* stodorovic@rocketmail.com

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

стилематични потенцијал. Задатак је испитати стилска средства која утичу на творење метафоричких и еуфемистичких израза, попут антономазије, перифразе и фразеологизама. С тим у вези, показале се и неке особености ових стилских процеса које једнозначно указују на језик као „друштвену праксу” (Ферклаф, 1996). Истраживање је спроведено на корпусу публицистичког стила.²

2. Перифраза, метафора, антономазија – лажне представе у друштву спектакла

Под перифразом се подразумева употреба „већег броја ријечи за описивање начега за што би било довољно једна или у најмању руку само неколико ријечи да је изразе” (Ковачевић, 2000, стр. 160). То претпоставља да је перифраза вишечлана конструкција којом се из стилских разлога замењује мање сложена језичка јединица а која означава исти појам. Перифраза је по правилу сликовитија од основних израза. Она посредно указују на тип представе, па је и субјективнија – јавља се субјективно виђење денотата које подразумева и известне примесе емоционалног. У примеру – „Žena koja je *pokrenula lavinu u životu* golf ikone Tajgera Vudsa jeste njegova vršnjakinja Rejčel Jušitel, menadžerka i hostesa.” (Puls, 8–14. 2009, стр. 20) – новинару велики преокрет у животу голф играча изгледа као временске непогоде које изазивају спуштање лавине у планиским пределима.

Метафора је преношење назива, односно номинације (Драгићевић, 2007, стр. 149), тј. она почива „на постојању најмање једне заједничке семантичке компоненте између два језичка знака која омогућује везивање означеног једног језичког знака за ознаку једног знака” (Ковачевић, 200, стр. 165). У примеру: „Mladi reprezentativac protiv večitog rivala konačno je počeo da opravdava mišljenje stručnjaka da se radi o *biseru srpskog fudbala*.” (Blic, 7. 12. 2009, стр. 36) – сличност се мери према квалитету: бисер је квалитетан драгуљ, што може бити и фудбалер. Овакве језичке јединице више су него радо коришћено средство у језику новинарства. Ако се пође од претпоставке да метафора комуникатору даје могућност да спаја две предметности, изражавајући став (Младенов, 1980, стр. 244), овакви изрази могу бојити ауторски дискурс на различите начине: иронија, опречност, интертекстуалност, колоквијализација, банализација, псеудоинтелектуализација итд.

² Као нужни критеријум у одабиру грађе узета је разноврсност корпуса – од политике и економије, преко културе и спорта, до моде и свих оних рубрика везаних за тзв „женску” и „жућу” штампу. Примери који се у раду наводе добијени су ексерпцијом следећих новина: *Blic, Danas, Kurir, Lepota & zdravlje, Press, Puls, Story, Вечерње новости, Политика, Спортски журнал, Alo!, Skandal, Blic žena*.

[...] da sagradimo *novu kuću, novo odelo* za 21. vek. (Blic žena, 31. 5–6. 6. 2010, стр. 66); [...] koji su njegovi *peglati* tri meseca *bombama*. (Blic, 22. 4. 2012, стр. 2); Druga *zlatna koka* koja to zapravo i nije jeste vojna imovina. (Blic, 22. 4. 2012, стр. 11); Ta čuvena *giljotina propisa* je iseckala malo belog luka i tu se stalo. (Blic, 22. 4. 2012, стр. 12); [...] da nisam zalutao u srpsku *pismenu šumu*. (Blic, 7. 12. 2009, стр. 21); Doda li i to kako nije tip za veze, to je jedan od sigurnih znakova da *tu je zbog šaranja bila najbolja ocena iz likovnog*. (Blic, 7. 12. 2009, стр. 23); [...] pokušavaju da *otvore prozore u glavama* ljudi [...] (Danas, 20. 4. 2012, стр. 31); [...] već dva dana se naslađuju *porodajnim mukama* novog sistema naplate [...] jer mnogi automati za očitavanje nisu *odgovorili na „ljubavni zov“ prislonjenih kartica*. (Danas, 3. 2. 2012, стр. 7); [...] koje već neko vreme *vode medijski rat*. (Press, 25. 4. 2012, стр. 21); Dado Polumenta *je otišao u švalersku penziju!* (Skandal, 8. 12. 2009, стр. 11); *U zagrljaју америчког империјализма* нашли су се сви који су до тада *грцали под излизаним ђоном совјетске чизме*. (Политика, 16. 11. 2009, стр. 12); Šta je *crvena linija* u pregovorima sa Prištinom? (Blic, 7. 12. 2009, стр. 2); [...] zajedno su postali *maligno tkivo* srpskog društva. (Kurir, 15. 12. 2011, стр. 42); [...] da Srbija ovim *dobila značajnu finansijsku injekciju*. (Press, 17. 5. 2011, стр. 7); [...] unela nešto neviđeno *na medijsko nebo* Srbije [...] (Story, 18. 1. 2011, 17); [...] чија су предузећа *појели транзициони скакавци* [...] (Вечерње новости, 30. 9. 2011, стр. 10).

Перифраза је блиска и антономазији, којом се замењује властито име неким другим именом или изразом (в. Ковачевић, 2000). Перифраза и антономазија ступају у однос када је у питању замена неког личног имена описном конструкцијом, и то преко антономазијске перифразе. Начелно, оне су изграђене на основу неке типичне особине одређене личности или посла којим се бави. Овде ће бити наведени само неки типови, и то они најприсутнији у тзв. „друштву спекталка“³, творени метафоричким путем. Ту се најчешће говори о нечијем физичком изгледу: користе се лексеме колоквијалног порекла које се повезују са сексуалношћу (*секс бомба/ симбол, сексепилна, секси*), потом етикете *атрактиван, харизматичан, ватрена, симпатичан, лепотица, лепотан*. Исто тако, могу описивати и неку карактеристичну физичку предиспозицију (опис лепих очију, дугих ногу, великих груди, лепе задњице). Код психичких карактеристика, најчешће се узимају оне које се тичу девијантних понашања: наркоманија, промискуитет, алкохолизам и сл. Овај тип доприноси стварању и популаризовању сензације и шунда.

[...] da *naš najveći seksi simbol* živi u Americi [...] (Puls, 8–14. 2009, стр. 14); [...] objašnjava *harizmatični voditelj* [...] iskren je *zgodni maneken* [...] (Story, 18. 1. 2011, стр. 23); [...] tvrdi da je *spavala sa lepoticom sa Barbadosa*. (Blic, 22. 4. 2012, стр. 33); *Atraktivna crnka* došla je u Zemun [...] (Kurir, 14. 3. 2012, стр. 34); *Прсата глумица* са одушевљењем је пристала [...] (Вечерње новости, 15. 2. 2010, стр. 31); [...] rekla je *seksipilna manekenka* [...] (Alo!, 6. 4. 2012, стр. 16); *Digonoga pevačica* za Pres kaže [...] (Press, 8. 9. 2009, стр. 21); *Власник званично најдужег језика на свету и ноторни женскарош* није обећао [...] (Вечерње новости, 30. 9. 2011, стр. 18); *Poznatog zavodnika* uspela je da smiri [...] da se *bivši švaler* neće izmigoljiti [...] (Skandal, 8. 12. 2009, стр. 11).

³ О друштву спектакла у даљем тексту.

Посебну групу чиниле би оне функције из света уметности, науке и културе. У музичкој уметности најчешће се оперише лексемама *звезда*, *краљ*, *краљица*, *легенда*, *дива*, добијене метафором (дискурзивно и прагматички гледано уз елемент хиперболисања) и најчешће означавају популарне извођаче турбо фолка и популарне музике. Када је глума у питању, најфреквентније су лексеме *икона* и *звезда*, настале приоритетно у области културног деловања и то у америчком друштву откуд су као преведенице и преузете. Аналошки, ове лексеме преносе се и у друга поља културе, а најчешће у популарну музику и турбо фолк⁴, где не показују заиста праву вредност именујући одређену личност, јер је у данашње време питање по којим мерилима одређивати нечији успех и креативан рад. Ту су и именовања према пројектима и филмским или телевизијским остварењима у којима учествују јер су баш по њима постали популарни у јавности.

Hrvatska pop zvezda каже [...] (Press, 8. 9. 2009, стр. 20); [...] да је *svetska pop ikona* bila zavisna [...] (Story, 15. 11. 2011, стр. 10); [...] рећ би требало да води Sisi Hjuston, мајка *soul dive* [...] (Alo!, 14. 5. 2012, стр. 16); [...] да ће *краљ* *nona* престићи креатора [...] (Политика, 16. 11. 2009, стр. 18); *Holivudska zvezda* ne izlazi [...] (Lepota & zdravlje, мај 2012, стр. 50); [...] да ће улогу *америчке филмске иконе* glumiti [...] (Press, 25. 4. 2012, стр. 22); [...] i *zvezda filma „Montevideo, bog te video“* stali su [...] (Press, 27. 4. 2012, стр. 25); *Јунак серије „Два и по човека“* се у понедељак појавио [...] (Вечерње новости, 11. 2. 2010, стр. 31); *Zvezda filma Niske strasti* uspešno је pobedio rak [...] (Story, 18. 1. 2011, стр. 11).

Последњи модел односи се на специфичне облике испољавања јавног посла („шоу бизнис“) који су све више присутни у Србији. Ту треба сврстати сва она именовања која долазе из домена моде са стандардним лексемама, или пак *икона* и *звезда*, као и најновија лексема *трендсетер(ка)*. Оваквом, ником довољно јасном занимању, придружују се још мање јасна занимања *старлета*, *учесник ријалитија* (што је права перифраза, јер не постоји лексема која би боље описала ово занимање), *зечица* и, коначно, занимања типа *стриптизета*, *го-го играчица*. Ако се изузму личности из света моде, остала занимања углавном се користе за оне личности које представљају „превратнике“ у друштву.

Dok Srbi žive u strahu od svinjskog gripa, *Trendseterka JK* svoje prasence mazi, tetoše i od hladnoće štiti Luj Viton maramom. (Skandall, 8. 12. 2009, стр. 3); *Zaštitno lice parfema „Dolče i Gabana“* se porodila prirodnim putem [...] (Blic, 21. 4. 2012, стр. 37); *Starleta i učesnica rijalitija „Survivor“* nedavno se verila sa dečkom Vladimirom [...] (Alo!, 14. 5. 2012, стр. 8); [...] *lepa mađarska „zečica“* priznaje [...] (Press, 19. 5. 2012, стр. 22); [...] rekla је *go-go igračica*. (Press, 24. 3. 2012, стр. 24); Gde је *ovogodišnji pobednik Survivor* proslavio [...] (Story, 18. 1. 2011, стр. 88).

⁴ И не само да прелазе у област музике, већ и у спорт и и политику, па се често могу наћи именовања страних спортиста и политичара који показују понашање које није у складу с друштвеним конвенцијама.

Естрадни дискурс, или друштво спектакла (Дебор, 2003) данас може инфилтрирати разноврсне социјалне, политичке, идеолошке и сл. аспекте. У њему долази до неразмрсивости јавног и историјског, приватног и биографског (Хачион, 1996, стр. 165), па је његова порука идеопатолошка: „Ono što se vidi je dobro, ono što je dobro vidi se” (Дебор, 2003, стр. 7). У овом дискурсу често се оперише управо метафоричким и антономазијским јединицама, које номинују популарне извођаче турбо фолка и популарне музике, драмске и филмске уметнике, популарне јавне личности и сл., са депласираним и испражњеним лексемама *икона* и *звезда*. Ове творенице добијене метафором садрже једну специфичну идеологију: у себе упијају идеологију моћи одашиљача као онога што је назовиисправно и идеологију рецепијента који субверзивно потпада под њу. Медијске звезде само су спектакуларне представе људи, оно на шта се треба угледати, а у ствари, оне представљају пројекцију опште баналности у слике могућих улога (Дебор, 2003, стр. 40). „Звезда” је објект поистовећивања који надокнађује сурову реалност.

3. Еуфемизација – пропаганда и дискур женских часописа

Еуфемизам представља фигуру за ублажавање, а порекло им је најчешће метафоричко (в. Поповић, 2010). Еуфмистички изрази често се користе за обележавање оних радњи које обично спроводи друштво/ институција, па оне имају функцију ублажавања, манипулације и пропаганде. Пажња је овде усмерена управо на ту њихову функцију, како би се показало на који начин употребом ових језичких јединица долази до редеофинисања идентитета. У питању су изрази забележени у текстовима са политичком, економском и друштвеном тематиком, где се разоткривају еуфемистички и метафорички изрази које новинари користе како би ублажили израз.⁵ На другој страни, налази се читава лепеза текстова из спортског новинарства и женских рубрика, где се врши другачији вид манипулације, па су и језички изрази употребљени за реинтерпретирање идентитета оних појединаца који су овде присутни мало другачији, па је и моћ и утицај разнолик.

⁵ Са друге стране, честа је употреба конструкција преузетих из административног стила како би се постигао изврстан степен псеудоинтелектуализације језика, а сам догађај учинио још важнијим. Није необично да новинари користе перифрастичке јединице попут *донети одлуку*, *изнети мишљење*, *вршити избор* и сл. тамо где им није место. Ово је често још један од начина пропаганде и лажног кодирања унутар ових текстова.

Друштво као институција, односно све структуре друштва које врше пропаганду или манипулишу, стварајући јавно мњење и друштвени укус, обично бивају прикривани у публицистици, што формира идеолошко обележје језика (в. Тодоровић, 2014б). У њима се истина, како посматра Фуко (в. 1982), производи у складу са потребама моћи. У примеру: „Потпредседник Владе задужен за европске интеграције Божидар Ђелић у интервјуу за ‘Новости’ каже да не *гледа Европу ‘кроз ружичасте наочаре’*.” (Вечерње новости, 30. 9. 2011, 2) – где се појединац перципира као наивни реципијент изговореног јер значење „носити наочаре” претпоставља да неко у нешто верује и не види праву истину. Придев *ружичасте* доноси семантичку компоненту „наивно”, јер онај реципијент који *носи ружичасте наочаре* доследно, наивно верује у изречено. Најчешће се *изговара неистина, улепшава/ скрива/ заобилази истина*, лако се *прибегава лажима, фарба/маскира стварност* и *причају бајке*. Ови еуфемизми имају још једну дискурзивну функцију. Ако се крене од претпоставке да постоје новинари који не пишу по директивама владајуће врхушке, могло би се рећи да употреба еуфемистичких јединица може имати супротну тенденцију. Употребљени у неком аналитичком чланку или у колумни, они ауторском дискурсу доносе разноврсну боју почев од сарказма и ироније, преко индиректног упућивања на неисправност одређених догађаја, све до стварања хумористичких ефеката.

Други тип везује се за дискурс женских часописа, а тиче се појма лепоте. Физички изглед веома је битна тематика у савременом друштву, па се у новинарству, а посебно на страницама популаризоване науке о здрављу, фитнесу, спорту и сл., препоручују, саветују и представљају здрав живот, исхрана и физичка активност као нормални и неопходни. Са друге стране, (де)пласирајући приче о анорексичним моделима, манекенкама, старлетама и супер-моделима из света моде, глумицама и певачицама из света „шоу бизниса” као узорима за довођење тела у слично стање, препоручују се естетске операције и корекције различитог типа до екстремних граница (подмлађивање, уградња импланата и скл.). Жене нису више „дебеле” већ су *пунје даме/жене*, оне *имају вишак килограма* којих се треба *ослободити*, немају „сало”, већ *масно ткиво*, и вечито се *боре (воде борбу) са прекомерном тежином*, да би, коначно, *изгубиле – вишка килограма/тежину*. Такође, оне нису више старе (колоквијално „маторе”), већ у *старијум годинама*, или су у њих *ушле/заиле* итд.:

imate višak kilograma (Blic žena, 17–23. 8. 2009, стр. 14); *Punije dame* (Blic žena, 26. 5. 2010, стр. 7); *gojazne osobe, ljudi s prekomernom težinom* (Blic žena, 31. 5–6. 2010, стр. 24); *višak masnoće* (Press, 27. 4. 2012, стр. 28); *uvećanje težine* (Lepota & zdravlje, мај 2012, стр. 110).

Дискур женских новина тако крије још једну опасну идеологију, а она се тиче манипулисања женским телом, што обично има за циљ разој одређених трендова.

4. Фразеологизам и еуфемизам – победа и пораз у спортском дискурсу

Фразеологизми су у публицистици радо коришћено језичко средство које треба да делује на примаоца. Док се са једне стране они могу тумачити као приближавање дискурса свакодневном говору и просечном читаоцу (в. Петровић, 1989; Младенов, 1980), оваква употреба може се тумачити и као једна врста преобликовања друштвене свести и прилагођавање водећој политичкој мисли (в. Јовановић, 2010). Фразеологизми заиста имају ту моћ унификације и подвођења одређеној, не само политичкој вољи, већ и различитим другим облицима пропагирања (нпр. женске рубрике). Међутим, у рубрикама спорта, културе, различитим колумнама, црним хроникама итд., фразеологизми се никако не употребљавају у те сврхе: ови домени морају бити намењени ширим слојевима друштва, иако су им приоритетни циљ профилисане структуре (нпр. мушкарци – спорт), па је саображавање укусу масе очекиван и неопходан (Тодоровић, 2014а, стр. 319).

Фразеологизми обично доносе додатну експресивност перифрастичким изразима, па се тако добијају фразеолошке перифразе. Идиоматичност ових јединица, као и фразеологизама уопште јавља се увек на секундарном, на конотативном плану целог израза (в. Петровић, 1989; Мршевић Радовић, 1987). Многи фразеологизми могу се везати управо за језик спортског новинарства. Текстови спортских рубрика у већој мери усмерени су на одређену циљну групу него други текстови, па се у њима јавља велики број тематски обележених израза. Пошто спортско новинарство за своју циљну групу има одређену профилисану интересну групацију (најчешће мушкарце), којој је неопходан критичко-оцењивачки језика, а пошто постоји опасност да стил писања буде захваћен рутинским стилем, експресивизација оличена кроз употребу перифрастичких јединица представља једно од бољих решења (в. Тодоровић 2014а).

У спорту је победа најважнији догађај. Отуд и не чуди низ фразеолошких конструкција добијене метафором. То су глаголске групе *бити једном ногом у некој лиги, паковати кофере, стећи карту, обезбедити визу, вратити трофеј у витрину, пришити звездицу, напасти трофеј, јурисати на круну, исписати историју/странице*

историје и сл. Све конструкције показују присуство процеса фразеологизације и метафоризације.

[...] jedan od favorita da *obezbedi vizu za London*. [...] (Danas, 9. 5. 2012, стр. 25); [...] ko će *nastaviti evropski put*. (Kurir, 15. 12. 2011, стр. 38); [...] da *ostanu u trci* za plasman u Bundesligu. (Kurir, 14. 3. 2012, стр. 34); Шумадинци *освајају бодове, Европа куца на капије „Чича Даче“*. (Спортски журнал, 24. 4. 2012, стр. 6); [...] а Металцу *оверио карту за пут у нижи ранг*. (Спортски журнал, 24. 4. 2012, стр. 6); [...] изабраници тренера Рада Вешовића већ сада могу да *пакују кофере и планирају програм* [...] (Спортски журнал, 3. 5. 2012, стр. 10); [...] да ове сезоне *титulu вратимо у наше витрине* [...] (Спортски журнал, 8. 4. 2012, стр. 19); [...] da *juriša na svetsku krunu* u Južnoj Africi [...] (Press, 8. 9. 2009, стр. 34); [...] *uzme šampionsku krunu*. (Blic, 22. 4. 2012, стр. 41); [...] остаће златним *словима уписана у клупским и анализама српске одбојке*. (Вечерње новости, 11. 2. 2010, стр. 44).

У спортским рубрикама често се говори и о поразима, или нерешеним резултатима. Значење „пораз” номинује се и фразеолошким изразима *положити оружје, не осетити сласт победе, остати кратких рукава, напустити терен погнуте главе* и сл. Неке од перифраза са овим значењем потичу из разговорног језика и фразеологије, или жаргона. Фразеологизам типа *положити оружје* евидентно је прешао из књижевне фразеологије, и може се приметити да има еуфемистички карактер (као и *остати кратких рукава, испустити победу, напустити терен погнуте главе*). Значење „предати утакмицу” изражава се фразеолошким *изаћи с белом заставом, истаћи белу заставу/бели барјак*, метафоричког карактера, пренете из другачијих контекста (вероватно војно-политички):

Denovljani su *ostali kratkih rukava*. [...] koji takođe još *nije osetio slast pobede* u Evrokupu [...] (Blic, 7. 12. 2009, стр. 35); Kaljari je *položio oružje*. (Blic, 7. 12. 2009, стр. 33); [...] što smo u prvom meču *ispustili pobedu* [...] (Kurir, 14. 3. 2012, стр. 36); Шпанија је *напустила терен погнуте главе*. (Спортски журнал, 31. 1. 2012, стр. 21); Биће тешко, али *бели барјак не истичемо унапред* [...] на овај дуел не *излазе с белом заставом*. (Спортски журнал, 31. 1. 2012, стр. 23).

5. Закључак: ка редефинисању идентитета или како језички механизми кодирају слику света

Језик је друштвени процес – људи користе језик на начин који је друштвено одређено и који има друштвене ефекте, што недвосмислено доводи до закључка да је језик условљен и другим, нејезичким аспектима (исп. Ферклаф, 1996). Ово истраживање показује да језички маркери идеолошког представљају видове стилистичке замене основних, неперифрастичких изрази, и постижу се следећим

средствима изражавања: метафором, перифразом, фразеологизмима, антономазијом и еуфемизмима.

Друштва спектакла, или естрадниг дискурс представља дискурзивну заједницу унутар које се редеофинише идентитет у складу са потребама моћи. Новинари радо користе перифрастичке изразе добијене метафором и антономазијом како би преименовали одређене личности из ових сегмената друштва. Ако се ова појава посматра лингвостилистички, свакако се може поздравити, с обзиром на то да може представљати варијабилност новинарског стила. Међутим, ако се посматрају у смислу дискурзивне анализе, види се да ови метафорички и антономазијски склопови представљају језички кодиране моделе помоћу којих се ствара идеолошко обележје језика, па ове јединице нуде лажну или привидну вредност оних друштвених појава о којима проговарају.

Ако се пажња усмери и на испитивање разноврсних друштвено-политичких и културолошких феномена који се кодирају у самом језику, а који се најпре односе на употребу еуфемизација у дискурсу политике и женских новина, увиђа се да је често реч о, жаргонски речено, „фарбању читалаца”. У домену политичке и друштвене тематике свеприсутна је агитација, пропаганда и манипулација, а, како би се дошло до саображавања владајућем друштвеном укусу, еуфемизација у овим текстовима више је него пожељна. То је очигледније ако се сагледа дискурс женских рубрика, где су трендови везани за физички изглед и лепоту главне смернице у кодирању језичких јединица.

Спортски дискурс изискује стварање посебних експресивних јединица зарад приближавања укусу просечног мушкарца, а да при томе ни језик у целини гледано не потпадне под рутински стил. Победа и пораз, као два кључна догађаја у дискурсу спорта именују се низом фразеолошких обрта добијених на бази метафоре и еуфемизације, јер је некада боље вест донети на сликовитији начин, неголи рутински и телеграфски.

Овим језичко-стилским средствима онај који пише ствара нову слику идентитета, замагљујући основна значења текста: било да је реч о метафоричком и фразеолошким обртима, или о еуфемистичком или антономазијском изражавању, увек је у питању извесна манипулација и тежња за преобликовањем дискурса. Не треба заборавити да медијуми публицистике представљају најјаче инструменте пропаганде, што намеће новинару посебну одговорност. Новинари преносе, објашњавају и тумаче догађаје и појаве у друштву, чиме утичу на свест маса и формулисање јавног мњења.

Пошто је реч о најотворенијем систему, често је дозвољен уплив различитих регистара, а с тим у вези и културолошких кодирања, што отвара разне сегменате: друштвено-политички план, естрадни дискур, дискурс женских страница, као и спортски дискур. Полазећи од постструктуралистичког питања „Како то делује?” (Џејмсон, 1984, стр. 22), добија се идеопатолошки закључак: „Оно што се види је добро, оно што је добро види се.” (Дебор, 2003, стр. 7), што одговара манипулативном плану изражавања, односно моћи унутар дискурса.

ЛИТЕРАТУРА

- Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- Јелена Јовановић, *Лингвистика и стилистика новинског умећа*, Јасен, Београд, 2010.
- Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Кантакузин, Крагујевац, 2000.
- Драгана Мршевић Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Филолошки факултет, Београд, 1987.
- Владислава Петровић, *Новинска фразеологија*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1989.
- Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, Логос Арт/ Едиција, Београд, 2010.
- Стефан Тодоровић, „Фразеолошке перифразе у српском спортском новинарству”, у: М. Ковачевић (ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности*, књ. 1, ФИЛУМ, Крагујевац, 2014, стр. 317–327.
- Стефан Тодоровић, „Утицај језичко-стилских процеса у творењу језичко-идеолошких особености фразеолошких перифраза у језику новинарства”, *Лунар* 53 (2014), стр. 33–48.
- Gi Debor, *Društvo spektakla*, A. Golijanin, Beograd, 2003.
- Fredrik Džejmson, *Političko nesvesno: pripovedanje kao društveno-simbolični čin*, Rad, Beograd, 1984.
- Michel Foucault, “The Subject and Power”, *Critical Inquiry* 8 (1982), p. 777–795.
- Norman Fairclough, *Language and Power*, New York, Longman Inc, 1996.
- Linda Hačion, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996.
- Marin Mladenov, *Novinarska stilistika*, Beogradska knjiga, Beograd, 1980.

Ksenija Lončarić*, Fran Radonić Mayr

Filozofski fakultet, Zagreb

MEĐUODNOS LJUDSKOG POTENCIJALA I IDENTITETA KROZ OKVIRE UTJECAJA OKOLINE

The development of an individual is peculiar to him alone. Upbringing, education, family, culture, socio-economic status and other factors are often cited as the main preconditions and influences on an individual within a given society. We can say that we have a limited understanding of personality, character and, specially, identity. The idea is that they are primarily resulting from those processes and phenomena that are influenced by a variety of institutions that are enabling and limiting at the same time and that they are independent of other internal factors. However, we should not neglect the influence of genetic predisposition, abilities, skills, opinions, or even talent. The term "human potential" will be used as an umbrella term above mentioned phenomena. We are alienating ourselves from economic pretensions of the term "human resources" which is the correct translation of the term in Croatian and are directing the discussion to the social and psychological aspects of the development and construction of identity. We understand the identity as the result of the development and maximization of the human potential in the appropriate and enabling environment. It is based on the genetic predispositions that independently, regardless of the environment, have a direct impact on the identity. Enabling environment is seen as the combination of parental influence and role in the individual's life, as well as the influence on the formation of behavior patterns that eventually become part of the individual's identity.

Key words: human potential, social identity, individual identity, environment.

Razvoj nekog bića svojstven je njemu samome. Odgoj, obrazovanje, obitelj, kultura, socio-ekonomski položaj i drugi čimbenici često se navode kao glavni preduvjeti i utjecaji na pojedinca unutar određenog društva. Može se reći kako smo ograničeni mišlju da naša osobnost, karakter te prvenstveno identitet proizlaze upravo iz tih procesa i fenomena, da su pod utjecajem raznih institucija koje ih omogućavaju i ograničavaju u različitim mjerama te da su neovisni o ostalim internim faktorima. Međutim, ne smije se zanemariti utjecaj genetskih predispozicija, sposobnosti, vještina, mišljenja ili čak darovitosti. Ljudski potencijal poslužit će kao krovni pojam iznad navedenih pojmova čime se udaljavamo od ekonomskih pretenzija, a približavamo njegovim socijalnim i psihičkim aspektima preduvjeta i razvoja.

* kloncaric58@gmail.com

Ljudski potencijal u okviru intelektualne moći, sposobnosti i darovitosti

Ljudski potencijal česta je tema unutar područja ekonomije, prvenstveno u obliku ljudskih resursa (engl. *human resources*). Unutar tog područja može se govoriti o menadžmentu ljudskog potencijala kao znanstvene discipline, menadžerske funkcije, posebne poslovne funkcije unutar organizacije ili kao specifične filozofije menadžmenta (Bahtijarević-Šiber, 1999, str. 3). Ekonomika obrazovanja razvila je koncept „ljudskog kapitala” stavljajući naglasak na ljudske i socijalne aspekte ekonomskog razvoja. Pritom se razvija i ekonomika ljudskog potencijala koja razvija ekonomski pristup ljudskim potencijalima. S razvojem shvaćanja značaja proučavanja razvoja ljudskih potencijala, na važnosti dobiva pojam intelektualnog kapitala kao „intelektualnog materijala – znanje, informacije, intelektualno vlasništvo, iskustvo, koje se može upotrijebiti za stvaranje bogatstva” (Lazear, u: Bahtijarević Šiber, 1999, str. 7). Njegov glavni dio je ljudski kapital što nam ukazuje na preusmjeravanje predmeta istraživanja prema nematerijalnim resursima koji počivaju na posjedovanju znanja i intelektualnog potencijala (Bahtijarević Šiber, 1999, str. 7). Uzevši sve to u obzir, ljudski potencijal se može definirati kao „ukupna intelektualna i psihička energija koju poduzeće može angažirati na ostvarivanju ciljeva i razvoja poslovanja” (Karaman Aksentijević, Ježić, Đurić, 2007, str. 46).

Ekonomska usmjerenost k pojmu *ljudskog potencijala* i njegova važnost nije nikako zanemariva. Teško ga je definirati izvan ekonomije i menadžmenta upravo zbog njihove fokusiranosti na njegovo proučavanje, istraživanje i teorijsko razumijevanje. Međutim, postojeća literatura prožeta je raznim shvaćanjima ljudskog potencijala na temelju čega se može govoriti o ljudskom potencijalu kao „skupini znanja, vještina, sposobnosti, kreativne mogućnosti, motivacija i odanosti kojima raspolaže određeno društvo” (Karaman Aksentijević et al., 2007, str. 46). Navedene definicije i pogled na ljudski potencijal nužni su kako bi se od njih odvojili. Prema tome, ljudski potencijal definiran je kao skupina određenih znanja i sposobnosti koje je, međuostalim, stvoreno procesima socijalizacije, obrazovanja te stjecanjem iskustva. On je skup obilježja i karakteristika svakog pojedinca koji se temelji na njegovoj intelektualnoj moći i sposobnosti. Takav ljudski potencijal korijen je iz kojeg izrasta identitet pojedinca u širem smislu.

No, unutar ovog rada stavljamo naglasak i na genetske predispozicije razvoja ljudskog potencijala shvaćenog kao skupine obilježja i karakteristika svakog pojedinca temeljenog na njegovoj intelektualnoj moći i sposobnosti. Može se govoriti o latentnim sposobnostima koje uz odgovarajuće poticaje prerastaju u manifestne oblike darovitosti

(Sindik i Elez, 2011, str. 107). Riječ je o sposobnostima, darovitostima unutar nekog područja, specifičnih vještina, mišljenja ili drugih dijelova ljudske djelatnosti, a čiji su preduvjet genetski činitelji. Darovitost ili nadarenost može se shvatiti kao usmjerena na postignuće prilikom čega se darovitom osobom shvaća osoba s iznadprosječnim općim i/ili specifičnim sposobnostima, iznimno naglašene usmjerenosti na zadatak i velikog stupnja kreativnosti, te koja ima mogućnost razvijanja kombinacije ovih osobina i njene primjene u nekom području ljudske aktivnosti (Sindik i Elez, 2011, str. 109).

Naslijeđe ili okolina?

Je li naš identitet, darovitost ili sposobnost rezultat isključivo naslijeđa ili smo rođeni kao *tabula rasa* te okolina, točnije obitelj i proces socijalizacije, određuju smjer našeg razvitka? Često se čuje ovako ili slično postavljeno pitanje, a rasprave su brojne. Važnost utjecaja okoline ili naslijeđa često se preuveličava, posebno među nestručnjacima, a postoje i mnoge zablude. Najraširenije tvrde kako se darovit pojedinac rađa kao takav zbog naslijeđa od roditelja, s druge strane, neki tvrde kako se darovitost stvara isključivo odgojem (Sekulić-Majurec, 1995). Međutim, unatoč naslijeđu nekih fizičkih osobina, sposobnosti ili ličnosti, bez odgovarajuće okoline u pogledu prisutnosti, podrške, mogućnosti i odgoja koje roditelj pruža, potencijal djeteta kojeg ono dobiva naslijeđem neće se ostvariti ili će biti vrlo limitiran. Ukratko rečeno, „suvremena poimanja darovitost promatraju i kao socijalni, a ne samo kao biološki fenomen i određuju je kao nešto što se iskazuje dosljednom postizanju iznadprosječnih uradaka u aktivnostima kojima se pojedinac bavi. [...] darovitost ne čine samo visoke sposobnosti već su uz njih, da bi se darovitost očitovala, nužne i neke osobine ličnosti, kao npr. specifična motivacija i kreativnosti.” (Renzulli i Reis, 1985, Sternberg i Lubart, 1992, u: Sekulić-Majurec, 1995, str. 552).

Darovitost se može proučavati i u pogledu produktivnosti. Produktivna darovitost se promatra kao „rezultat specifične interakcije prirođenih potencijala i okoline, koja se javlja kao katalizator njihova razvoja. [...] darovitost se više ne promatra kao objektivno stanje kojeg ima ili nema, već kao sposobnost pojedinca da na iznimno visokoj razini udovolji određenoj društvenoj potrebi. Ta sposobnost nastaje i razvija se, pod utjecajem različitih čimbenika, kao dugotrajan proces.” (Sekulić-Majurec, 1995, str. 553). Ova perspektiva ne pridaje veliku važnost naslijeđu, no bitno je naglasiti kako naslijeđe ima veći značaj kada se govori o predispozicijama za razvoj sposobnosti, a okolina kada je riječ o specifičnim interesima za rad, motivaciji i kreativnosti (Renzulli, u: Sekulić-Majurec, 1995, str. 253).

Utjecaj roditelja i odgoja

Primarna i sekundarna socijalizacija, kao i cjelokupni proces obrazovanja i stjecanja znanja, glavni je čimbenik u formiranju i razvijanju sposobnosti pojedinca nakon genetskih predispozicija. Roditelji i odgoj pritom imaju važnu ulogu budući da su od samog rođenja ključne osobe djetetova života. Nedostatak adekvatne brige ili zanemarivanje neće ostati nezapaženo i odrazit će se u kasnijem razvitku djeteta. S druge strane, neke karakteristike i roditelja i odgoja utječu, pozitivno ili negativno, na razvoj potencijala i identiteta djeteta.

Što se tiče karakteristika vezanih uz socioekonomski položaj i status roditelja, također postoje mnoge zablude. Uspješnost i posjedovanje talenata, sposobnosti i darovitosti često se veže uz status roditelja te se smatra kako se takva djeca rađaju isključivo u obiteljima višeg socijalnog statusa. Međutim, zanemaruje se činjenica kako takvi roditelji zapravo imaju više mogućnosti pružiti djetetu adekvatne prilike za poticanje i razvitak njihovih darovitosti. Učestalost rađanja darovite djece ne ovisi o socioekonomskom položaju roditelja, no on može pozitivno utjecati upravo zbog povećanja mogućnosti i financijske potpore, te se kreće od olakšane pozicije u usporedbi s djecom siromašnijih roditelja. Ovakva stimulativna okolina, unatoč rečenome, nije određujuća niti determinirajuća. Dijete s manje darovitosti može se rađati u okolini s više prilika, no ne biti uspješno, s druge strane, dijete siromašnijih roditelja može biti iznimno uspješno unatoč destimulativnoj okolini (Sekulić-Majurec, 1995).

Maksimizacija potencijala svake osobe ovisi o raznim faktorima. Koliko će i na koji način utjecati ovisi i o njemu samome. Naslijeđe može poslužiti kao dobra odskočna daska, kao i odgovarajuća okolina unutar koje se takav pojedinac razvija. Razvoj potencijala vezan je i uz razvoj jezika, intelektualnih sposobnosti i drugih intelektualnih komponenti (Sekulić-Majurec, 1995, str. 555). Važnost roditelja i stimulativnog odgoja također igra veliku ulogu. „Razvijanje pozitivne slike o sebi, samopouzdanje, samopoštovanje, visoki standardi vlastitog rada i sl. razvijaju se najznačajnije ‘pod utjecajem socijalne interakcije i percepcije vlastitih rezultata već od rane adolescencije’.” (Čudina, u: Sekulić-Majurec, 1995, str. 556)

Utjecaj roditelja nije uvijek pozitivan. Autoritarni roditelji često zahtijevaju puno od svoje vlastite djece, drže na disciplini, poslušnosti, poštovanju autoriteta i tradicije što kod djeteta ne potiče razvoj kreativnosti. S druge strane, stvaranje radnih navika je ono što bi moglo pripomoći u razvijanju sposobnosti. Međutim, takav pristup ne garantira maksimizaciju samog potencijala, točnije, razvitak darovitosti i sposobnosti. Kao suprotnost takvom tipu odgoja, permisivni roditelji zbog nedostatka zahtjeva prema djetetu onemogućit će razvitak odgovornosti i samokontrole kod djeteta. Takav pristup nije stimulativan za

razvoj potencijala. Konačno, autoritativni roditelji kao kombinacija prethodnih dvaju tipova najbolje pripadaju u značenje odgovarajuće okoline kakvo se nalazi u ovome tekstu. Kroz svoje zahtjeve, dvosmjernu komunikaciju, razvijanje odgovornosti, pokazivanje topline i brige ukazuju djetetu na poželjne vrijednosti i osobine, ali i razvijaju samopoštovanje, samokontrolu, poslušnost te samopouzdanje (Miljković i Rijavec, 2002).

Identitet kao produkt razvoja potencijala osobe

Nakon kratkog uvoda u ljudski potencijal kako je shvaćen u ovome radu, fokus prelazi na identitet. Unutar okvira razvoja pojedinca, razvija se i njegov unutarnji, psihološki, dio, kao i izvanjski. U kontekstu identiteta, okvir razmišljanja nije psihopatološki niti će se ticati sličnih tema. Bavimo se odnosom između osobnog i društvenog identiteta (individualnog i socijalnog), točnije, bavimo se utjecajem potencijala neke osobe na razvoj identiteta uz okolinu kao katalizatora tog razvoja. Navedeni identiteti nisu odvojeni i neovisni jedno o drugome. Utjecaj potencijala na identitet osobe ne mora uvijek biti pozitivan, on može i usmjeriti razvitak identiteta u negativnom pravcu. Okolina kao društveni kontekst osigurava uvjete za njegovu realizaciju, kao i za razvitak potencijala (Altaras Penda, 2005, str. 55).

Identitet se može shvatiti kao „biće, pojava ili svojstvo koje je jednako samome sebi” (Filipović, u: Altaras Penda, 2005, str. 58). U novovjekovnoj filozofiji, identitet označava subjekt koji sam sebe određuje u odnosu na objekt, točnije, u odnosu na druge koji ga okružuju. Međutim, identitet nema svoje korijene u drugima iako je povezan sa socijalno-kulturnim aspektima. Razdioba na društveni i individualni identitet može se povezati s tuđim poimanjem toga kakvi smo i kakvi bismo trebali biti i vlastitim poimanjem sebe (Altaras Penda, 2005, str. 58).

Društveni i osobni identitet

Konceptualizacija društvenog identiteta razlikuje se od paradigme do paradigme, ovisno o temeljnim pretpostavkama te pitanjima koja se upućuju kada se raspravlja o samom obliku i vrsti identiteta. Razlike se temelje na relativnim naglascima na kognitivne procese

naspram grupnim, na intragrupnim i intergrupnim diferencijacijama, te na ulozi društva i društvenog konteksta naspram interne strukture (Brewer, 2001, str. 116)⁶.

Naši društveni identiteti koji se mogu dijeliti na klasne, rasne, konfesionalne, profesionalne i spolne, uvijek su naučeni kroz socijalizaciju kojoj smo podređeni upravo zbog toga što smo dio određene društvene sredine. No, te slike nisu čisti prikaz onoga što mi zapravo jesmo. Rođenjem mi posjedujemo svoje „ja” koje se kroz socijalizaciju mijenja i pretvara u društveno „ja” čime nastaju navedeni razni oblici društvenog identiteta (Altaras Penda, 2005, str. 58). Društveni identitet nužno ovisi o izvanjskom kontekstu i služi definiranju samoga sebe naspram drugih. Možemo ga shvatiti kao nastavak osobnog tj. individualnog identiteta koji pojedincu služi kao sredstvo iskazivanja sebe u okolini u kojoj se nalazi.

Okolina kao vremenski, prostorni, povijesni i kulturni kontekst posjeduje kombinacije različitih društvenih identiteta. Njihovom grupacijom nastaju ti kolektivi koji putem socijalizacije i samim bivanjem utječu na razvoj pojedinca i usmjeravaju njegov osobni identitet u određenom pravcu. To ne djeluje na njega samoga, već poveznica koja postoji između društvenog i osobnog identiteta mijenja se i oblikuje ovisno o potrebama. Potencijal svake osobe kroz urođene sposobnosti, tj. naslijeđe, dirigira osobni identitet na određenoj razini. Međutim, osobni identitet nije nužno točni odraz onoga što mi sami posjedujemo i dobivamo kroz naslijeđe. On se razvija kroz okolinu, no naglasak je još uvijek na našim urođenim sposobnostima i njihovom razvoju. Društveni identitet koji se zatim kroz socijalizaciju razvija također ne mora biti točni odraz prijašnjeg.

Roditelji, kao što je već prije bilo navedeno, igraju odlučujuću ulogu u životu svakog djeteta te mogu djelovati stimulirajuće ili destimulirajuće na razvoj potencijala djeteta. Negativna uloga roditelja može doprinijeti razvitku negativnih obrazaca ponašanja koja s vremenom postaju dio identiteta pojedinca unatoč tome što to nije njegovo izvorno „ja”. Takvi raskoli u mogućnostima i realizaciji rezultat su upravo spomenutih negativnih utjecaja. Pod pretpostavkom da bi to isto dijete, pojedinac, u drugačijem, pozitivnijem i stimulirajućem kontekstu drugačije reagiralo na utjecaje iz okoline, radimo razliku između osobnog i društvenog „ja”.

⁶ Kako se ne bi utrošilo previše prostora na objašnjavanje različitih paradigmi i njihovih razmišljanja o društvenom identitetu, upućujemo čitatelja na članak M. B. Brewera “The Many Faces of Social Identity – Implications for Political Psychology”.

Osobno i društveno „ja”

Osobno „ja” odnosi se na naš individualni identitet koji proistječe iz našeg potencijala. Njegova optimalizacija ovisi o maksimizaciji potencijala kojeg dobivamo preko genetskih predispozicija, ali uz odgovarajuću okolinu. Ono se prvenstveno tiče naših sposobnosti i procesa koji se događaju zahvaljujući njima. Unatoč tome što postoji vjerojatnost negativnog utjecaja okoline, osobno „ja” vezano je uz naše poimanje nas samih. Društveno „ja” vezano je uz društveni identitet koji se konstruira i nastaje ovisno o kontekstu društva unutar kojega se nalazi određena osoba. Takvo „ja” se odnosi na tuđi pogled na nas, tuđe shvaćanje nas samih. Osobno i društveno „ja” često nisu i ne moraju biti jednaki niti slični. No, što se događa kada je razlika prevelika? Jaz između dva pogleda na „mene” ne može biti pozitivan. Hoće li doći do problema, drugačije je od pojedinca do pojedinca. Međutim, krećemo od pretpostavke da taj raskol nužno vodi k problemu. Mi kao članovi nekog društva ovisimo o njemu, ne možemo se od njega odvojiti kao što i društvo ovisi o nama. Kao skup različitih društvenih identiteta, društvo je konstruirano njihovim kombinacijama i prevlast jednog tipa društvenog identiteta vodi k promjenama u društvu.

Radi objašnjenja ove tvrdnje, uzmimo primjer neke X ideologije. U društvu u kojemu je ta X ideologija prisutna prevladavaju pojedinci ili skupine pojedinaca koje posjeduju zajedničko razmišljanje i stavove i time tvore određenu cjelinu. Također, oni mogu djelovati kao prisila ili određena vrsta prinude na druge pojedince čime, kao i sama okolina, djeluju na njih. Neovisno o vrsti ideologije, njenoj raširenosti i slično, ako ona postane karakteristika određenog društva, to znači da većina u njemu ima zajednička obilježja. Ona mogu zatim kreirati druge društvene identitete, od rasnih pa do nacionalnih. Samim time mi dobivamo svoj društveni identitet, u ovom slučaju rasni ili nacionalni, od strane drugih koji se nalaze unutar zajedničke okoline. Okolina je pritom uzeta kao cjelokupno društvo i svi njegovi dijelovi zajedno. Osobno „ja” tada nije diferencirano kao što bi bilo u slučaju da određeni pojedinac u društvu s X ideologijom od nje zazire te se priklanja ideologiji Y ili čak nijednoj. Druge vrste društvenog identiteta tu nisu spomenute kako bi se održala jednostavnost primjera. Napominjemo, ideologija je u njemu korištena samo i isključivo kao skup zajedničkih razmišljanja, stavova ili vjerovanja koja sa sobom nose određene pojave, procese ili fenomene poput prinude, prisile, zajedništva, slaganja i sličnog. Moramo naglasiti kako objašnjena ideja ne ide isključivo jednosmjerno. Društvo oblikuje identitet kao što i identitet oblikuje društvo. Ovaj reciprocitet između društvenog identiteta i društva se mora odvijati unutar određenog konteksta.

Osobno, individualno, autonomno „ja” koje izvire iz naših urođenih sposobnosti i predispozicija ne ovisi o okolini onako kako ovisi društveno, kolektivno „ja”. Okolina utječe na drugi način. Ona omogućuje ili onemogućuje maksimizaciju potencijala osobe putem pozitivnih ili negativnih utjecaja koji proizlaze iz odgoja roditelja, socio-ekonomskog položaja i financijske situacije u kojoj se pojedinac nalazi, ali i iz drugih faktora. Optimalna okolina vodi k maksimizaciji ljudskog potencijala. Drugačije rečeno, određeni pojedinac neće moći ispuniti i realizirati svoje sposobnosti onoliko koliko bi mogao ako okolina pritom nije u potpunosti odgovarajuća. Osobni identitet pojedinca povezan je s njegovim sposobnostima i predispozicijama koji oblikuju njegov pogled na sebe samoga. Društveni identitet vezan je uz tuđe shvaćanje nas samih i uglavnom se razlikuje od osobnog. Razlike koje nastaju između njih mogu doprinijeti osjećaju izdvojenosti ili izoliranosti pojedinca, tj. udaljenosti od njega samoga kada se govori o onome što on je, a što društvo misli da je ili očekuje od njega da bude. Izvanjske prisile koje ne odgovaraju njegovom autonomnom „ja” i pritom ograničavaju njegovu ekspresiju potiču razvoj društvenog „ja” koje se oslanja da ono izvan pojedinca i vode do jaza između eksternog i internog. Takve razdiobe pridonose također i razvoju određenog antagonizma prema sebi samome, a gubljenje onog osobnog identiteta može doprinijeti i razvoju neadekvatnih i nepoželjnih obrazaca ponašanja.

Zaključak

Razmišljajući o identitetu, razvili smo raspravu o ljudskom potencijalu. Genetske predispozicije koje svaki pojedinac dobiva naslijeđem generira njegove sposobnosti, vještine ili darovitosti koje se razvijaju u određenom vremenskom i prostornom kontekstu. Uz utjecaj okoline, točnije odgoja, socijalizacije i drugih procesa, razvija se i identitet. Kako se ne bi ograničili na samo jednu vrstu identiteta, razdvajamo ga na osobni i društveni koji zatim tvore osobno i društveno „ja”. Važnost ove podijele leži u razlici pogleda pojedinca na samoga sebe i pogleda drugih na njega. Uloga roditelja nije zanemariva, a tvrdimo kako određena vrsta odgoja može utjecati pozitivno ili negativno na razvoj potencijala djeteta što zatim rezultira i razvojem identiteta. Okolina je katalizator razvoja i potencijala i identiteta i kao takva ona može biti stimulirajuća, odgovarajuća ili destimulirajuća tj. neodgovarajuća. Zaključno s time, potrebno je i reći da identitet nije uvijek onakav kakvog očekujemo unutar određenog društva. Ono se može od njega razlikovati što pretpostavlja jaču povezanost između osobnog i društvenog identiteta kada se govori o autonomiji pojedinca. Ovaj rad pokušao je objasniti takav pogled na problematiku osobnog i društvenog identiteta i njihovog

razvoja i izvora razlika. Kako bi se nastavila rasprava, potrebno je i šire teorijsko istraživanje čime bi se pružio određeni temelj za eventualno empirijsko istraživanje. Dileme oko identiteta i njegovih korijena česte su teme različitih društvenih znanosti, no usmjerenost na konkretne probleme nužno će doprinijeti i kvaliteti takvih rasprava.

LITERATURA

- Ivor Altaras Penda, „Identitet kao osobno pitanje”, *Revija za sociologiju* 36 (1–2/2005), str. 55–62.
- Fikreta Bahtijarević Šiber, *Menadžment ljudskih potencijala*, Golden Marketing, Zagreb, 1999.
- Marilynn B. Brewer, “The Many Faces of Social Identity: Implications for Political Psychology”, *Political Psychology* 22 (1/2001), p. 115–125.
- Nada Karaman Aksentijević, Zoran Ježiš i Katarina Đurić, „Upravljanje ljudskim potencijalima kao pretpostavka inovativnosti i uspješnosti poslovanja”, *Informatologia* 41 (1/2003), str. 46–50.
- Dubravka Miljković, Majda Rijavec, *Bolje biti vjetar nego list*, IEP d.o.o., Zagreb, 2002.
- Ana Sekulić-Majurec, „Darovita djeca i obitelj: istine i zablude”, *Društvena istraživanja* 4 (4–5/1995), str. 551–561.
- Joško Sindik, Katarina Elez, „Mogućnost određivanja pouzdanosti i konstruktne valjanosti za tri skale procjene nekih aspekata darovitosti predškolske djece”, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 47 (1/2011), str. 108–123.

Dejan Matlak*

Filozofski fakultet, Beograd

Nina Racić

Fakultet za pravne i poslovne studije, Univerzitet Union, Novi Sad

ISPOLJAVANJE GRUPNOG I LIČNOG IDENTITETA KROZ NARATIVE KORISNIKA
TERETANE

This paper is based on our previous research “Self-discipline as a path to power”, where we observed exercising in the gym as a form of working on one's self, which is typical for “disciplinary society”. The paper will refer other aspects of spending time in the gym; the one responsible for identity formation. Our starting point is Le Bon's thesis, where he claims that, when becoming part of the group, individual “loses” a part of personal identity, but in the same time, gets “marked” by the group and later, those marks become parts of his/her identity. We want to see in which extent the “group” exists as a coherent social phenomenon. Our paper is based on narrative analysis of interviews that we conducted, with the people who regularly go to the fitness centers, together. We will use G. A. Fine's concept of idioculture, through which we want to demonstrate the certain points in narrative where the “fusion” of personal and group identity is evident.

Key words: gym, identity, group identity, idioculture

Teorijski okvir: grupa, identitet i perspektive

Uvidevši sličnosti između narativa korisnika i značaja koji oni pridaju ovim ritualima, imamo pretpostavku da se unutar fizičkog prostora teretane formirala zasebna „kultura”. Kako smo dobili informaciju da mnogi od korisnika imaju svoje „ekipe” sa kojima odlaze na vežbanje, ili se i druže pre i posle treninga, došli smo do pretpostavke da se, kako oni navode, uz „izgradnju ličnosti”, zapravo formira identitet korisnika, koji je pod uticajem „grupe” sa kojom taj pojedinac vežba. Pitanje jeste da li se identitet ovim putem formira ili se samo stapa u grupnu kulturu?

Frojd piše o *Psihologiji gomile* Gustava Le Bona, gde postoji tvrdnja da pojedinac pristupajući određenoj grupi gubi deo ličnog identiteta, ali istovremeno, od te iste grupe, on dobija neka obeležja koja postaju deo njegove ličnosti. Interaktivni model formiranja socijalnog identiteta (Postmes, Haslam, Swaab, 2005) predlaže da u grupama, u kojima je zajednički identitet dostupan ili pružen, individua preuzima norme ponašanja koje su dostupne iz grupe, što nazivamo deduktivnim identitetom. Kako navode autori Li i Novak (Reicher, Spears, Postmes, 2005), u grupama u kojima je akcenat na interpersonalnim odnosima, grupni identitet može biti indukovao doprinosom nekih pojedinaca u grupi, koji

* dejanmatlak@yahoo.com

zapravo individualnim razlikama daju lični pečat grupi, što je nazvano induktivnim identitetom.

U okviru intervjua koje smo sprovodili u prethodnom istraživanju, pitanja su bila fokusirana na samostalne rituale koje korisnici teretane imaju, njihovu ishranu, planiranje vežbanja i procenu napretka. Ono što se u odgovorima izdvojilo kao zanimljiv fenomen bio je odnos sa drugim korisnicima, što nas je i navelo da preusmerimo naš fokus i detaljnije istražimo ovu pojavu. Odlazak u teretanu nije samo planiranje rigorozne ishrane i toka vežbanja, nego je mnogo više od toga. Inicijalna motivacija za kretanje u teretanu uglavnom jeste fizički izgled ili snaga, međutim, tokom vremena taj motiv transformiše se u nešto više i mnogo značajnije. Ne radi se samo o tehničkom poboljšavanju fizičke spreme, već je to sada rad na sebi i svojoj ličnosti u jednom kolektivu, gde je važan osećaj pripadnosti i na tome se intenzivno radi. Tokom intervjua, došli smo do saznanja da osim što korisnici provode više sati vežbajući u teretani, još više vremena provode družeći se sa ljudima koje su tamo upoznali i razgovarajući o prethodnom ili predstojećem treningu. To nisu samo ljudi koje su od ranije poznavali, nego su to novi poznanici iz teretane. Razgovori o treningu, ishrani i suplementima jesu dominantna, pa skoro i jedina njihova tema. Unutar te „institucije” stvara se jedna grupa ljudi koja je posećuje zbog nekog sličnog cilja, a zaposleni u njoj vrše značajan uticaj na ljude koji dolaze, motivišući ih, razgovarajući i družeći se sa njima.

Ovde se pojavljuju ljudi sa različitim životnim pozadinama i kao individue kreću da formiraju heterogenu, manju ili veću grupu. Po nekim istraživanjima, solidarnost i kolektivni identitet grupe može da nastane raznovrsnim uticajima pojedinaca koji je čine. Ovo možemo povezati sa Dirkevim razlikovanjem mehaničke i organske solidarnosti. Mehanička solidarnost nastaje kada sličnosti među članovima grupe dođu do izražaja. S druge strane, organska solidarnost podrazumeva diferencijaciju među članovima koji poseduju različite karakteristike i sposobnosti i tim svojim različitostima doprinose grupi. Na osnovu prethodno navedenih primera o tome zašto ispitanici kreću u teretanu i zašto to mesto postaje „zajednica”, možemo pretpostaviti da je ovde ipak akcenat na kolektivnom identitetu u odnosu na lični. Samim tim, ovde se radi o socijalnom identitetu induktivne vrste. U ovakvim grupama članovi imaju nešto što ih razlikuje od ostatka populacije, ali ih približava drugim članovima njihove grupe. Ono što je još važno jeste, da u ovim vrstama grupa, pojedinci ne moraju da vole ili čak samo budu upoznati sa njihovim međusobnim individualnim razlikama ili sličnostima, važno je da su tu zbog iste ideje u okviru njihove grupe i da se na osnovu toga međusobno povezuju.

Socijalni faktori i grupa ulaze u konstituciju identiteta osobe, što može biti socijalna osnova za kontrolu ponašanja (Postmes et al., 2005). Ovome u prilog možemo dodati ideju deindividuacije. Ovaj termin su u psihološki rečnik uveli Festinger, Pepiton i Njukomb, radeći istraživanja na manjim grupama, ali koreni deindividuacije nalaze se u Le Bonovom pisanju o psihologiji mase, koje se uglavnom tiče ponašanja gomile uoči Francuske revolucije. Njegova glavna ideja jeste da se individualni identitet gubi u masi, što na kraju rezultuje gubitkom kontrole ponašanja.

Prva istraživanja o tome radio je Zimbardo (1969), pri čemu se izdvajaju varijable koje vode ka deindividuaciji – anonimnost, uzbuđenje, nadraženost čula, uključenost u akciju i korišćenje supstanci (na primer alkohol ili droga). U ovim ranim istraživanjima ovog koncepta, fokus je uglavnom bio na njegovoj konekciji sa antisocijalnim ponašanjem, međutim, kasnije je dokazano da proces deindividuacije zavisi od konteksta.

Kasnije, Diener je preformulisao teoriju deindividuacije, koristeći koncepte objektivne samosvesti, bez tvrdnji da je deindividuacija povezana sa antisocijalnim ponašanjem. Visoka objektivna samosvest predstavlja stanje u kome je pažnja individue privučena unutra, ka „selfu”, gde se odvija kontrola odnosno „monitoring” i samoregulacija ponašanja. Kada je nivo samosvesti manji, pažnja je usmerena na neki spoljašnji sadržaj i intrinzična kontrola ponašanja je manja i više je pod uticajem socijalnih faktora. Usled manje samosvesti dolazi do „stapanja” sa grupom, preopterećenosti kapaciteta za obradu podataka, prebacivanje fokusa pažnje ka sadržajima iz okoline, prepuštanje donošenja odluka grupi i percepcije iste kao ujedinjene celine.

Kao što je ranije navedeno, korisnici teretane prilično mnogo vremena provode zajedno, družeći se i razgovarajući. Fenomen polarizacije u grupi jeste proces koji objašnjava zauzimanje nekih ekstremnijih pozicija članova u odnosu na neku temu, što je obično slučaj nakon grupne diskusije. Kako smo tokom intervjuisanja dobili informacije, takvi razgovori o vežbanju i suplementima veoma su zastupljeni.

Kada objašnjavamo socijalni identitet, značajno je osvrnuti se i na ranije pomenutu Tarnerovu teoriju samokategorizacije. Ona se razlikuje od fenomena deindividuacije, jer deindividuacija podrazumeva postojanje „selfa”, koji služi za racionalno procesiranje informacije i kada se grupa „umeša”, ona te procese sopstva remeti. S druge strane, teorija samokategorizacije je fokusirana na socijalnu prirodu sopstva. Naglašava funkcionalnu dimenziju članstva u grupi, putem koje pojedinac dobija potrebne informacije i validaciju. Mada, iako nije toliko radikalna kao teorija deindividuacije, po ovoj teoriji socijalni uticaj potiče iz depersonalizacije selfa članova grupe i prihvatanja sličnog socijalnog identiteta. To

se dešava tako što članovi sebe kategoršu kao pripadnike određenih grupa i posmatraju sebe u okvirima zajedničkih stereotipa koji su karakteristični za njihovu grupu, a razlikuju ih od neke druge. Po Tarnerovoj teoriji samokategorizacije, polarizacija je rezultat konformizma na neku grupnu normu, što naglašava poziciju grupe u odnosu na širi socijalni kontekst.

Izučavanje socijalnog identiteta može biti problematično, jer su uglavnom istraživanja rađena tako što je vršeno poređenje između više grupa, a puno je teže izučavati samo jednu manju grupu, gde su stvoreni bliski odnosi među ljudima, pa je grupna dinamika veoma složena i promenljiva. Činjenica je da korisnici teretane imaju doživljaj pripadnosti i bliskosti među sobom i sa trenerima. Svakako, postoje studije koje dokazuju da su intragrupni argumenti više skloni da izazovu promenu ponašanja i percepciju grupne norme nego argumenti koji dolaze van te grupe (Postmes et al., 2005).

Idiokultura

Pre svega, potrebno je naglasiti da postoji više oblika formiranja grupnog identiteta kod korisnika teretane. Ovaj proces se ne dešava kod svih korisnika. Mnogi odlaze u teretanu na dnevnom nivou, ali ne učestvuju u grupnim interakcijama, koje se tamo odvijaju, niti prisvajaju za sebe odlike grupnog identiteta, već prosto „rade na svom izgledu” ili „rade na sebi”. Dakle, za njih ne možemo tvrditi da podležu uticaju grupe, niti da će njihov identitet kao i doživljaj sopstva biti promenjen zbog „kolektivnog momenta” u teretani. Potrebno je napraviti ovu distinkciju, kako bismo jasnije ukazali šta predstvalja našu centralnu okupaciju u ovom radu. Teorije koje smo do sada naveli, omogućuju nam da razumemo šta se dešava na individualnom planu tokom usvajanja grupnog identiteta. Primetno je da postoji mnogo različitih mišljenja oko stepena integrisanosti grupe i pojedinca i da je teško tačno odrediti pripadnost neke individue grupi. Posebno u „savremenosti” koju često karakteriše pripadanje mnoštvu grupa. Postoje mnoga „mesta” u kojima može da dođe do formiranja grupnog identiteta, stoga je neodgovorno od nas kao istraživača da tvrdimo da je mesto ili određena praksa ono što čini ključni faktor u formaciji identiteta. Ono što smo uvideli tokom ovog istraživanja jeste da narativ koji individue koriste kako bi pričale o sebi i svojim iskustvima u grupi imaju značajnu ulogu u celokupnom procesu. Iz tih razloga, upotrebili smo koncept „idiokulture”, sa kojim želimo da demonstriramo upravo ovaj momenat „pričanja” kao ključni u konstatovanju „grupe” kao društvenog fenomena. Takođe, ono što grupu čini „različitom” odnosno specifičnom u odnosu na druge grupe, jesu upravo priče koje članovi prepričavaju. Upotrebićemo koncept „idiokulture”, kao metodološko sredstvo pomoću kojeg

ćemo pokušati da otkrijemo na koji način se kulturni elementi kombinuju sa ličnim i kako se formira identitet korisnika, odnosno kako se oni određuju u odnosu na makro društveni plan.

Opšte rečeno, idiokultura je sistem znanja, verovanja, ponašanja i navika shodnih grupi koja intereaguje i na koju članovi mogu da referiraju i da je uposle kao bazu buduće interakcije (Fine, 1982, str. 47). Autor Geri Alen Fajn u svojoj konceptualizaciji idiokulture određuje dva aksioma, pomoću kojih je moguće razumeti ovaj koncept:

1. Znanje i prihvatanje grupne idiokulture nužni je i dovoljni uslov, koji razdvaja članove grupe od nepripadnika grupi (Fine, 1982, str. 47).
2. Što je veća percipirana razlika između javne slike implicirane od strane dela idiokulture i željene javne slike, veći je napor grupe u skrivanju te informacije od javnosti (Fine, 1982, str. 48)

Fajna pre svega interesuje dinamika kulturnog stvaranja i promene. Zalaže se za analizu znanja unutar konteksta njegove transmisije (Fine, 1979, str. 734). Kako bismo mogli da pridemo analizi kulturne „proizvodnje” malih grupa, autor nam nudi pet elemenata koji su centralni za funkcionisanje malih grupa i preko kojih možemo da ustanovimo da li neka grupa ljudi poseduje idiokulturu.

- a) *Poznavanje kulture*. Prvi uslov koji određuje da li će potencijalni kulturni element postati deo idiokulture jeste da taj deo ili njegovi sastavni delovi budu poznati bar jednom članu grupe. Ova pozadinska informacija jeste znana kultura neke grupe i ona je rezerva iz koje se generiše lore. (Fine, 1982, str. 50)
- b) *Korisna kultura*. Potencijalni kulturni element mora da bude koristan, drugim rečima, on mora da bude spomenut u grupnim interakcijama. Neki elementi mogu biti poznati, ali tabuisani – najčešće oni elementi koji se tiču telesnih funkcija i seksualnosti. Oni elementi idiokulture koji nisu prikladni za „autsajdere” verovatno će postati centralni, ako grupa vidi sebe kao opoziciju normativnom iskustvu „društva”. (1982, str. 51)
- c) *Funkcionalna kultura*. Treći uticaj na razvoj idiokulture, onaj koji je najviše priznat od strane folklorista, jesu funkcionalne potrebe grupe kao društvene jedinice i potrebe individualnih članova. Potencijalni grupno kulturni elementi mogu da ne postanu deo grupne idiokulture, ako ne podržavaju potrebe grupe i

njenih članova. Potrebe mogu biti i grupna polarizacija ili konflikti. (1982, str. 52)

- d) *Prihvatljiva kultura*. Neki potencijalni elementi idiokulture, iako su funkcionalni za zadovoljavanje grupnih ciljeva ili ličnih potreba, neće biti inkorporirani u grupni lore, jer potkopavaju grupnu strukturu, ako ne podupiru postojeće društvene odnose. Nadimci su jedan element koji može da nam otkrije društveni status člana grupe i da nam pruži uvid u hijerarhiju grupe. (1982, str. 54)
- e) *Događaji okidači*. Pored svih ovih elemenata performativni mehanizam je nužan kako bi dao opravdanje za to koji je od mnogih potencijalnih činilaca postao deo grupnog kulturnog repertoara. Koncept događaja okidača postuliran je kako bi objasnio stvaranje ili biranje kulturnih elemenata. Usmena umetnost, čiji sadržaj postaje tradicija, uzemljen je u određenim situacijama grupe iako u teoriji bilo šta može da proizvede kulturnu tradiciju, neki događaji, misli i situacije se ponavljaju i oni su posebno skloni generisanju komunikacije. Pored toga, događaji okidači, koje članovi definišu kao posebne ili neobične, naročito su skloni da stimulišu kulturnu proizvodnju. (1982, str. 56)

Fajnov pristup naglašava folklorne elemente kulturnog stvaralaštva. Postoje i drugi autori koji se zalažu za proučavanje malih grupa i njihovog kulturnog stvaralaštva. Robert Redfield upravo raspravlja o značaju malih grupa za savremenost. Ističe da sve veća globalizacija i gubitak „starih” oblika grupnog organizovanja (poput plemena, porodice) razvija fenomen malih grupa u savremenom sekularnom društvu. Ove grupe naziva „folk društvom” („Folk Society”) i raspravlja o pojavnim oblicima koji su se javljali u različitim društveno istorijskim kontekstima (Redfield, 1947). Poenta koju je potrebno naglasiti u razumevanju „folk društva”: bilo da je u pitanju susedstvo ili odnos poput brata i sina, rezultat je grupa ljudi među kojima vladaju lični i kategorični odnosi, koji su karakteristični za porodice, kao što ih znamo (Redfield, 1947, str. 301). Odnosno, autor povlači paralelu između folklorne proizvodnje grupe koja nije formalizovana srodstvom i one koja jeste.

Subkulture i male grupe sa svojim „kulturnim proizvodima” jesu fenomen savremenosti. Fajn takođe naglašava potrebu za postojanjem simboličko interakcione perspektive, jer veruje da su kulturni elementi neodrživi ukoliko grupe koje ih proizvode nemaju interakciju sa drugim grupama. Takođe, ističe da je moguće pripadati većem broju grupa u isto vreme, a da se pri tome ne ugrozi status u nekoj drugoj grupi kojoj pripadate. Smatra da se preko međugrupne komunikacije kulturni elementi i prakse šire, rezultirajući u

konstituisanju zajedničkog diskursa kroz društvenu mrežu, koja postaje referent za subkulture (Fine, 1979). Sa druge strane, autor John Price uvodi termin superorganskog kako bi dao naziv okruženju u kojem se nalazimo. Ovo okruženje karakteriše i kulturni i materijalni svet, pri čemu autor ističe upravo upotrebu materijalnog sveta kao bitan aspekt našeg identiteta i kao jedan od elemenata koji određuje naše pripadanje određenoj idiokulturi (Price, 1973).

Značajan aspekt savremenost čini internet koji postaje sastavni deo naše svakodnevice. Mnogi autori analiziraju uticaj interneta na kulturno stvaralaštvo. Neki, poput Roberta Howarda usmerili su se na interakciju interneta i malih grupa koje se okupljaju na određenim internet sajtovima koji im dopuštaju komunikaciju i zajedničko stvaralaštvo. Pored blogova i foruma, koji su se među prvima razvili na internetu i pružili mogućnost za interakciju između ljudi istih interesovanja, sve se češće javljaju sajтови (Facebook i sl.) koji vam nude da proizvedete virtualnu verziju sebe, pomoću koje možete da se izrazite i na internetu i tako ostanete u dnevnoj komunikaciji sa ljudima koji vam nisu u svakodnevnom okruženju. Ova opcija ima veliki uticaj na način na koji se ostvaruje komunikacija unutar malih grupa, zbog čega je potrebno obratiti dodatnu pažnju na delatnosti koje grupe prenose na internet (Howard, 2008).

Analiza

Kao građu za ovo istraživanje koristićemo dva izvora. Najpre, imamo narative koje smo sakupili tokom polustruktuisanih intervjuja, sprovednih u periodu od osam meseci, od kako smo počeli da pišemo prvi rad na ovu temu. Takođe, koristitićemo etnografske beleške, kao i lično iskustvo koje je nastalo u periodu pre formiranja prve istraživačke teme. Rad na terenu služio nam je kako bismo prepoznali ključne elemente, koji čine ovaj fenomen i trajao je šest meseci.

Ukoliko se upotrebi Fajnov metodološki okvir, mogu se jasno uočiti svi navedeni elementi, kada su korisnici teretane u pitanju. Prvi element jasno je uočljiv ukoliko se slušaju razgovori redovnih korisnika tokom njihovih sesija. Jasno je da su svi učesnici u razgovoru svesni prostora u kojem se nalaze, kao i značenja prakse koju oni primenjuju. Takođe su svesni svog fizičkog izgleda, koji često odvajaju od „običnog”. Nekada govore o ljudima koji ne idu u teretanu kao o „smrtnicima” ili „lenjim osobama, kojima nije stalo do sebe i svog izgleda”. Time jasno daju do znanja da sebe i ono što rade odvajaju od svakodnevice i svrstavaju sve to u odvojeni kontekst, koji posećuju ili učestvuju u njemu i time imaju drugačiji status i položaj od „smrtnika”.

Kada je drugi faktor u pitanju, odnosno *korisna kultura*, on jasno dolazi do izražaja kada pripadnici grupe govore drugima o onome što rade ili o načinu na koji treniraju. Ovaj element često može da se uoči kada se „stalni” posetioci obraćaju novima posetiocima ili zainteresovanim potencijalnim posetiocima. Jedan od načina na koji govore ovim individuama često je u množini, poput: „Dovešćemo te mi u red. Dovoljno je samo da dođeš. Naučićemo te kako da se hraniš. Naći ćemo ti dečka ili devojku, imaćeš sa kim da izlaziš.” itd. Ovo su česte izjave sa kojima žele da se predstavljaju. Sa druge strane, retko ćete čuti priče o steroidima i drugim supstancama koje se konzumiraju tokom treninga. Najčešće se o tome ne govori, odnosno ta tema je tabuisana. Možete da dođete do uvida u to ko konzumira steroide samo na osnovu ogovaranja ili poverljivih razgovora sa jednim od redovnih članova teretane. Takođe se u svlačionici često govori o ovoj temi na „šaljiv način”, odnosno izbegava se davanje ozbiljnih saveta u grupi, već samo oni koji žele da daju do znanja da imaju načine da dođu do tih supstanci, pa vi možete shodno sopstvenim nahodnjima to kasnije da ispitajte.

Postoji više „mesta” u kojima mogu da se identifikuju *funkcionalni* elementi kulture: od gorenavedenog citata, u kojem jedan od korisnika predstavlja sve beneficije odlaska u teretanu, sve do zajedničkih druženja u sali za istezanje i kartanja pre i nakon treninga, kao i zajedničke sesije sa onima koji mogu da vas „prate” u treningu. Takođe, korisnici često idu zajedno da jedu i pomažu jedni drugima u „praćenju kalorija”, kao i u dolaženju do informacija o nutritivnom sastavu hrane koju konzumiraju. Često referiraju u razgovorima na instrukcije za vežbe koje su videli kod nekih poznatih „teretanaša”, koji sada sve češće prave sopstvene video blogove na kojima dele savete drugim korisnicima. Pored ovoga, česta tema je protein, odnosno različite vrste proteina koje postoje na tržištu, kao i njihove različite karakteristike i periodi u kojima treba da se konzumiraju.

Kada je hijerarhija u grupi u pitanju, moramo da skrenemo pažnju na činjenicu da ne postoji individua koja „izdaje naređenja”, ali postoje one čiji se saveti „više” slušaju. Odnosno, shodno telesnim proporcijama i uspehu u celokupnom procesu transformacije postoje individue koje su percipirane kao „relevantnije” u odnosu na druge. Jasno je da je hijerarhija u ovom prostoru ispoljena na jedan direktan i materijalan način i da se ona ne dovodi u pitanje, jer se uspeh i umeće pre svega ogledaju u telesnoj masi. Takođe je moguće uočiti nadimke u ovom prostoru, koji se menjaju u skladu sa uspesima pojedinaca ili se određuju na osnovu nekih događaja koji karakterišu tog pojedinca. Ovo takođe demonstrira da postoji dnevna interakcija između njih zbog koje oni umeju da se odrede uz pomoć nadimak. Jedan primer je momak koji je dolazio u teretanu često, ali je imao telesni miris koji je smetao drugim članovima, zbog čega je dobio nadimak „Smrdo”, koji se kasnije

promenio u „Šrek”. Ono što je bilo zanimljivo jeste način na koji se govorilo o njemu i skoro rutinsko ponašanje ostalih posetilaca kada je on bio prisutan na treningu. Trener bi često otvarao sve prozore i niko mu nije prilazio. Čak mu je jednom prilikom vlasnik teretane prišao i opomenuo ga zbog mirisa. Nekada su i drugi članovi pravili planove za trening u terminima u kojima on neće biti prisutan. Dok su se pravili ovi dogovori, na njega se referiralo sa „Smrdo”.

Događaji okidači, kao i u mnogim drugim grupama mogu da budu razni. Često su to priče sa treninga koje se odnose na uspeh nekog člana ili na neki pogrešan pokret koji je doveo do povrede. Takođe se često govori o zajedničkim sesijama ili o ponašanju „novajlija”. Moguće je naći mnoge događaje koji rezultuju sa pričom. Ključna je činjenica da bez obzira na „banalnost” događaja, može da nastane priča u kojoj će biti nabrojana imena učesnika, kao i njihovo ponašanje i time će se oni predstaviti. Priče mogu da idu u dva pravca i različite su one koje se pričaju „strancima” od onih koje se pričaju članovima grupe. Odnosno, elementi u priči će biti prisutni ili izostavljeni u zavisnosti od integriteta onog koji sluša.

Zaključak

Ispitanici za koje bismo mogli da tvrdimo da postaju deo grupe, odnosno da usvajaju grupni identitet imaju zajedničku odrednicu. Ona je starost. Najčešće se radi o mladim ljudima, koji su između sedamnaest i dvadeset šest godina. Ne bismo dalje zalazili u analizu ove činjenice, jer to nije moguće uraditi u ovom radu, ali je potrebno da se konstatuje. Razloge zbog kojih je to tako treba opreznije analizirati. Moguće je da su u pitanju praktični razlozi poput slobodnog vremena koje individue imaju na raspolaganju, ali, tagođe, moguće je da postoje „dublji” psihološki motivi za ovako ponašanje.

Moramo se takođe pitati možemo li da govorimo o ovim ljudima kao o „masi”, na način na koji su o tome govorili Frojd i Le Bon na početku dvadesetog veka? Jasno smo pokazali da dolazi do formiranja grupnog identiteta i da na njega utiče praksa kao i narativ korisnika, koji sebe kroz zajedničke uspomene prezentuju. Ove individue ne asociraju na sliku „bezglave rulje”, koja se kreće po ulicama nekog grada i uništava poredak, niti bi trebalo da na to asociraju. Upravo se radi o promeni izgleda „mase”. Ona više nije kao „zver puštena sa lanca”, ali je i dalje prisutna u svojim osnovnim karakteristikama. Današnji podaci pokazuju da je „industrija fitnesa” (kako se naziva u savremenom rečniku svetske ekonomije)

porasla u periodu od 1995. do 2004. godine za 113%¹, kao i da je u 2013. godini procenjena vrednost ove privredne grane na svetskom nivou dostigla sedamdeset i osam milijardi dolara², dok se zbir članova u Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Španiji i Francuskoj procenjuje na trideset miliona.³ Ova činjenica ukazuje na to da je reč o fenomenu koji je zauzeo značajni položaj u našoj svakodnevnici i da možemo o ukupnom zbiru korisnika da govorimo kao o „masi”. Osim toga, čini se da je stepen samokategorizacije, kako to Turner naziva, veoma visok, posebno u delu populaciji koja bi mogla da se kategorizuje kao „srednja” ili „omladina”. Kako da razumemo ove promene u društvu i novu artikulaciju „mase”? Teško je dati odgovor u ovom momentu, ali je svakako bitno da se ova pitanja postavljaju, posebno zbog činjenice da se radi o praksama koje su okrenute ka fizičkoj spremi i izgledu i često „flertuju” sa elementima ratničke kulture, pri čemu omogućuju „praktičarima” grupu i identitet koji zamenjuje potrebu za interakcijom sa drugim aspektima društvenog života. Potrebno je osvetliti ovaj fenomen dublje, jer demonstrira ono što bismo mogli da nazovemo „univerzalnom prirodom čoveka”, koja se odnosi na naše psihološko i društveno bivstvovanje u svetu.

LITERATURA

- Gery Alan Fine, “The Manson Family: The Folklore Traditions of a Small Group”, *Journal of the Folklore Institute* 19 (1/1982), p. 47-60.
- Gery Alan Fine, “Rethinking Subculture: An Interactionist Analysis”, *American Journal of Sociology* 85 (1/1979), p. 1-20.
- Gery Alan Fine, “Small Groups and Culture Creation: The Idioculture of Little League Baseball Teams”, *American Sociological Review* 44 (5/1979), p. 733-745.
- Tom Postmes, Russel Spears, “Individuality and Social Influence in Groups: Inductive and Deductive Routes to Group Identity”, *Journal of Personality and Social Psychology* 89 (5/2005), p. 747-783.
- Tom Postmes, S. Alexander Haslam, Roderick I. Swaab, “Social Influence in Small Groups: An Interactive Model of Social Identity Formation”, *European Review of Social Psychology* 16 (2005), p. 1-42.
- John A. Price, “The Superorganic Fringe: Protoculture, Indioculture, and Material Culture”, *Ethos* 1 (2/1973), p. 201-218.
- Robert Redfield, “The Folk Society”, *American Journal of Sociology* 52 (4/1947), p. 293-308.
- S. D. Reicher, R. Spears, T. Postmes, “A Social Identity Model of Deindividuation Phenomena”, *European Review of Social Psychology* 6 (2005), p. 161-198.
- Howard G. Robert, “Electronic Hybridity: The Persistent Processes of the Vernacular Web”, *The Journal of American Folklore* 121 (480/2008), p. 192-218.

¹ <http://www.123helpme.com/bally-fitness-view.asp?id=158360>

² <http://www.statista.com/statistics/275035/global-market-size-of-the-health-club-industry/>

³ http://www.healthclubhandbook.com/pdf/HCH_2014.pdf

Dorđe Bengin*

Filozofski Fakultet, Novi Sad

SLOBODA IDENTITETA

Exploring the intersection of psychoanalytic theory of character and contemporary feminist theories of identity paper attempts to answer the problem of freedom in the construction of identity. The author finds the importance of this issue in the relevance of the problem for the contemporary socio-political discourse. In an attempt to clarify the discursive difference, focus is on the concepts of structure, repetition, producing and historicity that can communicate between the two theoretical positions. The paper attempts to examine the possibility of radical discontinuities with historical series of performative nomination, therefore with the previous identity, which describes the modern feminist theory as necessary for the political emancipation of marginalized subjects. Modern theory relies on the possibility of free choice of the individual, and in the paper author introduces psychoanalytic theory that precisely describes the individual as an subject in political discourse, and its role is to examine the scope of free choice in the process of creating identity. The main thesis of this paper is that the subject has a choice but that choice was never a radical discontinuity, nor has radical power of renaming the identity.

Key words: identity, freedom of choice, construction, performativity, subject.

Most people are other people. Their thoughts are someone else's opinions, their lives a mimicry, their passions a quotation. – Oscar Wilde¹

1. Uvod

Identitet, žižna tačka savremenog društveno-političkog angažmana filozofa, socijologa, aktivista i političara, razvija se kao zaseban problem krajem devetnaestog veka, dok svoj pravi zamah dobija sa feminističkim i queer teorijama druge polovine dvadesetog veka. Ovo mesto digniteta problem identiteta zauzima jer tumači odnos konstituisanja pojedinca kao člana određene grupe i odnošenje različitih grupa unutar konteksta specifičnog društva. Međutim, intencija ovog rada biće da preispita savremenu koncepciju performativnosti indentiteta i postojanja slobodnog izbora prilikom konstruisanja identiteta, ne u cilju ponovnog etabliranja društvene determinisanosti, već s namerom da se potvrdi drugačijom perspektivom individualna sloboda ljudi na samopotvrđivanje. Naime, u fokusu rada biće raskorak u razumevanju psihoanalitičkog termina „karakter” koju razvija Rajh (Wilhelm Reich) u svojoj studiji *Analiza karaktera*, i termina „identiteta” kako ga implicitno razumeva Džudit Batler (Judith Butler) u studiji *Tela koja nešto znače*. Za nas je zanimljiva

* djben1243@gmail.com

¹ Oscar Wilde, *De Profundis* 1897.

upravo ova distinkcija jer se u njoj vidi prelom u konceptualizaciji konstrukcije u razumevanju problema subjektivizacije individuum.

Cilj ovog rada nije da pretpostavi teorijsku suprotstavljenost dvaju tumačenja problema subjektivizacije, nego da prepozna razliku u diskursu. Ova razlika nastaje sa teorijskim otklonom od evrocentričkog tradicionalnog diskursa nakon Drugog svetskog rata jer je upravo termin „karakter” nosio naslage nacističke ideologije o superiornosti. Dakle, ono što nama preostaje jeste da utvrdimo posledice ovog projekta prevođenja.

Osnovna pitanja koja ovde postavljamo jesu da li postoji bitna razlika između filozofskog razumevanja termina karakter i identitet, kao i posledice te razlike na savremenu teoriju identiteta onako kako je ona implicitno izložena u studiji *Tela koja nešto znače*? Zatim, da li je moguća opravdati koncept slobodne konstruktivnosti identiteta, i na kraju uslove slobodne identifikacije.

2. Karakter ega, mesto sabiranja identiteta

Nakon nastanka velikih evropskih nacionalnih država identitet Evropljanina uvek se konstituisao heteronormno kao nacionalni identitet belog muškarca i njemu podređene žene. Identitet sam nije zauzimao mesto problema jer je identitet bio fiksiran, nešto što se po rođenju pripiše svakom članu zajednice neopozivo. Ovakva teorijska konceptualizacija učvršćuje čoveka u društvenoj sferi unutar određene društvene uloge koja je običajno i zakonski definisana. Međutim, sâm problem postajanja subjektom nije bio time potisnut. Naime, on se nalazi u sferi psiholoških istraživanja čoveka kao pojedinca u odnosu prema njegovoj porodici (odgojiteljima), i time je društvena sfera bivala zaštićena od neimenovane drugosti koja je pretila da raskuje društveni poredak. Karakter ličnosti kao predmet proučavanja psihologije uvek je pretpostavljao i patološke oblike ličnosti kao nešto što treba izlečiti, dovesti u usaglašenost sa društvenim normama. Za ovaj rad psihoanalitičko istraživanje karaktera od velikog je značaja, ne zbog njegove intencije da potvrdi postojeće društvene norme, već upravo time što daje perspektivu pojedinačnog ličnog identiteta čiji se mehanizam konstrukcije detaljno opisuje.

Vilhelm Rajh je u svom delu *Analiza karaktera* prikazao teorijski osnov svog kliničkog istraživanja karaktera i njegove geneze. „Karakter se sastoji od trajne promjene ega koju možemo opisati kao *očvršnuće*. Ovo očvršnuće je prava osnova za trajnost načina reagiranja karakterističnog za neku osobu.” (1987, str. 132) Naime, Rajh postulira karakter kao sastavni deo ega, kao strukturu zaduženu za reakcije ega na nadražaje iz spoljašnjosti ali i

nasilne pokušaje da nadvlada princip realnosti koji vlada u ego. Karakter kao formacija nastaje po završetku odigravanja edipove drame, te karakter po svojoj strukturi nastaje iz sukoba unutar psihe određenim odnosom deteta i roditelja. Dakle, karakter je u svojoj prirodi posledica društvenog uticaja na zabranjivanje načela zadovoljstva „[...] u svrhu samopotvrđivanja, baš one objekte vanjskog svijeta koji načelu ugone idu priječe put uzima u sebe i zadržava ih kao moralne posrednike, kao superego” (1987, str. 145). Međutim, sam Rajh nije toliko spreman da odbaci uticaj naslednih elementa karaktera iako ih ne tematizuje eksplicitno. Ova dihotomija proističe iz rasprave na polju pedagogije i razvojne psihologije, ali za nas ona je bitna jer pokazuje da psihoanaliza objašnjava superego kao psihičku strukturu koja nastaje diskurzivnim praksama.

„Može s drugog jednog stanovišta, reći da je transformacija erotskog izbora objekta u promenu ega takođe način na koji ego može da ovlada idom i da probudi svoje odnose s njim, doduše na račun velike popustljivosti prema idovim doživljajima. Ako primi crte objekta, ego se takoreći sam nameće idu kao ljubavni objekat, pokušava da mu nedoknadi gubitak [...]” (Frojd, 2006, str.94). Na ovom mestu Frojd predstavlja shemu mehanizma identifikacije koji je u svom korenu psihički mehanizam sublimacije. Naime, upravo ovaj mehanizam stoji u korenu psihičke strukture superega. „Može biti da je ta identifikacija jedini uslov pod kojim id napušta svoje objekte. U svakom slučaju, taj proces javlja se, naročito u ranim razvojnim fazama, veoma često i čini mogućom pretpostavku da je karakter ega rezultat napuštenih investicija objekta i da sadrži istoriju tih izbora objekta.” (2006, str. 93)

Dakle, za psihoanalitičare nije postojao problem identiteta jer su identitet razumevali samo kao proces identifikacije koji je jedan od koraka represivnog mehanizma sublimacije. Međutim, ono što mi razumevamo kao identitet za njih je pojmmljeno u konceptu karaktera koji sabira sve identifikacije i oblikuje u karakter ega. U svom delu *Ego i Id*, Frojd (Sigmund Freud) postavlja usputno pitanje o sukobu različitih identifikacija na koje se deli ego i koje u određenom kapacitetu gospodare svesću. Iako Frojd momentalno potvrđuje da je takav sukob identifikacija normalan, ostaje neodgovorena posledica ovakvog sukoba. Ono što je implicitno naznačeno ovim sukobom jeste da karakter kao žižno mesto sabiranja svih naših prethodnih identifikacija nije homogena psihička struktura te time ne može ni da govori o mehanizmu konstrukcije koji je bitan momenat za savremeno promišljanje identiteta. Naime, mi ne biramo svesno naše investirane objekte s kojima se, mehanizmom sublimacije, identifikujemo, oni su posledica libidalnih nagona idu i time naš karakter iako uslovljen diskurzivnim praksama stoji izvan naše slobode.

Superego predstavlja u svojoj funkciji regulativni mehanizam održavanja ego ideala koji su nastali mehanizmom identifikacije pa se može reći da je posledica superega fenomen društvenih normi. Dakle, upravo regulativni princip uspostavljanja društvenih normi dolazi od spoljašnjih objekata investicije, ali se održavaju unutrašnjim mehanizmima melanholijske, i pritiska superega na ego.

3. Savremeni diskurs konstrukcije identiteta

„Da bi se ublažilo i promenilo to nasilje, potrebno je naučiti jedan dvostruki pokret: prizvati kategoriju i time privremeno ustanoviti identitet, i u isti mah otvoriti kategoriju kao mesto neprestanog političkog nadmetanja.” (Batler, 2001, str. 272) Džudit Batler u studiji *Tela koja nešto znače* predstavlja svoje istraživanje normirajuće moći imenovanja koja određuje i konstruiše identitete i naše učestvovanje u njima. Ona priznaje nasilnu moć imenovanja u procesu nametanja i utvrđivanja stranih i nepoželjnih identiteta, ali prepoznaje i političku efektivnost ovakvog imenovanja. Naime, na tragu Fukoa i njegove teze u delu *Nadzirati i kažnjavati* ona želi da naglasi ulogu potčinjavanja kojom pojedinac postaje subjekat unutar diskursa koji imenuje, dakle, ime i njegova ponavljajuća ritualna upotreba imaju za cilj da konstruišu pojedinca u diskursu određenom identitetu. Diskurs svojom proizvodnjom odbačenih bića uspostavlja jednu spoljašnju regiju neimenovanih formativnih činilaca, koji su određujući momenat u konstrukciji diskursom imenovanih subjekata. Naime, subjekat se čvršće uspostavlja setom negirajućih stavova koji imaju za cilj da označe subjekat kao poziciju kojoj je negacija neimenovana drugost.

Dž. Batler želi da promisli diskurs konstrukcije koji se pojavljuje u feminističkoj teoriji promišljanja identiteta i to s namerom da ga razume kao nedeterminističku opciju u razumevanju društvenog uticaja na subjekat. „Tu više neće moći opravdano da se tvrdi da izraz ‘konstrukcija’ pripada gramatičkom mestu subjekta jer konstrukcija nije ni subjekat ni njegov čin, već proces zahvaljujući kojim se pojavljuju i ‘subjekat’ i ‘činovi’. Ne postoji moć koja deluje, već je moć upravo to ponavljano delovanje, njegova istrajnost i nestabilnost.” (2001, str. 22) Pojam konstrukcije koji ona predlaže predstavlja jezički konstruktivizam, tj. instrumentalizovanu funkciju jezika koja pretpostavlja voljni subjekat koji stvara svoj identitet. Dakle, konstruktivizam u ovoj formi mora se shvatiti kao ljudska tekovina kojom voljni subjekat raspolaže, time on može da njome i manipuliše. Naime, sama priroda nove koncepcije konstruktivističke formulacije subjektivizacije jeste humanistička u svojoj intenciji da omogući voljno uticanje na diskurs koji proizvodi subjekte.

Dakle, konstruktivizam, kako ga razume Batler, po svojoj je prirodi vremenski i odigrava se u vremenu. Da bi objasnila fenomen konstrukcije, koristi koncept performativnosti koji nije sadržan u jedinstvenom činu već se ponavlja, i tim ponavljanjem konstruiše subjekat. Ovo ponavljanje je regulisano heteronormativnim aparatom, naime, taj aparat se održava kroz prisilno proizvođenje identiteta. „Štaviše, taj čin nije u prvom redu teatralan; njegova pojava teatralnost srazmerna je prikrivanju njegove istoričnosti (i obrnuto, njegova teatralnost postaje u izvesnoj meri neminovna usled nemogućnosti punog razotkrivanja njegove istoričnosti). U okviru teorije govornih činova, performativ je ona govorna praksa koja sprovodi ili proizvodi ono što imenuje.” (2001, str. 28) Upravo kroz prirodu performativnosti jezika mi uspostavljamo slobodu subjekta. Naime, prekidanjem istorijskog lanca ponavljanja performativnih činova mi uspostavljamo kontrolu nad konstrukcijom ličnog identiteta. Ovako postavljena praksa konstruisanja identiteta omogućava političko angažovanje.

4. Presek dveju teorija

Teorije predstavljene u ovom radu sabiraju dve vrlo specifične perspektive: hronološki prva teorija predstavlja perspektivu psihološkog ‘unutašnjeg’ iskustva izgrađivanja identiteta pod nazivom karakter ega, dok je druga teorija društveno-politička perspektiva ‘spoljašnjeg’ proizvođenja subjekta diskurzivnim praksama. Naime, obe ove teorije shvataju identitet kao konstruisani fenomen u vremenu i određenog svojom istorijom, i upravo ove dve tačke omogućuju komparativno analiziranje u pokušaju da odgovorimo na pitanja postavljena nama na početku ovog rada.

U psihoanalizi karakter predstavlja zbir najsnažnijih identifikacija koje čovek ostvaruje u svojoj istoriji, ove identifikacije su uslovljene upravo diskurzivnim praksama i time pod uticajem društveno-političkih normativa. Naime, pitanje konstrukcije karaktera Rajh ovde ne upotpunjuje te nam nije odgovoreno da li je za njega karakter slobodna konstrukcija ili determinisana psihičkim mehanizmom. Ovakvom koncepcijom karaktera psihoanaliza ne preispituje mogućnost drugačije konstrukcije identiteta, te kao teorija prestaje da bude relevantna za političku borbu emancipacije marginalizovanih društvenih identiteta. Međutim za savremenu feminističku misao identitet je posledica jezičkih performativnih činova koji svojim ponavljanjem konstruišu subjekat unutar diskurzivne ravni. Subjekt je vremenski fenomen koji se ispunjava istorijskim zbirom performativnih činova nad kojima gospodari voljni subjekat unutar društvenog diskursa i tako postaje permeabilno za slobodnu

konstrukciju identiteta. Ovako postavljena savremena teorija ima dva zadatka spram kojih se razvija: relevantnost unutar političkog diskursa i osiguranje slobode identiteta subjektima. Međutim, upravo pokušavajući da zadovolji oba ova zahteva, ona ostaje u procepu. Butler pokušava da omogući upravo one vandiskurzivne identitete koji su konstitutivna drugost za heteronormne identitete, i time osigura dignitet svima: ova teorijska intencija onemogućava političku aktivnost jer se upravo ti vandiskurzivni identiteti opiru praksi imenovanja te onemogućavaju političko delanje kroz kategorizaciju. U pokušaju da izmiri ove probleme Butler ističe: „Ovde me zanima upravo temporalnost izraza ‘nastran’: kako je moguće da jedan izraz koji je označavao degradaciju počne da nosi nov i afirmativan skup značenja ili da bude, u brehtovskom smislu, ‘refunkcionalizovan’?” (2001, str. 273). Međutim, upravo ovakva refunkcionalizacija imena uvodi vandiskurzivni identitet u heteronormni diskurs imenovanja i postaje novi mehanizam nasilne subjektivizacije.

Ono što smo želeli da preispitamo jeste slobodna volja subjekta unutar istorijskog procesa performativnog imenovanja, iako je argumentacija koju nudi Butler zadovoljavajuća unutar društveno političkog diskursa, ona ostaje nedovoljna na polju psihoanalize. Naime, da bi se uspešno uticalo na proces imenovanja, subjekat mora raspolagati tolikim uticajem na psihičku strukturu da natera očvrslu strukturu karaktera da se prilagodi na nove zahteve. Kao što je napomenu Rajh: „Međutim, cijeli proces ima i svoje naličje. Ako je ovo oklopljavanje barem privremeno uspešno u smislu potiskivanja, ono tvori s druge strane, manje ili više dalekosežnu zatvorenost ne samo protiv poticaja izvan već i protiv daljih odgojnih utjecaja.” (1987, str. 134). Sloboda koja je predstavljena u studiji *Tela koja nešto znače* predstavljala bi za psihoanalitičara put u raspad strukture ega, jer bi upravo tako radikalna promena karaktera značila da subjekt stoji nanovo ogoljen pred društvom i nagonima ida. Dakle, ono što savremena teorija zanemaruje jeste upravo pojedinac koji treba da efektivno napravi taj istorijski diskontinuitet u svom mehanizmu diskurzivnog imenovanja. Međutim, koncept ponavljanja unutar teorije performativnosti imenovanja omogućava oblik pozitivne slobode kojim pojedinac odabira koji identitet, od mnogih identifikacija koje nastaju kroz njegovu istoriju, može da učvrsti praksom imenovanja.

Ovaj problem slobode identiteta predstavlja nužnost u procesu emancipacije pojedinca u društveno-političkoj sferi kao svesnog aktera oblikovanja političkog diskursa. Radikalna sloboda izbora nedostižna je unutar problema identiteta, upravo jer psihoanaliza kao teorija psihičke konstrukcije identiteta postavlja uticaj slobode u društvenu sferu, dok savremena feministička teorija kao teorija društveno-političkog imenovanja identiteta postavlja slobodu u mogućnost slobodnog čovekovog izbora. Ipak, sloboda opstaje kao

sloboda izbora identiteta unutar karakterne strukture, te je onemogućen radikalni raskid sa kontinuitetom predašnjih imenovanja, ali jeste očuvana mogućnost evolucije i adaptacije dotadašnjeg identiteta.

LITERATURA

Džudit Butler, *Tela koja nešto znače*, Samizdat B92, Beograd, 2001.

Sigmund Frojd, *Psihologija mase i analiza ega: izabrani spisi*, Fedon, Beograd, 2006.

Wilhelm Reich, *Analiza karaktera*, Naprijed, Zagreb, 1987.

Љиљана Бајац*

Филозофски факултет, Нови Сад

МОТИВ ОТУЂЕЊА У РОМАНУ СВЕТОЛИКА РАНКОВИЋА *СЕОСКА* *УЧИТЕЉИЦА*

In this paper, the novel of Svetolik Ranković is approached by using an interpretative and analytical method. By analyzing the relation between the individual and the collective, we come to the conclusion that the hero grows distant from his family and friends. Observing the change of an individual whom comes to an unknown environment we will conclude that the hero is becoming distant, because he is discovering himself in his own world. Based on the conclusions made it will be shown that Ranković's novel belongs to naturalism and that it introduces modern as an epoch because the problem of tragic in the sphere of eradicated existence is also studied by Stanković, Ćipiko, Milićević, Uskoković etc. Goal to question the periodisation of the Serbian literature and to establish how the Serbian modern in prose had already started by the end of the 19th century.

Key words: teacher, village, alienation, individual, loneliness.

Роман Светолика Ранковића *Сеоска учитељица* први је наш реалистички роман о животном путу једне жене која није имала сопствене етичке и моралне снаге да се одупре животној матици. Ипак, највећа вредност овог романа јесте та што Ранковић није приказивао само догађаје и ликове који учествују у њима већ је истовремено истраживао и приказивао психолошке вирове својих јунака. При томе, он је користио драматичне заплете који одједном осветле све оно што се у јунаку збива.

У постављању композиције, односу ликова и у замисли одлучујуће особине главног лика, Ранковић је био на трагу тога да дâ сплет реалистички заснованих околности, ликова и догађаја, а то је требало да изрази његово сложено и трагиком прожето осећање живота у специфичном национално-историјском окружењу. Дакле, аналитички поглед аутора усмерен је ка психолошком доживљавању јунака, пре свега главне јунакиње, као откривању психичких механизма који се крију из речи и поступака, и нарочито ка приказивању ванредних и рубних стања свести, што овај роман приближава модерној прози. За разлику од реалиста, он види човека одвојено за себе, са својим засебним, изграђеним светом у свести, а поред њега или још чешће насупрот њему стварност у ужем смислу, тј. људе и ствари који окружују човека. Спољашњи свет заклет је непријатељ онога унутрашњег света. Процес крхања и рушења идеалног унутрашњег света под притиском и насиљем стварности главна је тема Ранковићевог уметничког интересовања. Уколико јунаци иду упорније за својом

* ljiljana.bajac@gmail.com

маштом, утолико се свирепије испречава стварност, утолико она узима немилосрднији изглед и утолико им лакше крха онај мучно саграђени и љубоморно чувани свет слободе и лепоте. Та подвојеност живота, живљења у једном унутрашњем свету који се ограђује од спољашњег и неминовног живљења у свету „грубе стварности” одређује са неминовношћу трагичност јунака. Захваљујући томе, јунаке Ранковићевог другог романа можемо посматрати као странце. Они су од стварности у којој живе отуђени јер су једино „своји на своме” у свом унутрашњем свету. Такође, они немају ништа заједничко са средином у коју долазе, она их не прихвата и одбацује. Међутим, они су отуђени и од самих себе јер се не препознају у неким својим поступцима које чине у магновењу. Већ од упознавања, а потом и у браку они постају странци једно другом, па чак и уклету непријатељи. Наиме, кад год стварност провали онај зид којим је ограђен њихов идеални свет жеље, одмах се ставља у покрет психолошки аутоматизам који значи нужну одбрану свести, али у исто време поштрава подвојеност и тиме и конфликт. Не само да их средина третира као странце већ се и они тако понашају. Они су без разумевања и љубави за свет и људе јер су сувише и искључиво заокупљени својом жудњом за освајањем својих уско личних жеља за срећом. Сматрају да је њихов свет идеала виши свет, те да имају потпуна права на испуњење својих снова. Ипак, остају неспособни да узму у руке своју судбину и ношени само жудњом са огромним захтевима и кукавички се повлачећи пред првим препрекама, тону све дубље јер се гасе њихови идеали.

Отуђење Љубице Петровић

Млада, са тек завршеном учитељском школом, пуна елана, полета и животне енергије, Љубица стиже у село. Већ први сусрет говори јој шта је чека јер је дочекује негостољубива, непријатељска и примитивна средина. Село је огрезло у својој простоти и социјалној беди. Ту је дубоко укоревљена предрасуда против школовања деце, а сеоске власти дочекују учитеља као странца. Ипак, узроци трагедије сеоске учитељице нису само сурови услови просветног рада, већ пре свега тегобе и заплети њеног личног живота и несналажљивост у свету где не може да нађе никога ко ће да је разуме и да јој пружи руку и где се осећа отуђено, као странац. У таквом окружењу само стамене и јаке личности могле су да опстану и да се успротиве, али не и Љубица, која је препуштена сама себи и беспомоћна. Поред разочарања у средину у коју стиже и у којој се осећа отуђено, Љубица схвата да ни њен колега не испуњава њена

очекивања већ је плашљив, смушен и веома ружан. Стога, први дани Љубичиног боравка на селу не успевају да развију и подстакну њену жељу за радом и одушевљење животом. Детерминисана примитивном и злобном те подмитљивом сеоском средином у којој живи и ради као и сопственим карактерним цртама хладноће према деци, кокетности, егоизма и недостатком емпатије чега је она свесна, а навикнута на оскудицу, Љубица се показала као потенцијално подложна притисцима од стране представника власти. Период везе са писаром Пером за њу је време емоционалне обамрлости и аутодеструкције. Ту умире део ње, умиру њени снови, а њени идеали су се срозали у благо. Међутим, иако има страсну и плаховиту природу, она не уноси сву ту природу у везу са писаром. Унутрашњи немири показују да је Љубица свесна да њена веза са писаром није остварење њених идеала, већ напротив, њено морално срозавање. Према томе, Љубица се не препушта писару до краја јер то би значило да напушта своје идеале. Та грешна веза наликује карикатури њених девојачких идеала и зато њен унутрашњи свет, њено друго Ја, дуго остаје недирнут тим односима. Стварност, односно веза са писаром све више изневерава њен сан о љубави и баш зато она све га љубоморније чува. Стога, Љубица у тој вези која се одвија „на јави” постаје отуђена од саме себе, странац самој себи. Њен унутрашњи живот и њено понашање нису никако били у складу, као да су постојале две Љубице: „Ја за она два месеца нисам ништа знала за себе... То беше неко други у мени, а ја сам за то време спавала, нисам живела” (Ранковић, 1974, стр. 173).

Колико је њена част због те везе укаљана, Љубица је имала прилику видети на среском збору Учитељског друштва. Милосав Бабовић (1976), упоређујући Ану Карењину и Љубицу, проналази сличност односа јунакиња према средини која је жељна да се баци каменом на грешнице. Дојучерашње другарице, Љубицу сад гледају са презиром. Баш као на почетку, наилази на одбијање средине. Отуђење од околине овде кулминира. Док је поново посматрају и третирају као странца, овај пут погледи боле попут удараца бича јер се у њима крије оптужба и гађење. Осрамоћена, укаљане части и образа, Љубица је принуђена да се уда за Гојка. Међутим, Љубица и даље не налази љубав. Пристајући на брак с особом које се одувек гнушала, она свесно даје себе као жртву. У браку, заједници која би требало да буде најинтимнија, она се опет осећа потпуно отуђено и као странац. Не успева да осети ништа племенитије јер опет не учествује својом унутрашњом природом у том браку. Њена удаја је значила крај за све њене идеале и потпуно заточење њене слободе. То осећање још је више појачано чињеницом да је писарево дете, које је било разлог склапања брака, рођено мртво.

Наклоност према колеги није постојала пре брака и није се створила у браку, те се та традиционална институција сад свела само на заједничко живљење. Жал за младошћу, животом и истинском љубављу постепено тера Љубицу у лудило те постаје жена која уништава свог мужа. Избегавши срамоту, она се враћа својим сновима. Тада у село стиже нови учитељ који има све атрибуте које га чине мушкарцем Љубичиних снова. Упркос томе што је очигледно да Влајко нема исти поглед на љубав као Љубица, она се с њим коначно и морално и еротски потпуно обнажује. Тада, за увређеног и повређеног Гојка настају тешки дани који га напослетку одводе и у смрт.

Љубица, идући себично ка своме циљу, прижељкује Гојкову смрт, да би се одмах у следећем тренутку покајала и пребацује себи због тих грешних мисли. Многи критичари овде виде њен егоцентризам и самољубље. Глигорић закључује да „Љубичина безобзирност кад је у питању њена лична срећа иде до крајње безобзирности према туђем животу. У тренуцима одлучне борбе за личну срећу она показује поред лукавости и притворности и дивљу, готово крвожедну снагу, која пантерски избија из њена природе” (1960, стр. 233). Цветановић тврди да „њој није доста што вара Гојка, свог мужа, већ у његовим самртничким часовима прижељкује да он умре те да она тако постане слободна. Егоцентричност, себичност и саможивост ту кулминирају, а она не осећа ни најмању грижу савести” (1991, стр. 143). Слично мишљење дели и Миљко Јовановић који каже да је „Љубица необично себична. Њена жеља да оствари своју срећу, својом хипертрофираношћу, потире све друге жеље, не дозвољавајући било какву психичку координацију [...] Животни смисао нити тражи, нити адекватно том нетражењу, налази у раду или жртвовању за друге; она у сваком моменту жели да оствари своје право. То је право сваког људског бића, али гигантске размере које добија у Љубици ова обична људска жеља, стварају разорну снагу која прети уништењем” (1971, стр. 110).

Ипак, Љубица је и овде била сама, отуђена од свих. Њен муж умире, она према њему не осећа љубав, па чак ни пријатељство. Напротив, гади га се и он јој је досадан. С друге стране, ту је човек њених снова. Сад кад се налази на домаку свога циља, она не бира средства и жели Гојкову смрт, односно своју слободу. Међутим, друга Љубица се убрзо ужасава те помисли и осећа грижу савести. Стога, не можемо се сложити са моралистичким оценама појединих критичара који тврде да се Љубица ниједног тренутка не каје. Штавише, она само на моменат пожели да Гојко умре, да би се након те мисли покајала. Тек пред лицем мртвог Гојка она на кратко наслућује тежину свог деловања и његов поглед је прогања. Тежећи само остварењу својих снова, Љубица

убрзо губи све моралне скрупуле и дискрецију те се убрзо након Гојкове смрти удаје за доскорашњег љубавника. Влајко јој недуго након склапања брака открива лице патријархалног Балканца који занемарује жену и јавно се састаје са љубавницама. Љубица од фаталне постаје послушна жена и од оне која је варала постаје преварена. У браку са Гојком била је доминантна, а сад постаје фрустрирана зависница хладног Влајка. Опет постаје странац, отуђена у браку, сама у своме „гнездашцу”.

Тек сад, пред крај романа, Љубица је доследна себи и свом унутрашњем Ја. Она свим силама покушава да спаси свој брак са Влајком. Иако се труди да буде добра домаћица и да створи миран породични кутак, она не може да промени Влајков авантуристички дух. Посесивна и љубоморна, желела је да Влајко припада само њој. Међутим, она се не бори толико за повратак његове љубави према њој, већ све што чини ради само да би спасила свој идеал. Из тог разлога Љубица веома пати и оболева. Тек тада она схвата да је Гојко због ње умро. Влајково неверство доживела је као најтежи пораз до сада јер је од самог почетка мислила да је крај њеном трагању за срећом и коначно је дала целу себе у тој вези. Међутим, мирно гнездашце ни сад није могла свити јер су она и њен муж у потпуности имали различите карактере. Њен последњи очајни чин јесте тренутак кад од ћате Богосава тражи да убије њеног мужа, обећававши да ће му се након тога предати. Она се ту још једном понижава, сама гази по својим идеалима и саму себе баца у блато. Миљко Јовановић (1971) сматра да је њено самоубиство дошло као чин кајања и искупљена и да ју је управо то сачувало од моралног осуђивања читалаца. Питамо се како се Љубица онда није убила кад је схватила шта је учинила Гојку и кад је увидела да је муж вара. Морамо додати да се Љубица првенствено убила јер је схватила да је њен идеал лаж. Она је коначно увидела да не може помирити и усагласити свој унутрашњи свет, односно своје идеале и снове са светом стварности, светом у којем би она била странац самој себи.

Да је Љубица и у тренутку смрти била попут странца препуштена самој себи, без игде икога и да није могла наћи разумевање ни у природи, сведочи завршна слика треперавог заласка сунца што потврђује апсолутну несагласност између величанствене природе и људског света у којем преовлађује бол и чемер, те је Ранковић тако још једном нагласио основну трагичну супротност. „Природа контрастира унутарњем расположењу Ранковићевих јунака, истичући тако његову промашеност и отуђеност. Природа је супротстављена унутрашњем расположењу јунака као што су идеали супротстављени стварности” (Деретић, 1981, стр. 178).

Ранковићева јунакиња је подвојила критичаре. Цветановић сматра да „као да је одређена да полекне [...] она скреће с пута највише због своје саможивости и безобзирности” (1991, стр. 143). По Глигорићу „трагика Љубице је и у томе што у средини у којој живи не налази човека кога би истински, пуним срцем заволела” (1960, стр. 232). Нада Маринковић проналази узроке у окружењу и каже да је „Љубица рођена да проживи свој век као часна жена и користан члан друштва, све у њој тежи ка поштењу и савесном обавању дужности. Услови и зли људи стварају од ње лабилну посрнулу личност” (1974, стр. 19). Супротно мишљење има Јеремић који тврди да „наслућена трагика њене судбине не проистиче из недаћа које сналазе релативно лакомислено девојче у суровим друштвеним приликама; трагичко својство ове судбине пре потиче отуд што је Ранковићу, барем унеколико, пошло за руком да предочи неминовност патње и фаталног краја једног покушаја самоостваривања личности баш у оној сфери у којој ова постоји с најјачом свешћу о својим посебним захтевима” (1987, стр. 260). Да је проблем у Љубичином карактеру, закључује и Миљко Јовановић: „Љубица поседује импулсе али њени импулси сувише су изненадни и носе у себи ћудљивост: хипертрофираност њене жеље за личном срећом не дозвољава да се та, мада обична жеља, конституише са другим, које неминовно постоје у људској психи, и тако се створи једна психичка равнотежа” (1971, стр. 106).

Узимајући у обзир сва досадашња мишљења, неопходно је истаћи да Љубица страда јер је отуђена. Она је странац у свом послу, у селу у које долази и у свим њеним љубавним везама. Наиме, она је биће јаке свести о својој посебности и изузетности те поседује потребу да свој живот издвоји и по сваку цену приближи остварењу њених скромних жеља. Управо из тог осећања развија се њен сукоб са средином и устаљеним нормама који резултира патњом. На Љубичино илузорно очекивање свет није био спреман да јој удовољи. Тај сукоб који је неразрешив и погубан, сукоб је између човекових индивидуалних захтева и његових стварних могућности, и социјалних и психолошких. Пошто је овде реч о бићу које се издваја, сукоб је фаталнији јер су њени захтеви израженији и јачи. Тако љубав, главни покретач радње, још само у маштањима јунака задржава обриси идеалног, док се у фиктивној стварности реализује као телесна жудња и предмет манипулације, изнуде и доминације међу ликовима. „Деконструисањем традиционалне представе брака и породице као и одустајањем од идеје љубави као телесне и духовне заједнице, Ранковић се децидирано дистанцира како од романтичарског концепта љубави као апсолута тако и од реалистичког

вредновања брака и породице као места моралности, заштићености јединке, основе стабилности друштва и појединца” (Стојановић, 2007, стр. 154).

Према томе, учитељица доживљава трагедију јер није могла помирити своје унутрашње Ја које машта и гаји идеале и снове о личној срећи и Ја у стварности, на јави које је својеврсни странац њеној истинској природи и које она некад чак ни не препознаје. У целом роману Љубица делује као подвојена личност. Она се предаје писару знајући да то није идеална љубав о којој је маштала, удаје се за Гојка само да спасе свој углед, а не може да га поднесе. Гојка мучи својим поступцима, да би потом то себи пребацивала. Станиша Величковић тврди да су „многе монолошке секвенце, које представљају њено преиспитивање и исповест, често у раскораку са оним што она чини: једно ради, а другачије у мислима реагује на тај свој чин. Једини што у њој остаје задуго као карактеристика и што је напушта тек пред крај романа, то је њена жеђ за животом: она страсно воли живот, жели да га проживи и очекује од њега много” (2001, стр. 130).

Непомирљиви сукоб њених идеала и стварности кочи делање и спречава сналажење или прилагођавање стварним приликама. Сваки сукоб само наглашава првобитну подвојеност живота. Љубица наилази на разочарање у све оно од чега је очекивала само добро, у позив, посао, средину и колегу. Као да се све завершило против младе учитељице. Све то било је само припрема за њен коначан пораз.

Гојко Савић као странац

Иако наслов романа гласи *Сеоска учитељица*, на првим страницама се описује долазак у село новог учитеља Гојка Савића. На самом почетку романа налази се опис неприродне јесење жеге која је у складу са неприродношћу у фигури учитеља Гојка кога нападају бесни пси. Како ће се даље показати, свако настојање учитеља биће неприродно и напослетку трагично. Наиме, Гојко је обликован као једнодимензионалан, нерелефни лик који је дефинисан на почетку и управо такав остаје све до краја романа. Стигавши у Орловицу као странац, Гојко током целог свог боравка у том забаченом шумадијском селу остаје странац. Већ на самом почетку он је чудан ђацима, чланови школског одбора су такође у шоку, а сеоски кмет иде толико далеко да тражи Гојкова документа јер сумња да такав човек може да буде учитељ. Шта је то било толико чудно на овом странцу? Наиме, Гојко је представљен као неугледан и смушен човек који се не сналази с људима јер га стално заокупља нека

збуњеност и страх. Он као да је залутао у обреновићевску Србију, где као истински странац не може да нађе саговорника без предрасуда који би га разумео и домаћински примио. У његовом портретисању истиче се његова ружноћа. Он је свестан свог изгледа и управо је то један од главних разлога његове збуњености у односима с људима. Он не уме да се укључи у друштво, да поведе разговор. Као типичан странац, беспомоћно гледа око себе несвесно тражећи помоћ. Комплекс ниже вредности не може да одагна од себе па му се чини да сви стално гледају у њега. Он је свестан да је „друштвени богаљ” и настоји да то промени. Покушава да разговара као сви други људи, доноси одлуку да ће бити отресит, али чим покуша да нешто каже, у њему се појави страх да ће се збунити. Због свега тога он страхује од људи, а поготово од жена јер у њиховом присуству као да му се одузме говор. Свестан својих мана, он зна да ништа не може да учини па пушта да се догађаји развијају својим током. Мирећи се са судбином, он прихвата ствари онаквима какве јесу. Немајући воље и снаге да се супротстави, Гојко пушта да га писар искамција, да га Љубица вређа и да га безразложно ухапсе. Он машта како ће се осветити. Међутим, то остаје само као планови у његовој глави и он је сâм свестан да неће бити у стању то спровести у дело. Услед своје слабости и комплекса, он није у стању да нађе излаз из своје ситуације. Ипак, он све брзо заборавља и прашта. Његова љубав према Љубици је безнадежна и безумна. Она га вређа, понижава, вара, а он јој све прашта. Као човек који је племенит, осећајан, није у стању да се супротстави злу и није способан да неке нанесе зло. Љубицу тужи Министарству по Вељином предлогу који му и саставља текст тужбе. Кад му се она, с намером да спасе свој углед, лукаво почне удварати, он то доживљава као највећу срећу и не може да схвати да она, таква лепотица, може да буде само његова. Као изузетно честит, поштен и наиван човек који поседује самилост, оданост и безгранично срце, Гојко нема шта да тражи у тадашњој Србији. Он функционише као странац који је залутао у тај сурови свет, у ту корумпирану Србију и у школу у којој за колегиницу има жену која по сваку цену жели да оствари своје снове. Као странац који страхује од људи, он има снажну жељу за самоћом у којој налази своје уточиште, склониште од људи. Он зна да ће тако избећи патње и мучење до којих долази у сусрету с људима. Свестан да у Србији нема пријатеља, да га сви доживљавају као странца, те да се он тако и осећа, он жели да оде негде далеко. Занимљиво је да Гојко и у браку са толико жељеном женом жели самоћу. Наиме, и у браку Гојко је странац, човек који не налази разумевање јер га његова животна партнерка не подноси. Иако је веза са Љубицом за њега била остварење снова, доноси му само патњу и несрећу која

га напоследку доводи до смрти. Кад жели да спасе Љубицу и њихов брак од злих људи, тежња за самоћом постаје још снажнија јер је она једино средство да се сачува интегритет личности.

Његово досадашње искуство наметнуло му је мишљење да његов живот није проживљен и остварен. За разлику од Љубице, он ретко изражава жељу да живи и не одушевљава се животом. Он је по много чему супротност колегиници Љубици. У часу кад га она упознаје он је већ малаксао од животне борбе и изгубљених илузија. Свака, ма и најнезнатнија идеја, или најскромнија замисао, бивају посечене његовим фатализмом. Та особина је основни узрок Гојкове слабости. Он очекује да се све само од себе реши. Он нема смелости да Љубици призна своја осећања, да се супротстави Пери писару и касније да у браку с Љубицом преузме улогу мушкарца у браку, улогу вође и главе породице. Такође, у неким ситуацијама Гојко реагује као дете. Он у инфантилном сањарењу налази компензацију своје немоћи. Нажалост, није схватио да се лична срећа постиже упорном борбом, а не бежањем и уклањањем испред препрека. Кад Гојко напусти овај сурови и окрутни свет који никада није био гостољубив и пријатељски наклоњен према њему, са његовог мртвачког лица Љубица чита израз: „О, ала ми је добро!”. Смрћу Гојко се спасава од живота у којем није могао да се снађе, који му је увек окретао леђа и шамарао га на сваком кораку.

Намеће се закључак да је Ранковић свакако желео да Гојко као лик носи јасан етички став и да одреди праву меру за остале ликове, али не може се побећи утиску да је претерао јер Гојков лик добија неке елементе који се граниче са реалношћу. Такође, толика пожртвованост и оданост добија негативне одреднице. Живећи међу људима који су спремни на све да се окористе, а преосетљив за тежак живот учитеља у одбојној средини која чини све да им загорча живот, Гојко је унапред предодређен да буде мученик и жртва јер је тип патника који своје најмање и највеће радости скупо плаћа дугом и тешком патњом. Иако својим моралним квалитетима превазилази све личности у роману, он увек остаје подређен. Са својом широком душевношћу и патничким сладострашћем он је један свет за себе одвојен од свих, странац у обреновићевској Србији, у заосталој Орловици и у своме браку.

Закључак

Епоха реализма је сву пажњу посвећивала друштвеним односима и спољашњој стварности, при чему се мало бавила човековим унутрашњим животом. Осим што

демистификује идиличну слику сеоске средине, учитељског позива и патријархалне породице познате из наше реалистичке приповетке, Ранковић у роману *Сеоска учитељица* гради једну нову концепцију човека која је антрополошки заснована и која се ослања како на социолошко-психолошка тако и на биолошко-детерминистичка сазнања савремене науке. Он, први у српској књижевности, користи унутрашњи монолог као поступак који најбоље предочава менталне процесе и сукобе унутар јунакове психе. Иако Ранковић приказује јунаке који се издвајају по својим идеализованим представама живљења те се тако на први поглед може закључити да он даје реалистичку тему јунака у конфликту са колективом, он иде даље и као негативне факторе уводи унутрашњу недоследност човека, превласт нагона и подсвесних жеља. На тај начин он се удаљава од реализма, а приближава се натурализму и модерни. Његов јунак је странац међу својима, јер се одваја од њих или се уопште с њима не може ни зближити због својих идеала. С друге стране, њега средина не прихвата и одбацује га, баш као да је истински странац. Међутим, тај јунак је странац и самом себи јер открива у своме унутрашњем свету своје друго Ја које не препознаје пошто се његови снови косе с оним што чини. Све то чини Светолика Ранковића истинским представником нашег натурализма и претечом романа у којем је трагична искорењеност главна тема.

ЛИТЕРАТУРА

- Милосав Бабовић, „Светолик Ранковић и руски реалистички роман”, *Књижевна историја* 31 (8/1976), стр. 399–417.
- Станиша Величковић, *Уметничка проза Светолика Ранковића*, Филозофски факултет, Ниш, 2001.
- Велибор Глигорић, *Српски реалисти*, Просвета, Београд, 1960.
- Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1981.
- Радослав Ераковић: „Између горког живота и слатке смрти: танатолошки хедонизам Светолика Ранковића”, у: Светолик Ранковић, *Сеоска учитељица*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2013, стр. 7–24.
- Миљко Јовановић, *Људи слабе воље у делима Светолика Ранковића*, Обеликс, Београд, 1971.
- Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, Будућност, Нови Сад, 1987.
- Нада Маринковић, „Личност и дело Светолика Ранковића”, у: Светолик Ранковић, *Сеоска учитељица*, Рад, Београд, 1974, стр. 5–20.
- Светолик Ранковић, *Сеоска учитељица*, Рад, Београд, 1974.
- Милорад Симоновић, „Предговор”, у: Светолик Ранковић, *Горски цар*, Нолит, Београд, 1958.

Олга Стојановић, „Функција љубави у оквиру натуралистичке поетике детерминизма Светолика Ранковића”, у: Роберт Ходел (ур.), *Прикази љубави у босанској, хрватској и српској књижевности од ренесансе до данас*, П. Ланг, Франкфурт, 2007, стр. 145–158.

Владимир Цветановић, „Сјај и беда психолошког романа: Трактат о делу Светолика П. Ранковића”, *Стремљења* 10/12 (31/1991), стр. 139–155.

Душица Филиповић*

Филолошки факултет, Београд

КА ТОТАЛИТЕТУ МОЋИ: АГОН ФЛУКТУАЛНЕ И ФЕРТИЛНЕ ФЕМИНЕ У РОМАНУ *КАП ШПАНСКЕ КРВИ* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

The work is dealing with the reinterpretation of the roman *A drop of the Spanish blood* of Milos Crnjanski in asking the question about the woman and question about the way in which the woman is in the light of her gender, fertile, generation, genotropic and psychological otherness, all of that in relation with dominant masculine platform. Theoretic frame of the research is based on psychological theories of S. Freud and K. G. Jung, but also on the newer theories of the male-female relationships (J. Kristeva, L. Irigaray, N. Berdyaev, M. Epstein, E. From, K. Paglia). The work is analyzing three-matrimonial communion of the Bavarian king Ludvig I – Lola –the queen in the light of their generation and social-class incompatibility, putting the special stress on the agon between “hidden queen” as fertile femina and Lola Montez, as metaphor for free and open-minded but fluctual, and in that way instable and variable androgen. Matrimonial communion king-queen is seen through the form of duty, and not free love, and extramarital community Lola-king through the prism of transgression and subversion. In the work is additionally reassessed latent Appollonian strategy of literature characters of Crnjanski in the light of his typical Sumatran chronotop.

Key words: interwar literature, roman, male and female principles, androgen, otherness and beauty.

1. Уводна разматрања

Написан и штампан 1932. године, овај роман, за који је Црњански рекао да је то „врло добро написана књига” (Буџац, 1982, стр. 134), најдубље нас води ка мистеријама женског, еросног и танатосног, кроз елитизам и вампирски еротизам плавооке црнке, Лоле Монтез¹ и открива нам неизвесну позицију жене у мушкоцентричном свету.

*dusica.zena.sumatra@gmail.com

¹ Лола Монтез, чије је право име било Елајза Гилберт, рођена је у Индији 1820. године, као кћи енглеског војника и четрнаестогодишње девојчице. Након очеве смрти, мајка се преудала а Елајза послата у Енглеску на школовање. У седамнаестој години удала се за тринаест година старијег поручника Томаса Џејмсона, ког је брзо напустила и побегла у Шпанију, где је учила балет. Осмислила је нови идентитет и у Енглеску се вратила као Марија Долорес де Порис и Монтез – Лола, а од куртизане-почетнице, интелигентне и пустоловне, лажљиве и користољубиве жене, постала љубавница многих познатих личности тога доба: чувеног композитора Франца Листа, државника Роберта Пила и свакако највећег трофеја кога је уловила – остарелог баварског краља, песника и интелектуалца, Лудвига, који је био ожењен Терезом, имао осморо деце и живео у целибату. Она постаје његова званична љубавница, добија титулу племкиње и постаје грофица Ландесфелт, удружује се са студентима у борби против језуита и, након огромних нереда у Минхену, бива протерана у Франкфурт, потом у Швајцарску, где је живела од краљеве апанаже и остатак живота се хвалила својим огромним утицајем који је имала на ток европске историје. У *Предавањима Лоле Монтез*, објављеним 1858. у Северној Америци, она је образлагала своје ставове о љубавници као жени „која граби независност и моћ самодовољне снаге да би потврдила сопствену индивидуалност”, што је права одбрана права жена свога доба. Како пише Елизабет Абот, са годинама се окренула „вери и добротинствима, сиромашила и умрла од упале плућа и компликација можданог удара у 40-ој години, у Бруклину, у Њујорку” (Abot, 2007, стр. 94–98). Црњански је тврдио у једном интервјуу да је за време свог двоиподеценијског

Полазиште нашег рада јесте да мушки пол никако не можемо окарактерисати искључиво као мушки, као што ни женски принцип није нужно искључиво женски, већ да оба пола у себи садрже оба принципа, тј. свака индивидуа је комбинација оба (Фројд, 1970, стр. 18–21, 95–96). У тој базичној напетости садржана је суштинска напетост која озакоњује поларитет света, а он је најексплицитније изражен у кинеској филозофији: *јин* симболизује женски, пасивни и интуитивни, а *јанг* мушки, логосни, активни и отворени принцип. Њихов симбол сачињавају два једнака дела који задиру један у други, супротстављају се један другом, а опет су израз комплементарности. Крива линија која их дели у облику латиничног слова „S” симболизује кретање света, али даје и значење два различита света у једном (Sonato, 2007; Kuper, 1986). На ове ставове експлицитно ће се надовезати Михаил Епштејн устврдивши да „онај који воли хоће да буде у оном кога воли и да га истовремено обухвати и затвори у себе – да окружи собом онога који га окружује” (2009, стр. 186–187).

Но, већина данашњих сазнања о мушко-женским односима експлицитно или имплицитно утемељена је на теоријском раду швајцарског психијатра, оснивача аналитичке и комплексне психологије Карла Густава Јунга, који људско биће види као дубоко архетипски подвојено, а процес индивидуализације обележен је сусретом са ликом „слике душе” коју Јунг код мушкарца назива *анима*, а код жене *анимус*. Према Јунгу, човеков избор партнера везан је за онога ко представља својства властите душе, што би значило да сваки мушкарац носи у себи своју Еву, као што свака жена носи у себи свог Адама (Јакови, 2000, стр. 166). И Сигмунд Фројд сматра да анатомска разлика полова утиче на психичко стање јединке, те да жена кроз материнство компензује своју урођену морфолошку инфериорност у односу на мушкарца, а да ће своја афективна понашања она временом груписати пре свега око инстинкта гениталног прихватања и материнског инстинкта. И велики хуманиста 20. века Ерих Фром, у свом делу *Умеће љубави*, такође заступа став да су мушкарац и жена бисексуални и у психолошком смислу, јер у себи носе и „принцип примања и принцип продирања, материјални и духовни принцип” (2013, стр. 46), али ће се и супротставити Фројдовом становишту да је жена „кастрирани мушкарац”, наглашавајући да њена сексуалност није „мушке”, већ специфично „женске” природе. Зато ће Николај Берђајев, руски филозоф и антрополог, сматрати да је мушко превасходно антрополошко, људско начело, а женско природно,

странствовања у Лондону писао сценарио за филм о Лоли Монтез, који је одбијен, али је филм касније снимљен, и да су га „покрали” (Bunjac, 1982, стр. 134).

космичко начело преко ког се мушкарац спаја са космосом, док се жена спајањем с мушкарцем брани од своје неуобличене тамне стихије (2001, стр. 148).

И, најзад, и постмодернистички феминизам утемељен је у постструктуралистичкој теорији Јулије Кристеве и Луси Иригарај, које, тумачећи проблематику субјекта жене, уводе термин *другости* (Šuvaković, 2011, стр. 192); Јулија Кристева снагу трансгресивног потенцијала види у „политици револта” који је, заправо, трансгресија забране јер је потенцијал жене садржан управо у позицији „инатне странкиње Символичком”, која је увек на опрезу, а спремна на изазивање, модификацију; док професорка и критичарка америчког феминизма Камила Паља у својој књизи *Сексуалне персоне* тврди да је женско тело вечна тајна за мушко, јер „садржи једну хелију архајске ноћи” (2002, стр. 19) у којој се све знање завршава и, надовезујући се на Фројда, додаје да мушко мора вечно да се брани од женствености, јер су жена и природа, како каже, „увек спремне да мушкарца претворе у дечака и дете” (2002, стр. 23). Француски филозоф и историчар Мишел Фуко, у својој недовршеној *Историји сексуалности* (1978), не признаје унапред постојећи природни сексуални инстинкт (Stejn, 2002, стр. 182), нити да га поред породице конструишу верске и друге институције, већ да појединцима управља, намеће им идентитете, „умножавање лебдећих дискурса које конструише сексуалну субјективност” (Stejn, 2002, стр. 183–184).

Но, и крај свих гениталних, анатомских, функционалних и секундарних неподударности између мушког и женског принципа, значајан чинилац у генези Црњанских ликова, њихових сенки и њихових персоне јесте заправо њихова стална разапетост између подсвесних тежњи, етичких и естетичких захтева цивилизације, с једне, и непрекидне борбе против инстинката, с друге стране; односно, вечитог набоја између „тежње ка горе” (кроз потребу да се јединка прилагоди свим прохтевима цивилизације) и „тежње ка доле” (кроз потребу да се савладају све препреке цивилизације).

2. Лола Монтез – жена-на-пути у роману *Кап шпанске крви*

Лола Монтез, носилац главне роле у роману *Кап шпанске крви*², прва је права „мушка” хероина Милоша Црњанског. Цео први део романа представља успон Лоле Монтез од обичне играчице и забављачице до „графице Ланделсфелд”, док други део

² Сви наводи дају се према следећем издању: Милош Црњански, *Кап шпанске крви*, Нолит, Београд, 2007. У загради поред цитата наводи се број странице на којој се цитат налази.

говори о анархичном стању Минхена, побуне и свргнућа и, најзад, протеривању званичне краљеве метресе из Баварске. Лола Монтез маркира женски принцип зла и хаоса и, као слободна *fluktualna femina*, чини насиље над редом једне државе и излази из ње жива и преобликована за нова чуда анархичне футуристичке женскости. Ритуално ослоњена на своју лепоту „мраморног женског кипа”, са бледим лицем енглеских дечака и очима боје бледих љубичица које су „сијале као плаве муње кад ударају близу” (стр. 7), Црњански предочава еротску моћ која код читача буди сензибилитет ка својеврсној антитези лепоте, лепоти која је, бодлеровски, својствена злу и лепоти која ће умети да начини прави спектакл за мушко. У три плеса пред краљем (класични, шпански и орјентални) Лола је разоткривена жена у антагонистичким спојевима крајње страсне женствености, крајње сексуалне дуалности и крајње ексцентричног тријумфа тела у лику „енглеског младића” (стр. 19), којим дрско, присвајањем природе мушкарца, стиче своју симболичку слободу. Шездесетогодишњи краљ ће постати ропски потчињен овој двадесетшестогодишњој змијско-сексуално-титанској вампирици изоштрене свести, али ће ипак остати у целибату са краљицом, како би монархова равнотежа остала сачувана, док ће Лола крај њега осетити сву „гадост старости, умирања и распадања” (стр. 74). Иза Лоле је читава плејада мушкараца, крви, убистава и самоубистава, а иза краља десетине наложница које се уливају у време досаде и празнине. Кроз похоту и разврат, дајући предност осећањима изнад дужности, краљ губи сопствену краљевску личност и постаје Лолин роб, „немоћан, остарео и безуман, као играчка”, те „патетично излапео” (стр. 77) и један у низу владара који „праве рђаве сонете и скупљају античке кипове” (стр. 72). Краљева воља-за-вољењем и потрага за вечном, непролазном лепотом и младошћу (опредмећеној у вечности мрамора) имплицитно га доводи у везу и са неким другим ликовима прозе Милоша Црњанског као што су браћа Исаковичи (Павле и Трифун, нарочито, у *Другој књизи Сеоба*) или Покровски из *Романа о Лондону*, који би да женом надживе мноштво малих смрти и прошире идентитет ратника до крајњих граница.

Лола се креће у стравичном распону осећања: од обести и жудње-за-моћи до страсног покушаја да са Лудвиком створи „један врео додир, дубок занос и сунчање кроз чула” (стр. 73), што је воља за-моћи-да-се-буде, и воља да се буде један-са-другим, те пропламсај жудње ка верности и „лепљењу” за објекат моћи. У тренутку спознаје да над краљем полако губи моћ и да законита жена из сенке, макар је она погрдно дефинисала и као „узвишени чивилук”, има аутономију над краљем, Лола Монтез се,

на крају још једне авантуре, опет само на трен, осетила као „просјакиња” и „полегуша” (стр. 154) „као нека мала птица у снегу, или скрхан цвет” (стр. 155).

Лолина коб, бодлеровски „природна”, што би значило „ужасна”, вреба из напрегнутости углачаног мрамора њеног пренапрегнутог тела, из саме форме која је проклета и која утире пут демонском. Лола је фатална, злокобна, привлачна и силовита у својој жудњи бесмрћа: њена нога је „тврда као мрамор” (стр. 17), а краљ је опијен њеном „лепотом мрамора коју је удисао” (стр. 35). Њено мраморно тело стапа се са амбијентом барокне раскоши краљеве палате; док се скида, Лола бестидно показује „мраморне делове свог тела” (стр. 71); Лудвиков двор пун је мрамора – у њему су широке мраморне степенице (стр. 29), портали су од руменог мрамора (стр. 40), ватра гори у мраморном еминеу и осветљава краља на коленима пред Лолом (стр. 71) и, најзад, краљ зида нову мраморну Атину³, под модрим и хладним минхенским небом, а сред досадног уздржљивог баварског живота.

3. Лола, Валерштајн и „скривена царица” – *fertilna femina* између жудње-за-моћи и жудње-да-се-буде

Лола Монтез се у роману *Кап шпанске крви* пројављује као државни непријатељ Баварске, агент слободних зидара и тајних европских савеза, париска плаћеница, демон разврата и окорели противник језуита у престоници Баварске, али и „скромна, нежна, добра, дарежљива, пакосна, плаха, охола, мирна, тужна, демонска” (стр. 124). Промена фокалне тачке у приповести о Лоли сведочи Црњансков став о контрадикторности женске природе: за минхенског бискупа она је само „девојчура” и „смрадна, нечиста лешина једне шпанске кобиле” с којом се краљ „игра младости, док му се душа губи” (стр. 105); за грађане је „тиранин, у сукњи, министара лопуза и нафракана лутка државних дугова” (стр. 106); за младог принца Хајнриха Ројса, она је богиња због које је био спреман да напусти родитеље и школу, а потом и да је понижено проси; за Хиршберга, вођу „лоламана” она је коб, „недостижна” и

³ У контексту основних значења, мермер или гранит, који је настао хлађењем и учвршћењем ужарене магме у унутрашњости земље, подложен је високим естетским захтевима, јер се може углачати до високог сјаја; познато је, такође, и да је мрамор ипак нешто мекши и слабији од гранита, али и да се употребљава у споменичарству и клесарству за надгробне споменике. У светлу ових напомена постаје јаснија крајност лепоте о којој говори Црњански: он своју јунакињу просто грундира мрамором. Сабласно белих кости она је само део општег декора барокне краљеве палате, траг, израз и симбол еротике, а *Лудвикова медитација над каменом је црверзибилан крик за младошћу и лепотом коју непроменљива и вечна мраморна постојаност у њему буди.* (курзив Д. Ф.)

„чудотворна” (стр. 23); за њу, пак, Хиршберг је „нагиздани Аполон” (стр. 130), плах и опак, па се дрхтавица пред њим брзо претвара у подсмех, којим карикира његово име: Хиршберг је за њу „Хирш”, као што ће нови удварач, с којим ће варати и краља и Хирша, фон Делингер, сметењак и сиромашни син рудара, који личи на младог медведа, бити препознат као „каприс њених чула” (стр. 139), а потом и њен „Дирш”. У вртоглавом кретању кроз тешку баварску маглу и хладноћу, лишена свог шпанског врелог неба, њена фатална, окрутна и змијска фигура помрачује мушки свет и то све оне мушке који, полуженствени, недовршени и плаховити, затворени у себе до аутизма, не могу да уђу у свет жене аморалне лепоте и вулканског немира. Свако сексуално сједињење са Лолом за ове мушкарце је безлично и укида њихове идентитете. Лола, пак, не познаје женску потчињеност мушком ауторитету, па све њих, укључујући и краља, претвара у своје пионе, и креће се све дубље и страшније, затрована смрћу, у сусрет својој его судбини, *вољи-за-моћ*, у чијем је епицентру покорвање мушког света. Једино аутономно мушко, које ће презрети Лолин лажни елитизам и мрачни еротизам, које ће успети да одгонетне мистерију њеног пола и да не подлегне демонским трансформацијама злокобне женскости, јесте пуковник Валерштајн. Латентни Валерштајнов хомосексуализам Лоли открива краљ Лудвик обзнањујући да је „његов метије неко друго поље љубави” (стр. 65). Али зато, његова акција почиње у часу када се Лола уморила и постала „слаба, усамљена жена” (стр. 119) која би, место краљеве раскоши пре изабрала да живи „за његове зграде грчке, за слике, за позоришта” (стр. 119) у идиличним путовањима и свечаностима, дакле у манично-егоистичном сањалачком еротизму. Валерштајн се показује као експонент и продужена рука бискупове моћи, који је припремио „тај стрмоглави пад из двора на друм, из разврата и раскоши у самоћу” (стр. 165). Црњански суптилно проблематизује Валерштајнов отпор фаталном не као аутономну снагу мушког, него као природни отклон јер му се „љубав жена не чини довољно заносна” (стр. 167). Валерштајн се брани, остајући на становишту да телесна љубав „са телом које нема више фину кожу младости” (стр. 168) нема вредности; Лола, с друге стране, зна да је то истина, препознајући у њему човека посвећеног дужности љубави према Баварској иза којег стоје и моћ и сила, али и „камарила узвишене супруге” (стр. 175) краља Лудвика. Пуковник Валерштајн на све то додаје да он не припада друштву оних који су Лолу узимали „поласкани”, не видећи у њој, како каже, жељу да буде „просто, млада, заљубљена жена” (стр. 168), и са стидом постаје реализатор и медијум латентне краљичине моћи, али и слуга минхенском бискупу на чији прстен понизно утискује

Јудин пољубац. Накратко обузета очајем, Лола одлази блатњавим баварским друмом, жељна, као и толике друге јунакиње Црњанског „да живи, и пре свега, да се нажива” (стр. 176), што је, такође, опште место и насушна потреба свих Црњанскових јунака да пронађу сневани суматраистички хронотоп, да се одселе и измeste у неке светле и чисте пределе. То што она, тако „даровита, а нешколована” (стр. 123) види и слуги „да је тај свет тамо бољи него ово овде” (стр. 122), „моћан и разборит, скоро свезнајући” (стр. 124), Валерштајн види тек као доказ „да и ови бриљанти и они у гробу ништа не вреде, да је и ово и оно само пролазна слика света и једно и друго иста празнина” (стр. 122). Указујући јој на пролазност земаљске лепоте и бесмисао досезања пиједестала моћи, он јој подругљиво доказује моћ дистанце заокружујући интегритет мушког исказом: „Ја се не вртим у вртлогу чула” (стр. 123). Иако она себе замишља на престолу, Валерштајн је види у трајама будоарског живота као неприпадајућу странкињу у сопственом самоограничавајућем царству похоте, далеко од монархистичког обрасца женског принципа, какав носи „скривена царица”, Лудвикова законита жена. Он јој признаје харизматичност⁴, магију личности и вртоглавицу женскости, али кроз Валерштајна се реализује прогон и кроз њега се намирује рачуница према превареном, пониженом и одбаченом принцу Ројсу. Учињен избор је его-избор. По истом генотропском правилу изабран је и краљ, а одбачени су Хиршберг, фон Делингер и учињен је превид према моћи Валерштајна. Депресивна жеђ за трагањем, за новим, за Дугим, довела јој је краља, као симбол мушке суверене моћи. Како је његова животворност тесно скопчана са животворношћу његовог народа и његове земље, а Лола Монтез директни субверзивни принцип, онда као структурни чинилац наративне потке романа прогон реализује пуковник Валерштајн, који се, крај све своје моралне затамњености, креће од порицања ка пројекцији жеље која врхуни у сумњиво „мушкој” одбрани Баварске.

Лолин немир и очај, као и њене жудње за сталним метаморфозама, Црњански прати кроз њене исказе и дела који увек стоје у опонентним релацијама (крајња женственост и младићика мужевност), преоблачење у мушки костим (стр. 126) кад Лола излази у свет као скривено женско и видљиво мушко, које гледа женским оком и пролази маскираном мушком ногом: бујна женственост њене театралне персоне крије се у полумужевној фигури лепог младића, којом чини сталну трансгресију ка свету

⁴ Камила Палја тврди да харизматична жена поседује мушку снагу и одлучност, а харизматичан мушкарац поседује заносну женску лепоту. У својој самозаљубљеној лепоти оба ова типа „блистају промискуитетном самозаљубљеношћу” (Palja, 2002, str. 460).

мушког. Црњански дочарава двополност женског духа у ком су скривени безазлени дечак и врела девојка. Тај дух, који би само накратко бљеснуо у многим женама Црњанскове прозе, пробија се и откида у сензуалном и раскалашном уживању Лоле Монтез. Вишеструкост Лолиних персоне дефинисана је у одсуству плодног женског принципа; нерађајућа и ампутирана као матрона, она светом хода као родно структурирана андрогина, слободна, слободоумна и непостојана „мушка жена”, која изнова улази под ново небо, у нову земљу и нову љубав са све разноврснијом и анархичнијом укупном бесмртном енергијом вампирице, како би своју врелу шпанску крв обнављала исисавањем мужевне мушкарчеве силе. Без моралних ограничења, без жеље за помирењем и брачном хармонијом, она је звер која ватрено и ратоборно лови плен, па макар био закржљао и ороноу, као сам баварски краљ Лудвик I.

Реално непостојећу андрогину целовитост пара краљ–краљица, брани управо Валерштајн, јер краљевим губљењем животворности и ишчезавањем и смањивањем ега пред Лолом, нарушава се равнотежа монархових мушких снага. Док је Лола Монтез тек укупан збир разнородних женских маски, те Валерштајновим посредовањем унижена, проиграна и у својој намери да преузме друштвени лик краљеве жене осујећена *fluktualna femina*, дотле је „скривена царица” хладно аристократски уздржана, недодирнута, а присутна као небеска царица, матрона, она која потврђује хијерархизам усамљене и асексуалне, завршно-рађањем-заокружене-женскости.

Зато можемо рећи да се прећутани агон, који лебди као хијатус, шупљина или зев у роману *Кап шпанске крви* Милоша Црњанског, преобраћа у коначну победу *fertilne femine* над *fluktualnom feminom*. Лудвиков покушај да живи живот као уметност и уметност као живот, са Лолом као именитељем те скулптуралности, чини га гротескно одвојеним од стварности. Лола Монтез, која је за краља најлепша скулптура, а као и тело скулптуре које има свој унутрашњи свет, тако и она за краља јесте препозната видљива спољашњост, наслућена, али и архетипски недовршена унутрашњост. Лолино завођење, с друге стране, показује се, најзад, као тоталитет моћи владања, освајања и поседовања, које изазива супротан ефекат, односно јачање конзервативних, традиционалистичких и тоталитарних тенденција у једном лицемерном и хладном свету које подједнако исмева и краљеву љубав и према Лоли, али и према његовој жудњи за лепотом.

Подељеност душе и неутврђеног карактера, кљукањем задовољстава и енормном моћи апсорпције толиких мушких персоне, Лола је у дубоком сладострасном замаху изгубила моћ контроле над сопственим животом, па прогон и сеоба следе само

као последица тог стравичног разврата, као непосусталог траћења и пражњења себе. Ако је сваки оргазам „крах жеље, мала смрт” (Епштејн, 2009, стр. 168), а на неком другом нивоу „отвара пут ка смрти” (Bataj, 2009, стр. 23), сваки је њен спој са мушким иреверзибилан, омогућава јој задовољење и сексуалног, и агресивног, и нагона за самоодржањем, али не испуњава је смислом и оставља је у горком и застрашујућем, сваки пут новом кретању ка својој крајности. Док Дафину Исакович, јунакињу *Сеоба*, раздиру бурни обрти у сферичним циклусима рађања, рата и селидбе, кроз које спознаје љубав и мужа и девера, али и самоћу, бол, пропадање и труљење, Лола, више мраморни кип него живо биће, остаје нетакнута и увек изнова ватрено мушки ратоборна, без истинске снаге љубави, без апсолутног припадања, без дубине душе и кроткости срца, али са увек истом, магичном ауром демонске лепоте. Тамо где јој се отварају простори напредовање кроз живот (принц Ројс, фон Делингер, Хиршберг па чак и пуковник Валерштајн), Лола Монтез прелази у контарасмер, исмева љубав и, биолошки непродуктивна, наставља своје хаотично лутање и странствовање. Она акционо, дрско и мушки – фалусно продире у мушке светове, али ниједан мушкарац не продире до ње. Како је њена лепота мраморна, хладна и вампирска, а вампир је бесмртан, то она остаје нетакнута и не пролази пут неких других јунакиња Црњанске прозе чија се невероватна лепота под силом престопа претвара у зазоран приказ.

4. Закључна разматрања

Романом *Кап шпанске крви* Црњански сведочи о жени модерне провенијенције која би да продре у мушко и стане на олтар мушкарчеве моћи, а где неће бити пуштена макар „ни понизно” (Црњански, 2007, стр. 154). Једина њена победа, ако се то победом може назвати, јесте да чак и када јаншки продире у мушке светове, она, и пре него што буде побеђена, и када се чини да има сву пуноћу и женског и мушког принципа, прелази у контрамер, исмева љубав и наставља своје хаотично лутање и странствовање. У том смислу, Лола Монтез би могла бити метафора модерног сензибилитета, продуховљеног „женског ексибиционизма” (Ерић, 2010, стр. 53), ексцентричног тријумфа андрогине, која се каткад крије у лику „енглеског младића” (Црњански, 2007, стр. 19), жене-самотнице и жене-на-путу која сажима у себи вишевековну, архетипску, но и краткотрајну пуноћу женске еросне моћи и такође краткотрајну пуноћу мушке логосне стратегије, као и жудњу да прекорачи своју родну улогу. Као што виши тип мушког принципа у прози Милоша Црњанског не оличава

увек војник-ратник који је једини по мери Црњанског потпун и цео човек, ком је једино у ратним стратегијама све познато, прецизно устројено и јасно, а са женом све непредвидиво, замагљено и нејасно, тако и фертилитет жена не значи за њих нужно дурабилну и еуритмичну брачну заједницу с мушким. Лола неће бити кажњена попут мајке Рајића из *Дневника о Чарнојевићу* (Crnjanski, 1966), Дафине Исакович из *Сеоба* (Црњански, 2004) или Евдокије Божич из *Друге књиге Сеоба* (Crnjanski, 2009), које постају необуздане у својој искључивости, а потом и деградиране због своје изазивачке и шокантне гламурозности.

П(р)ојава Лоле Монтез у међуратној српској прози могла би бити предмет неке нове студије и(или) нових студија које би се бавиле начинима конструисања идентитета у прози Милоша Црњанског, не само трагом промишљања њиховог маскулинистичког или особено фемининог ауторитета, већ трагом бића као једне флукутирајуће категорије – онога што протиче и што се мења. Тим пре и тим више што и лик Лоле Монтез експлицитно открива улогу пола/рода на основу уписа онтолошких одлика које од женског/мушког (стварајући женствено/мужевно) води откривању љубавног стања човека запретеног у особеној Црњанској суматраистичкој матрици. Али и једној новој, (пост)модерној, оној коју бисмо могли назвати *црњансково-делезовско-гатаријевска* (курзив Д. Ф.), која говори да је све у вези, откривајући нам квалитет нелинеарности као потенцијално бесконачан свет трансверзалне комуникације (Deleuze & Guattari, 1980). Понављање различитог и обнављање разлике можда је могуће, говори нам Милош Црњански, управо кроз жену – делезовски „желећу”, ону која иде до краја, до своје пунине, било да се њена жеља супротставља другој жељи или себи самој, било да је реактивна, репресивна и(или) шизоидна – чак и тада жена је сведок иманенције: потврдити се, приближити се, постати, стати. И остати.

ЛИТЕРАТУРА

- Николај Александрович Берђајев, *Смисао стваралаштва*, Бримо, Београд, 2001.
- Михаил Наумович Епштејн, *Филозофија тела*, са руског превела Радмила Мечанин, Геопетика, Београд, 2009.
- Сигмунд Фројд, *Три расправе о сексуалној теорији*, Одабрана дела Сигмунда Фројда, књ. 4, Матица српска, Нови Сад, 1970.
- Милош Црњански, *Кап шпанске крви*, Нолит, Београд, 2007.
- Милош Црњански, *Сеобе*, Новости, Београд, 2004.

- Elizabet Abot, *Istorija ljubavnica*, prevele s engleskog Zia Gluhnbegović et al., Geopoetika, Beograd, 2007.
- Žorž Bataj, *Erotizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Vladimir Bunjac, *Dnevnik o Crnjanskom*, BIGZ, Beograd, 1982.
- Miloš Crnjanski, *Druga knjiga Seoba*, Feniks libris, Beograd, 2009.
- Miloš Crnjanski, *Proza (Dnevnik o Čarnojeviću, Priče o muškom, Suzni krokodil)*, Prosveta, Beograd; Matica srpska, Novi Sad; Mladost, Zagreb; Svjetlost, Sarajevo, 1966.
- Gillez Deleuze & Felix Guattari, *Kapitalisme et schizophrénie, Mille Plateaux*, Les Editions de Minuit, Paris. 1980.
- Ljubomir Erić, *Psihoanaliza i psihopatologija likovnog izraza*, Arhipelag, Beograd; Muzej naivne i marginalne umetnosti, Jagodina, 2010.
- Erih From, *Umeće ljubavi*, Libretto, Beograd, 2013.
- Džin Kempbel Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, preveo Slobodan Đorđević, Prosveta – Nolit, Beograd, 1986.
- Jolanda Jakobi, *Psihologija Karla Gustava Junga: uvod u celokupno delo*, prevod sa nemačkog Zoran R. Jovanović, kolo 1, knj. 3, Dereta, Beograd, 2000.
- Kamila Palja, *Seksualne persone: umetnost i dekadencija od Nefretiti do Emili Dickinson*, prevod sa engleskog Aleksandra Čabraja, Zepter Book World, Beograd, 2002.
- Rozana Sonato, *Masaža – tehnike i programi*, prevod Marija Đurić, Evro-Giunti, Beograd, 2007.
- Arlena Stejn, *Tri modela seksualnosti: nagoni, identiteti i prakse*, s engleskog prevela Slavica Miletić, *Reč*, 67 (13/2002), str. 171–188. <www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/67/171.pdf> преузето: 1. 10. 2011.
- Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion Art, Beroград, 2011.

Žolt Papišta*

Filozofski fakultet, Novi Sad

ULOGA GOVORNIH ČINOVA U FORMIRANJU NACIONALNOG IDENTITETA NEMAČKE OMLADINE U GOVORIMA ADOLFA HITLERA I ŠARLA DE GOLA

The national identity of the German people was subject to great changes in the 20th century, having initially been influenced by National Socialism during Hitler's dictatorship, and defined by the guilt of war after World War II. The goal of this paper is to analyze the speeches to the German youth given by Adolf Hitler, the dictator of Nazi Germany, and Charles de Gaulle, the 18th president of the French Republic, using J. R. Searl's (1969) theory of speech acts, so as to determine how these political leaders utilized speech acts as a means of influencing the national identity of young Germans before and after the war. The analysis showed that the two politicians used speech acts in different ways in order to achieve similar goals, while strategically incorporating the components of social identity into their speeches, seeking to affect the development of the national identity of their audience.

Key words: Adolf Hitler, Charles de Gaulle, politics, national identity, speech acts.

Uvod

Politički govori, kao deo političkog marketinga, predstavljaju jednu vrstu besede, kod koje je govornikov primarni cilj da utiče na slušaoca. Iz ovog su razloga analiza i empirijsko istraživanje političkih govora bitni i aktuelni. Kad bilo ko komunicira, on zapravo učestvuje u jezičkoj interakciji, pri čemu koristi govorne činove. Cilj rada jeste da se pomoću pragmatolingvističke teorije govornih činova Dž. Serla (Searle, 1969) analizira po jedan govor Adolfa Hitlera, diktatora nacionalno-socijalističke Nemačke, i Šarla de Gola, 18. predsednika Francuske Republike, koje su držali nemačkoj omladini, kako bi se utvrdilo na koji način su ovi politički lideri koristili određene govorne činove da bi uticali na nacionalni identitet mladih Nemaca pre Drugog svetskog rata i nakon njega. Ova tema je interesantna iz razloga što je nacionalni identitet nemačkog naroda u 20. veku bio podložan velikim promenama: za vreme Hitlerove diktature bio je pod uticajem nacionalno-socijalističke ideologije, a posle Drugog svetskog rata bio je definisan krivicom rata.

Pre svega je potrebno definisati šta je nacionalni identitet. Nacionalni identitet nije definisan isključivo teritorijalnim, ekonomskim i političkim faktorima. Serl-Vajt naglašava jedan dodatni faktor, možda najbitniji, a to je psihološki – ljudi se identifikuju kao pripadnici određenih nacionalnih grupa, vide povezanost između samih sebe i ostalih pripadnika te

* zsolt.papista.91@gmail.com

nacionalne grupe, i samo od toga nacionalna grupa može da bude stvarna (Searle-White 2001, str. 53). Ključno za nacionalni identitet jeste, dakle, shvatanje o pripadanju određenim socijalnim kategorijama. S tim u skladu Tajfel (1981, str. 255) smatra da je identitet onaj deo koncepta individue o samoj sebi koji proizilazi iz znanja o pripadanju određenoj socijalnoj grupi (ili grupama) zajedno sa vrednostima i emocionalnim značajem povezanim sa tom pripadnošću. Međutim, odnos individue prema socijalnim grupama, kao i značenje koje se pripisuje socijalnim kategorijama, stalno se menja, u zavisnosti od vremena i socijalnih konteksta (De Finna, 2006, str. 355). Van Dijk naglašava da je identitet grupe usko povezan sa kognitivnim reprezentacijama grupe, jer one formiraju osnovne sheme pomoću kojih ljudi predstavljaju socijalne dimenzije i socijalne odnose – ove sheme omogućuju pripadnicima grupe da odgovore na pitanja o tome ko su oni, koji su kriterijumi za pripadanje toj grupi, kakav im je odnos prema ostalim pripadnicima grupe i koji su im zajednički ciljevi i vrednosti (1998, str. 129). U radu će se analizirati koju ulogu određeni govorni činovi igraju u isticanju i/ili promeni ovih kognitivnih reprezentacija grupe u Hitlerovom i De Golovom govoru.

Teorija govornih činova

Termin govornih činova odnosi se na činjenicu da govornik ne koristi jezik samo u komunikativnom, već i u funkcionalnom smislu, tj. preko jezika on vrši određene delatnosti. Komunikacija nije samo razmena sadržaja i namera, već prevashodno izgradnja bilateralnih odnosa koji determinišu značenje i kontekst tih sadržaja i namera (Maas & Wunderlich, 1972, str. 117). U okviru pragmatolingvistike ne postoji razlika između govora i delanja, jer se oni u istoj meri smatraju delanjem (Hindelang, 1983, str. 4). Početkom teorije govornih činova može se smatrati Austinovo (1962) bavljenje performativnim iskazima i njegova teorija o lokucionim, ilokucionim i perlokucionim činovima. Serl (Searle, 1969) je preuzeo Austinove osnovne ideje, ali je teoriju govornih činova znatno proširio i dalje razvio. Međutim, on se bavio isključivo ilokucionim činovima, i na osnovu njih je govorne činove podelio na *asertiv*, *direktiv*, *komisiv*, *ekspresiv* i *deklarativ*.

Ilokucionni cilj *asertiva* ogleda se u tome da govornik pokušava da izraženu propoziciju predstavi kao istinite činjenice. Pomoću *asertiva* govornik može da izrazi opis, ocenjivanje, objašnjenje, hvalisanje itd. Ukoliko govornik koristi *direktiv*, ilokucionni cilj njegove izjave jeste ubeđivanje slušaoca da izvrši određenu radnju. Direktivom govornik može da izrazi uputstvo, naređenje, molbu, preporuku, zabranu itd. Pod *komisivnim* govornim

činovima podrazumevaju se oni kojima je svrha da obavezuju govornika na izvršenje određene buduće radnje. Komisivom govornik izražava obećanje, ponudu, dogovor, zakletvu itd. Pomoću *ekspresiva* govornik izražava svoje emocije u vezi sa određenim činjeničnim stanjem u obliku izvinjenja, zahvaljenja, čestitanja, izražavanja saučešća itd. *Deklarativni* govorni čini pre svega imaju funkciju u okviru institucija. Određena institucionalna činjenica stupa na snagu time što predstavnik te institucije izjavi da ta činjenica postoji. Osnovni preduslov deklarativa jeste da govornik poseduje neophodno ovlašćenje za izvršenje te deklaracije, zbog čega se vezuje samo za odgovarajući kontekst. Deklarativom se izražavaju radnje poput veridbe, davanja otkaza, deklaracije rata itd.

Analiza govora¹

Nakon što su govori preuzeti sa interneta, analizirani su pomoću Serlove (Searle, 1969) teorije govornih činova. Kod svake lokucije oprezno se odredilo na osnovu njene semantike, s obzirom na kontekst, kojem tipu ilokucionog čina odgovara (asertiv, direktiv, ekspresiv, komisiv ili deklarativ). Zatim se računalo u kojoj meri su Hitler i De Gol koristili pojedine tipove govornih činova u svojim govorima, i to na osnovu sledeće formule:

$$\frac{\text{Broj određenog tipa govornog čina}}{\text{Ukupan broj lokucija u govoru}} \times 100$$

Na osnovu toga se došlo do rezultata prikazanih u sledećoj tabeli:

Tabela 1. Rezultati analize

	Adolf Hitler		Šarl de Gol	
Tip govornog čina	Frekventnost	Procenat	Frekventnost	Procenat
Asertiv	9	47%	14	61%
Direktiv	10	53%	5	22%
Ekspresiv	0	0%	4	17%
Komisiv	0	0%	0	0%
Deklarativ	0	0%	0	0%

¹ Rezultati određivanja tipova ilokucionih činova u analiziranim govorima, kao i pojedine konkluzije o njihovoj upotrebi, preuzeti su iz jednog prethodnog rada autora, prezentovanog na 12. *Vojvođanskoj mađarskoj naučnoj konferenciji studenata* (12. VMTDK), pod naslovom „Pragmalingvistička analiza Adolf Hitlervog i Šarl de Golovog govora nemačkoj omladini”, koji za vreme Prvog međunarodnog interdisciplinarnog studentskog skupa *Karlovački dani slobodne misli* još uvek nije bio objavljen.

Interpretacija rezultata²

Za interpretaciju rezultata potrebno je uzeti u obzir određene kontekstualne elemente diskursa, od kojih su najbitniji govornik i slušaoci. Posedovanje znanja o govorniku u određenoj situaciji, o njegovom društvenom položaju i crtama ličnosti omogućuje precizniju interpretaciju njegovog govora, dok poznavanje slušaoca, ili slušalaca, dalje sužava mogućnosti onoga što će govornik reći; pored toga relevantni su još i tema govora, vreme i mesto njegove realizacije, kao i njegov cilj (Brown & Yule, 1983, str. 38–39). Da bi se utvrdilo na koji su način Hitler i De Gol pomoću svojih govora pokušavali da utiču na nacionalni identitet nemačke omladine, izabrana je Verkojtenova (Verkuyten, 2006, str. 44) klasifikacija, koja deli socijalni identitet na tri neophodne komponente: a) sociostrukturnu komponentu (diferencijacija između ljudi na osnovu pola, starosti, nacionalnosti, kulture, religije itd. i njihova socijalna klasifikacija kao pripadnici određenih grupa u društvu), b) kulturološku komponentu (specifične bihevioralne i normativne posledice i očekivanja povezana sa socijalnom klasifikacijom), i c) ontološku definisanost (identitet osobe rezultira u tuđem ili sopstvenom rasuđivanju o samoj prirodi te osobe, za koju se smatra da je neminovni rezultat pripadanja određenoj socijalnoj kategoriji). U govorima će se analizirati da li su ovi komponenti socijalnog identiteta prisutni i, ukoliko jesu, u kakvom odnosu oni stoje sa pojedinim tipovima govornih činova.

Adolf Hitler

Adolf Hitler je između 1933. i 1945. godine bio diktator nacionalno-socijalističke Nemačke, za čiju vladavinu je karakteristično da nije štedeo nikakva sredstva za postizanje svojih ciljeva i da je, s tim u skladu, u roku od samo nekoliko meseci eliminisao svoje političke neprijatelje. Pored toga, za njegovo ime vezuju se i atrociteti Drugog svetskog rata i Holokausta. Značajno za interpretaciju rezultata jeste da je on jedan od najuspešnijih govornika u istoriji, koji je vladao nad svojom državom pomoću zastrašivanja i propagande, i čije je ime samo po sebi postalo simbol za moć jezika kao političkog sredstva.

Analizirani govor je održio u septembru 1934. godine, svega nekoliko godina pre početka Drugog svetskog rata, kada su nacisti još živeli u ubeđenju da će postići svetsku dominaciju. Njegova publika je bila *Hitlerjugend* – paramilitarna organizacija, koja se

² S obzirom da se deklarativ može koristiti samo u određenim kontekstima, u interpretaciji rezultata se nije tretirao kao bitan faktor.

sastojala od dečaka uzrasta od 10 do 18 godina i devojaka uzrasta od 10 do 21 godine, i koja je imala za cilj da vaspitava buduće generacije Nemaca, koje bi odgovarale ciljevima Trećeg Rajha. Hitler je svojim govorom želeo da izrazi lična očekivanja prema nemačkoj omladini, kao i da utiče na formiranje njihovog nacionalnog identiteta. U govoru su zastupljeni isključivo direktivni (53%) i asertivni (47%) govorni činovi. Ekspresivni, komisivni i deklarativni govorni činovi nijednom se nisu pojavili.

Veliki procenat direktivnih govornih činova od izuzetnog je značaja. Učestala upotreba direktiva u Hitlerovom govoru u potpunom je skladu sa kontekstom, ciljem i funkcijom govora. Hitler se nije suzdržavao od korišćenja direktiva, tj. nije krio cilj svog govora. Otvoreno je gomilao naređenja i očekivanja, izrazivši pomoću njih šta tačno očekuje od nemačke omladine. Takvim naredbenim stilom se Hitler potrudio da podstakne članove Hitlerjugenda da prihvate njegove vizije budućnosti kao svoju dužnost, kako bi izvršili izražene propozicije. Pored toga, isticao je šta sve treba da podrazumeva kulturološka komponenta njihovog nacionalnog identiteta, tj. kakva su bihevioralna očekivanja od nekoga ko pripada nemačkoj omladini. Takođe, ponavljanjem izraza, kojima se poziva na njihov nemački identitet, kao što su npr. *Volk* [‘narod’], *Deutschland* [‘Nemačka’] ili *deutsche Jungens und deutsche Mädchen* [‘nemački momci i nemačke devojke’], on ističe i sociostrukturnu komponentu njihovog identiteta, tj. kojoj etničkoj kategoriji ljudi pripadaju. Primer za direktiv u govoru je: „Wir wollen, dass dieses Volk einst gehorsam ist und ihr müsst euch in Gehorsam üben!“³. Na osnovu primera može se uočiti jedna specifičnost, koju Hitler koristi nekoliko puta pri korišćenju direktiva u svom govoru – neki od njegovih direktivnih govornih činova predstavljaju dvostruke direktive, pri čemu kombinuje indirektni i direktni govorni čin u jednu celinu. Prvi deo rečenice („Wir wollen, dass dieses Volk einst gehorsam ist“) jeste indirektni govorni čin, a direktivna ilokucionna snaga ovakvog čina proizilazi u ovom govoru iz društvenog položaja govornika. Drugi deo rečenice („ihr müsst euch in Gehorsam üben!“) nalazi se u kauzalnom odnosu sa prvim, jer preko indirektnog govornog čina Hitler zapravo daje obrazloženje za postojanje direktnog govornog čina – on, kao diktator, odlučuje umesto svih, njegova volja je volja celog naroda, a omladina je samo ekstenzija te volje, zbog čega je neophodno da ispoštuje njegove zahteve. Na taj način on poništava ideju o njihovom individualnom identitetu i gradi njihov kolektivistički socijalni identitet preko ideje da su oni deo jednog većeg entiteta, nemačkog naroda, koji ne dozvoljava individualnost.

³ „Mi želimo da ovaj narod jednog dana bude poslušan, i vi morate da vežbate poslušnost!“ (Primere iz govora je preveo autor.)

Asertiv i direktiv koristio je skoro izjednačeno. Asertiv u ovom kontekstu ima komplementarnu ulogu u pogledu na direktiv. Reprezentativni primeri za asertiv u govoru jesu: „Und ich weiß, das kann nicht anders sein, denn Ihr seid Fleisch von unserem Fleisch und Blut von unserem Blut!“⁴ i „Und in eurem jungen Gehirn brennt derselbe Geist, der uns beherrscht!“⁵. Dok je direktivnim govornim činovima, naređujući, nabrajao svoja uputstva i očekivanja, asertivom se pozivao na patriotizam omladine, trudio se da učvrsti njihov osećaj dužnosti prema interesima naroda izražavajući svoje poverenje u njih, da će biti poslušni, da će njegova očekivanja svakako ostvariti. Pomoću asertiva, dakle, istakao je i treću komponentu socijalnog identiteta, ontološku definisanost: pozivajućo se na to da ih nemački identitet definiše, tj. da, pripadanjem nemačkoj omladini, neminovno preuzimaju ideale te nacije.

Ekspresiv je u potpunosti odsutan u govoru, što ima za posledicu da govornik ne uspostavlja neposredniji emocionalni odnos sa svojim slušaocima. Kao rezultat toga, direktivni govorni činovi ne gube na dominanciji i ne ublažava se strogost njihovih propozicija.

Izbegavanje komisivnih govornih činova takođe je rezultat dominantnosti direktiva, čime postiže da se obavezivanje u potpunosti odnosi na njegovu publiku. Na ovaj način, ograničavao se isključivo na svoju ulogu vođe, tj. sugerisao je mladima da je sudbina nacističke Nemačke u njihovim rukama, dok je njegova uloga samo da ih usmerava ka tom cilju. Analiza govornih činova, dakle, pokazuje da se u načinu na koji ih je Hitler u svom govoru koristio u potpunosti ogledava njegov diktatorski stav, jer se trudio da direktivna funkcija njegovog govora bude što izraženija i dominantnija.

Šarl de Gol

Šarl de Gol je bio 18. predsednik Francuske Republike, kao i prvi predsednik Pete republike (čiji je ujedno i osnivač) između 1959. i 1969. godine. Pored osnivanja Pete republike, poznat je i po tome da se tokom Drugog svetskog rata, kao vodeća ličnost francuskog pokreta otpora, uporno borio protiv nemačke okupacije. Kao i Hitler, Šarl de Gol se takođe istakao svojim retoričkim talentom.

De Gol je analizirani govor održao 9. septembra 1962. godine u Ludvigzburgu (Ludwigsburg), pred više od 5000 ljudi. To je bila poslednja stanica njegove šestomesečne

⁴ „I ja znam da to ne može da bude drugačije, jer ste vi meso od našeg mesa i krv od naše krvi!”

⁵ „I u vašem mladom mozgu gori isti um, koji i nama vlada.”

posete Nemačkoj. Nakon nje je došlo do zaključenja Elizejskog ugovora 22. januara 1963. godine, čime je osigurano izmirenje između Nemačke i Francuske, kao i trajni evropski mir. Ovaj govor je bio poslednji u nizu od održanih 14 govora tokom njegove posete, i nije se svojim slušaocima obratio na francuskom, već na nemačkom, što je izazvalo izuzetno pozitivnu recepciju. Svoj govor je održao sedamnaest godina nakon Drugog svetskog rata, kada je stanovništvo Nemačke još bilo opterećeno svešću o ratnim zločinima, kao i godinu dana nakon izgradnje Berlinskog zida, što je takođe ostavilo svoj pečat nad celom nacijom. De Gol se obratio nemačkoj omladini sa ciljem da ih podstakne na učešće u nemačko-francuskom izmirenju, kao i u izgradnji bolje i mirnije budućnosti. U njegovom govoru zastupljeni su asertivni (61%), direktivni (22%) i ekspresivni (17%) govorni činovi. Komisiv i deklarativ nije koristio.

Asertiv je najfrekventniji tip govornog čina u analiziranom govoru, pomoću kojeg je De Gol pretežno reflektovao na nemačku prošlost. Međutim, u okviru ovog reflektovanja, ratna prošlost je imala samo sporednu ulogu. Akcenat je bio na pozitivnim aspektima nemačke prošlosti, na naučnim postignućima, koja nisu bila od koristi samo Nemačkoj, već su predstavljali izume od globalnog značaja. Time je želeo postići da nemačka omladina u svojoj kognitivnoj reprezentaciji nemačkog identiteta promeni ontološku definisanost, tako što će pomeriti fokus sa krivice rata na pozitivne aspekte nacionalne prošlosti, kao i da im pokaže sliku jedne budućnosti, u kojoj bi omladina mogla da izgradi Nemačku, koja se bori za internacionalno, zajedničko dobro. Dobar primer za asertiv jeste sledeća rečenica, u kojoj opisuje pozitivna postignuća nemačkog naroda: „Ein Volk, das aber auch der Welt geistige, wissenschaftliche, künstlerische, philosophische Wellen gespendet hat“⁶. De Gol pokušava samo na početku govora da utiče sa asertivima na nacionalni identitet svojih slušalaca. U daljem govoru akcenat stavlja na isticanje njihove mladosti i na razmatranje njihove moguće budućnosti, što se vidi npr. u rečenici: „Im Augenblick, wo Sie ins Berufsleben treten, beginnt für die ganze Menschheit ein neues Leben“.⁷ Time je, suprotno Hitlerovom propagiranju kolektivističkog identiteta, sugerisao individualne mogućnosti svakog pojedinca, pri čemu te mogućnosti treba da predstave doprinos budućnosti, isto kao što je to bio slučaj u nemačkoj prošlosti, pre rata – time je želeo da definiše jednu novu, moguću kulturološku komponentu nemačkog nacionalnog identiteta. Dominantna upotreba asertiva igra veoma bitnu ulogu u govoru s obzirom na kontekst, i sa obzirom na Hitlerov govorni stil koji je koristio za obraćanje nemačkoj omladini, a koji je bio nedvosmisleno direktivan, pošto

⁶ „Narod, koji je svetu, međutim, i poklonio intelektualna, naučna, umetnička, filozofska strujanja.”

⁷ „U momentu, kada ukoračite u poslovni život, za celo čovečanstvo počinje jedan novi život.”

su naređenja i očekivanja dobijala centralnu ulogu kod njega, a to je ostavilo svoj trag u nemačkoj istoriji. De Gol je pretežno koristio asertiv, jer na taj način nije podsećao na strogo direktivnog diktatora, već suprotno tome, mogao se predstaviti kao dobronameran političar, koji samo pruža smernice mladoj generaciji.

Opšta funkcija De Golovog govora jeste direktivna, kao i Hitlerovog, što se može zaključiti iz cilja govora. Shodno tome, i u njegovom govoru direktivni govorni činovi igraju ključnu ulogu. Međutim, uprkos tome, suprotno Hitlerovom stilu, direktiv ne dominira, što nije slučajnost. De Gol je u svom govoru uzeo u obzir psihičko stanje svoje publike, tj. bio je svestan toga da krivica iz prošlosti i dalje definiše identitet omladine, i da naređenjima i očekivanjima zasićen govor diktatorskog stila, koji bi ih mogao podsetiti na prošlost, ne bi bio prikladan način za obraćanje njima, pogotovo ne od strane stranog političara. Iz tog razloga, on je direktivne govorne činove svesno koristio u samo minimalnoj količini na kraju svog govora, kako bi slušaoci što manje osetili njegovu direktvinu funkciju. Primer za direktiv je: „Sie sollen danach streben, dass der Fortschritt ein gemeinsames Gut wird, sodass er zur Förderung des Schönen, des Gerechten und des Guten überall und insbesondere in unseren Ländern beiträgt“⁸. De Gol je, dakle, izgradio svoj govor oko direktiva, i pokušavao je da utiče na kulturološku komponentu nemačkog identiteta, kao Hitler, ali se, uzevši u obzir istorijski i socijalni kontekst, kao i opšte psihičko stanje svojih slušalaca, izuzetno oprezno služio ovim tipom govornih činova.

Ekspresiv i direktiv je koristio u skoro izjednačenoj količini, čime je uspeo da ublaži dominantnost direktivnih govornih činova. Dok je Hitler skoro u potpunosti izbegavao ekspresiv, De Gol mu je pripisao bitnu ulogu. Pomoću ekspresiva je izrazio svoje zadovoljstvo pred svojim slušaocima, čestitao im je jer su omladina jedne velike nacije: „Ich beglückwünsche Sie ferner, junge Deutsche zu sein, das heißt, das heißt Kinder eines großen Volkes.“⁹ Ovo je značajno sa više aspekata. S jedne strane, bilo je izuzetno neočekivano da strani političar, koji je pored toga bio vodeća ličnost otpora prema nemačkoj okupaciji tokom Drugog svetskog rata, istakne upravo sociostrukturnu komponentu identiteta Nemaca, tj. njihovu nacionalnu pripadnost, kao nešto pozitivno. Time postiže da se publika bolje oseća u vezi sa svojim nacionalnim identitetom, kako ga ne bi povezala isključivo sa osećajem krivice. Time je odmah na početku ojačao motivaciju slušalaca, koja je bila potrebna za izvršenje direktivom izraženih propozicija. S druge strane, radosnim isticanjem njihove

⁸ „Treba da se potrudite da napredak bude u zajedničkom posedovanju, kako bi doprineo unapređenju lepog, pravednog i dobrog svugde na svetu, a pogotovo u našim državama.”

⁹ „Pored toga vam čestitam, što ste mladi Nemci, tj. deca jednog velikog naroda.”

mladosti postiže sličan cilj, tj. polaže nadu u njih, u omladinu, da će biti sposobni da izgrade idealnu budućnost svoje nacije – čime je takođe pokušavao da podstakne uspešno izvršenje direktivom izraženih propozicija. Ekspresiv je, dakle, kod njega na neki način bio oprezan uvod za direktiv.

Kao Hitler, ni De Gol nije koristio komisiv u svom govoru, i izbegavao ga je sa sličnim ciljem. Cilj njegovog govora nije bio da samog sebe obavezuje za izvršenje izraženih propozicija, već da izvršitelji budu njegovi slušaoci – dakle, da se obavezivanje odnosi u potpunosti na njih. Izbegavanjem upotrebe komisiva, akcenat ostaje na tome da je moć za postizanje bolje budućnosti u rukama omladine.

Analiza govornih činova je, dakle, pokazala da je Šarl de Gol pri koncipiranju svog govora posebnu pažnju posvetio svojoj publici. Radi se o političaru koji nije na autokratski način nametnuo svoja očekivanja svojim slušaocima, koji je umeo da se prilagodi potrebama svojih slušalaca, i da svoja uputstva i očekivanja sugerise na izuzetno diplomatski i oprezan način.

Zaključak

Nacionalni identitet pojedinca podložan je promenama u zavisnosti od vremena i, u skladu sa tim, od promene socijalnog konteksta. Analiza govora imala je za cilj da utvrdi na koje su načine Adolf Hitler i Šarl de Gol putem političkog govora pokušavali da utiču na razvoj nacionalnog identiteta nemačke omladine pre Drugog svetskog rata i nakon njega, i kakve su uloge pri tome imali određeni govorni činovi. Iako su obojica govornika imala svojim govorima direktivan cilj, frekventost pojedinih tipova govornih činova ukazuje na njihov različit pristup u realizaciji tog cilja. Hitler je svoj direktivni cilj otvoreno pokazivao svojoj publici, i u skladu sa tim, direktivni govorni činovi najdominantniji su u njegovom govoru, dok asertiv dobija samo sporednu ulogu. Izostavljanje ekspresiva i komisiva takođe doprinosi isticanju direktiva. De Gol je, uzevši u obzir psihičko stanje svoje publike, veoma oprezno koristio direktivne govorne činove. U skladu sa tim pomoću asertiva i ekspresiva sprečavao je njihovo dominiranje, ali je svesnim izbegavanjem komisiva postigao da se potreban fokus ipak ne pomeri sa centralne funkcije direktiva. Obojica govornika inkorporirala su u svoj govor tri neophodne komponente socijalnog identiteta, pri čemu je Hitler u okviru asertivnih govornih činova svojim slušaocima ne samo više puta sugerisao sociostrukturnu komponentu njihovog identiteta, već i ontološku definisanost istog, kako bi

na taj način ojačao njihov osećaj nacionalne pripadnosti. Pomoću direktiva je pokušavao da utiče na njihov koncept o kulturološkoj komponenti nemačkog identiteta, koji se odnosio na očekivano ponašanje i razmišljanje svakog pripadnika nemačkog naroda. De Gol je sociostrukturnu komponentu istakao preko ekspresiva, čime je povećao moral i motivaciju slušalaca za izvršenje direktivom izraženih propozicija. Na ontološku definisanost njihovog identiteta uticao je pomoću asertiva ukazivanjem na pozitivne aspekte nemačke istorije i kulture, kao i na moguću budućnost. Za promenu kognitivne reprezentacije kulturološke komponente identiteta omladine služio se asertivnim i direktivnim govornim činovima. Analiza je pokazala da su Adolf Hitler i Šarl de Gol koristili govorne čineve u njihovim političkim govorima nemačkoj omladini na različite načine, a za postizanje sličnih ciljeva, s obzirom na istorijski i socijalni kontekst, te da su pomoću njih, inkorporirajući komponente socijalnog identiteta, pokušavali da utiču na nacionalni identitet njihovih slušalaca.

LITERATURA

- Michael Bamberg (ed.), *Discourse and Identity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 351-375.
- Gillian Brown, George Yule, *Discourse analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Anna de Finna, "Group identity, narrative and self-representations", in: Anna de Finna, Deborah Schiffrin, Götz Hindelang, *Einführung in die Sprechaktttheorie*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1983.
- John Langshaw Austin, *How to Do Things with Words*, Oxford University Press, Oxford, 1962.
- Utz Maas, Dieter Wunderlich, *Pragmatik und sprachliches Handeln*, Athenäum Verlag GmbH, Frankfurt, 1972.
- John R. Searle, *Speech acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
- Joshua Searle-White, *The Psychology of Nationalism*, New York, Palgrave, 2001.
- Henri Tajfel, *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Maykel Verkuyten, *The Social Psychology of Ethnic Identity*, Psychology Press, Hove and New York, 2006.
- Teun A. van Dijk, *Ideology: A Multidisciplinary Approach*, SAGE Publications, London, 1998.
- Govor Adolfa Hitlera.
<<http://www.wissensreise.de/Wissensreise/Hitlerjugend/Seiten/RedeandiedeutscheJugend-Text1934.html>> preuzeto: 3. 30. 2015.
- Govor Šarla de Gola. <http://www.deutschlandradio.de/ansprache-an-die-jugend.331.de.html?dram:article_id=220227> preuzeto: 3. 30. 2015.

Andrea Ratković*

Filozofski fakultet, Novi Sad

ULOGA MEDIJA U AFIRMACIJI IDEOLOGIZOVANIH SOCIO-KULTURNIH
IDENTITETA

The author of this paper seeks to rethink the role of the media in the ideologization of social subjects and to show the modes in which ideologically political groups abuse the media in order to implement its limited interests and goals. Bearing in mind that the supervision over the production and distribution of media products is implemented through the integration of media in the system of government, as well as through the organized fabrication of support to official political strategies, the author attempts to demonstrate that on the Serbian media scene are present ideological controls of media. So, considering the media as instruments of ideological instrumentalization used solely for the purpose of imposing ideologically desirable socio-cultural identities that negatively affect social subjects it is necessary to take critical and constructive analyses in order to find modes for the deideologization the media.

Key words: ideological politics, media, ideological language, social subject.

Uvodne napomene

Iako se Trasi (*Destutt de Tracy*), tvorac pojma „ideologija”, poslužio tim izrazom početkom devetnaestog veka kako bi označio nauku o idejnom sistemu svojstvenom za predstavnike i predstavnice izvesne društvene zajednice¹, ovaj pojam se tokom vremena u velikoj meri udaljio od svog prvobitnog određenja, ali i više puta menjao svoje značenje. Upravo iz tog razloga neophodno je naglasiti da se u okviru ovoga rada ideološka vizura stvarnosti posmatra kao produkt ideologizovanih sistema vrednosti, mišljenja i postupanja motivisanih interesima određenih grupacija koje pod izgovorom da streme ka takozvanom opštem društvenom dobru zapravo svoje aktivnosti usmeravaju ka ostvarivanju ličnih interesa i ciljeva, te se samim tim posebno izdvaja instrumentalizacija stvarnosti kao primarno svojstvo ideoloških praksi. Drugim rečima, ideologija se određuje kao idejni sistem putem kojeg se unutar određene društvene nastoji nametnuti željena koncepcija stvarnosti, a putem oblikovanja svesti društvenih zajednice subjekata, tj. asimilacijom svega što bi kao odraz drugačijeg mišljenja i postupanja moglo da dovede u pitanje vrednost poretka koji se nastoji uspostaviti ili održati.

Prema Markuzeu (*Herbert Marcuse*), ideologija nastoji da društvene odnose koje zastupa prikaže prirodnim, te je stoga glorifikacija prirodnog, kao sastavni deo ideologije,

* andrearatkovic08@gmail.com

¹ O ovome v. pojam „ideologija” u: Filozofski rječnik (1984, str. 136–137).

ništa drugo do pokušaj zaštite jednog neprirodnog društva u njegovoj borbi protiv oslobođenja. Nadalje, Manhajm (*Karl Manheim*) naglašava da se određena zajednica drži na okupu ujednačavanjem mišljenja i ponašanja društvenih subjekata i da iz tog razloga ideologija opravdano može definisati kao „homogeno reagiranje pojedinaca” (Manhajm, 1978, str. 61). Prema Adornovom (*Theodor Adorno*) i Horkhajmerovom (*Max Horkheimer*) mišljenju, „ideologija je danas stanje svijesti i neosviješćenosti masa kao objektivnog duha, ne ljudskih proizvoda koji takvo stanje imitiraju i ponavljaju još u gorem obliku” i „vlada tamo gdje postoje odnosi moći koji su za njih same nesagledivi, posredovani, a time i ublaženi” (Adorno, Horkheimer, 1980, str. 175). Na ovome mestu značajno je pomenuti i da su Fojerbah (*Ludwig Feuerbach*) i Marks (*Karl Marx*) označili ideologiju kao otuđenu, izvrnutu i mistificiranu svest, a ukoliko se pođe od određenja ideologije kao jedne „onesposobljene svijesti koja onesposobljuje drugu svijest” (Paić, 1984, str. 9), onda je jasno da ideologija, iako samo jedan među vidovima svesti, usled svoje neskrivene pretenzije da poseduje apsolutnu prevlast u odnosu na sve ostale, stoji na putu (samo)svesti čoveka kao slobodnog bića u čijoj je biti mogućnost da iskoristi sve svoje potencijale kako bi samostalno spoznao svoju stvarnost i samog sebe unutar nje.

U daljem radu pažnja se poklanja kritičkom promišljanju nekih od aktuelnih ideologizovanih praksi, a radi rasvetljavanja njihovih negativnih aspekata, kao i u cilju iznalaženja potencijalnih smernica za prevazilaženje ili barem ograničavanje njihovih negativnih implikacija po društvene subjekte. Preciznije, na primeru ideoloških politika unutar srbijanskog socijeteta i njima svojstvenih praksi, odnosno načina na koji se političari služe jezikom kako bi plasirali svoje ideološke stavove, a putem ukazivanja na instrumentalizaciju medija u svrhu ideologizacije društvenih subjekata u okviru ovoga teksta želi se ukazati na očigledne zloupotrebe medija od strane trenutno aktuelnih političkih ideologija i njihove negativne posledice, ali i upozoriti na odgovornost samih medija za (in)direktan doprinos ideologizaciji društvenih subjekata. Ono što se takođe želi istaći jeste da se ideologizovani politički diskurs koji trenutno dominira na našoj medijskoj sceni samo u izvesnoj meri razlikuje od onog koji je bio svojstven prethodnim vremenima i to prvenstveno u vezi sa njegovom formom, odnosno načinom na koji se govori.

Političke ideologizacije jezika medija

Polazeći od ideologije kao proizvoda iskrivljene svesti koja zarad sopstvene dobrobiti nastoji da u što većem stepenu iskrivi drugu svest, tj. da je sebi podredi i time stavi

u službu ostvarivanja svojih interesa, autorka rada posebnu pažnju posvećuje promišljanju ideoloških instrumentalizacija medija čime ujedno želi da ukaže i na njihovu odgovornost za dovođenje u pitanje osobnosti društvenih subjekata. Naime, budući da nijedna ideologija ne postoji osim putem društvenog subjekta i za društvene subjekte, jasno je zbog čega svaka ideološka grupacija teži ka tome da sebi prilagodi tog istog subjekta, tj. da ga spram sebe (pre)oblikuje. „Kategorija subjekta je konstitutivna za svaku ideologiju, ali istovremeno dodajemo da je kategorija subjekta konstitutivna za svaku ideologiju samo ukoliko svaka ideologija ima funkciju (koja je određuje) ‘konstituisanja’ konkretnih individua kao subjekata” (Altiser, 2009, str. 64) jer upravo u „interakciji ove dvostruke konstitucije egzistira funkcionisanje svake ideologije, s tim što je ideologija upravo vlastito funkcionisanje u materijalnim formama egzistencije tog funkcionisanja” (2009, str. 65). Međutim, iako ideologija interpelira konkretne individue kao konkretne subjekte i to putem funkcionisanja kategorije subjekta, ona preko ideologizacije subjekata i subjektivnosti prvenstveno teži ka ostvarivanju sopstvenih ciljeva. Stoga se Altiserova tvrdnja treba proširiti naglašavajući da ideološke pretpostavke priznavanja pojedinaca/pojedinki kao subjekata funkcionišu isključivo kao instrumenti njihovog podređivanja samim ideologijama, a nikako radi afirmacije subjektivnosti. Dakle, jedan od razloga zbog kojeg su ideologije uspešne u svojim praksama jeste, između ostalog, i taj što u svojim promocijama subjektivnosti nameću jednu krajnje redukovanu subjektivnost, odnosno kvazisubjektivnost kojom se može lako manipulirati.

Iako je možda neprimereno reći da mediji neposredno indukuju poželjne oblike mišljenja, osećanja i postupanja kod recipijenata i recipijentkinja njihovih poruka, evidentno je da oni ipak mogu da posluže kao orijentiri za kretanje unutar društveno prihvatljivih okvira s obzirom na njihovu sposobnost da utiču na procese saznanja i osećanja društvenih subjekata koji su izloženi njihovim uticajima. Kada je reč o ideološkim politikama, one su te koje, imajući u vidu ovo svojstvo medija, i upotrebljavaju medije radi oblikovanja javnosti, kao i manipulisanja njome, a u cilju ostvarivanja sopstvenih interesa. Imajući u vidu da se nadzor nad proizvodnjom i distribucijom medijskih proizvoda radi nametanja onih koncepcija stvarnosti iza kojih, između ostalih, stoje i moćne političke grupacije sprovodi putem integracije medija u sistem vlasti, kao i putem organizovanog i sistematskog fabrikovanja podrške oficijelnim političkim strategijama, sasvim opravdano se može reći da na aktuelnoj medijskoj sceni u Srbiji postoji kako insitucionalna tako i sadržinska kontrola medijskih proizvoda, a u svrhu uspostavljanja prevlasti ideologija koje se međusobno prožimaju. Ovakve prakse za svoju posledicu neminovno imaju ideologizaciju društvenih subjekata koja,

ukoliko poprimi masovne razmere, može samo negativno da se odrazi na celokupni društveni poredak, s obzirom na to da vodi ka društvenoj stagnaciji, a neretko i degradaciji.

Naime, budući da kod ideologizovanih subjekata dolazi do potiskivanja individualnosti, tj. autentičnosti, zatim potiskivanja kako kritičkog, tako i samokritičkog mišljenja, usvajanja ograničenih predstava, krivih potreba i nametnutih obrazaca postupanja, evidentno je da oni u svom fokusu imaju ideologizovane parametre za vrednovanje društvenog dobra, a što ih neminovno sputava u tome da realno sagledaju sopstveno društvo, kao i da uvide sve one anomalije koje proizilaze iz ideologizovanih praksi. Činjenica da se mediji unutar srbijanskog socijeteta upotrebljavaju radi proizvodnje i/ili distribucije ideologizovanih koncepcija stvarnosti, radi ideologizacije što većeg broja društvenih subjekata, zapravo, ide u prilog tvrdnji da naši mediji funkcionišu upravo kao vodeći mehanizmi različitih ideoloških grupacija putem kojih se sprovode njihovi interesi i ciljevi. Takođe, nemogućnost da se taj isti medijski prostor upotrebi i u svrhu kritičkog sagledavanja aktuelnih političkih, ali i ekonomskih, religijskih, kulturnih i drugih praksi, odnosno radi ukazivanja na njihove negativne aspekte, ali i implikacije, nedvosmisleno ide i prilog tvrdnji o uspešno sprovedenoj ideologizaciji srbijanskog društva i dobrog dela njegovog građanstva, kao i o efikasnom sprovođenju različitih oblika (samo)kontrole u cilju očuvanja uspostavljenog ideologizovanog poretka.

S obzirom na to da kompleksna veza između ideologije, sistema vrednosti, mišljenja i postupanja, kao i jezika ima važnu ulogu u procesima čovekovog (samo)promišljanja i (samo)spoznavanja, onda je evidentno da je svaki pokušaj kritičke analize njenih segmenata i načina na koji se isti međusobno uslovljavaju usmeren ka prevazilaženju ili barem ograničavanju njenih negativnih posledica najpre po same društvene subjekte, a onda i po celokupno društvo. „S jedne strane ideološka propaganda, a s druge prirodna ljudska sklonost da predstavljeno (opisano) shvati kao uzorno (propisano), ujednačavaju pojedinačne egzistencije prema preporučenim tipovima. U ideologiziranoj je zajednici upokorenje govora jezikom samo dio općeg upokoravanja života (procesa) načinom (sustavom, metodom, tehnologijom)” (Ivas, 1988, str. 28) Imajući u vidu ovu konstataciju, a uz napomenu da ideologizovane političke prakse neretko prevazilaze okvire propagande, na ovom mestu želi se naglasiti da ideološke vizure stvarnosti stoje u službi nametanja i opravdavanja ideoloških poredaka, a radi čega se, pre svega, nastoji žrtvovati ljudska subjektivnost, odnosno sposobnost samostalnog i (samo)kritičkog pristupa stvarnosti, ali i sâm jezik kao jedno od čovekovih suštinskih svojstava. Upravo iz tog razloga u daljem tekstu slede kritička

promišljanja ideologizovanog političkog diskursa, kao i zloupotreba medijskog prostora radi ideologizacije društvenih subjekata.

Nametanje društveno poželjnih sistema vrednosti, mišljenja i postupanja u okviru kojih preovladava veličanje tradicije, patrijarhata i pravoslavlja, zatim negovanje nacionalizma, podstrekivanje ksenofobije i homofobije, održavanje rodne neravnopravnosti i/ili tome slično, samo su neke od ključnih karakteristika kako predašnjih, tako i aktuelnih ideologizovanih političkih praksi unutar srpskog socijeteta, te time bitni segmenti mnogih političkih diskursa iz prošlosti i sadašnjosti. Međutim, iako se način na koji se danas govori i/ili piše o, primera radi, nacionalnim pitanjima bitno razlikuje od načina na koji se to nekada činilo, evidentne promene kod političkih diskursa nikako se ne smeju interpretirati kao odraz njegovog evolutivnog, tj. progresivnog razvoja, već prvenstveno kao posledicu promena samih koncepcija vođenja politike, izražavanja političkog mišljenja, kao i političkog postupanja.

Naime, aktuelne politike unutar srpskog društva služe se diskursom koji se samo formalno (ali ne i suštinski) razlikuje od političkog jezika koji je dominirao sredinom prošloga veka unutar SFRJ, kao i od onog koji je preovladavao tokom njegove poslednje decenije na prostorima SRJ. Budući da ih je primerenije posmatrati kao srodne vidove, a ne kao različite oblike političkog jezika, onda samim tim i promišljanje njihovih bitnih svojstava treba sprovesti u cilju rasvetljavanja razvojnih faza ideologizovanog političkog diskursa, odnosno praćenja njegovih metamorfoznih procesa. Drugim rečima, polazeći od različitih etapa političkog govorenja, u daljem se tekstu nastoji ukazati na njihove primarne zajedničke odrednice, te se, takođe, želi pokazati njihova očigledna usmerenost ka ideologizaciji društva. Na ovom mestu potrebno je naglasiti i da različite razvojne faze ideologizovanog političkog diskursa unutar srbijanskog socijeteta predstavljaju samo kvazirazvojni proces budući da je praćen umnožavanjem anomalijama koje bitno utiču na, s jedne strane, degradaciju samog političkog jezika, a sa druge strane, degradaciju socijeteta i u njemu zatečenih subjekata.

Dok je tzv. socijalistički politički diskurs kao insitucionalizovan jezik koji u stopu prati institucionalizaciju ideja u cilju vođenja brige o društveno-političkom profilu zajednice, tj. učvršćivanja željenog idejno-političkog poretka pun ustaljenih izraza, odnosno fraza koje ga čine predugim, nerazumljivim, a neretko i nelogičnim, dotle tzv. nacionalistički politički diskurs kao afektivni jezik opterećen mitskim, epskim, odnosno folklornim elementima služi razmeni kolektivnog iskustva, kao i podređivanju individualnog i osobenog onom društvenom, odnosno običajnom. Drugim rečima, dok se prvi vid diskursa može okarakterisati kao isprazan, tj. neproduktivan niz istrošenih reči, drugi je neretko sklon

korekciji povesnih zbivanja u svrhu rasvetljavanja „istine višeg reda”, te je svojstven za zajednicu koja se isključivo obraća sebi samoj radi očuvanja sopstvenog identiteta. Aktuelni kvazidemokratski diskurs kao simbolička, a ne stvarna politička delatnost, upotrebljava se radi odbrane insitucija i položaja u njima, kao i proizvođenja osećaja neizmerne vrednosti i značaja pojedinaca na političkim pozicijama. To je jezik kojim se upućuje zahtev da se konačno pređe s reči na dela, njime se sprovodi kritika drugih i prekora svaki pokušaj kritike od strane drugih, zatim preuveličavaju sopstveni politički kapaciteti, a minimalizuju sposobnosti političkih oponentata, te prenaglašava autoritet ličnosti, kao i važnost i značaj nje same za uspešno političko delovanje.

Ova tri međusobno srodna vida političkog diskursa razlikuju se prevashodno u načinu na koji se jezik upotrebljava, a na osnovu njima svojstvenih vokabularâ, moguće je izvesti zaključke kojima se potvrđuje njihova ideološka obojenost. Naime, dok tzv. socijalistički politički diskurs karakteriše (pre)naglašavanje vrednosti uzročno-posledične veze između institucija i zajednice, kao i njen značaj za prosperitet samoga društva, a time i društvenih subjekata, dotle nacionalistički politički diskurs iz devedesetih odlikuje pozivanje na tradicionalno i istorijsko nasleđe radi isticanja vrednosti same zajednice, distanciranja od bilo kakve vrste odgovornosti, kao i radi iznalaženja opravdanja za nepovoljnu društvenu situaciju. Takođe, prvi vid političkog diskursa u svom fokusu ima veličanje poretka vladajuće i jedine partije iz čega neminovno proizilazi i isticanje značaja predsednika partije/države zahvaljujući čijim je političkim praksama postignut društveni prosperitet, dok je drugi usmeren ka otvorenom negiranju i diskvalifikovanju drugih i drugačijih, kao i distanciranju od njih, zatim proizvođenju prenaglašenog emotivnog delovanja, sputavanju onog (raz)umskog, kao i ka isticanju kapaciteta vladajućih stranki i vodećih političkih figura da dubokim krizama prožeto društvo podsete da pred istima ne treba da posustane, već da se bori svim sredstvima. Aktuelni politički diskurs, iako vidno razumljiviji u odnosu na onaj koji je bio tipičan za nekadašnju SFRJ, jednako je isprazan i lišen smisla. Preciznije, njime se mnogo toga kazuje, a da se pri tome ništa konkretno ne kaže, a čak i kada se nešto i kaže, to je neretko nelogično i neprimereno ozbiljnom političkom delovanju.

Kako bi prethodno iznete tvrdnje bile na adekvatan način potkrepljene, u nastavku slede primeri socijalističkog, nacionalističkog, a potom i kvazidemokratskog političkog diskursa. Iz bogate audio arhive izabrano je nekoliko javnih obraćanja nekadašnjeg doživotnog predsednika SFRJ, za koje se smatra da predstavljaju odlične primere ideološkog političkog jezika koji u svome fokusu ima ideologizaciju javnosti, a imajući u vidu da je veliki deo njegovih govora bio ispraćen putem različitih medija, sasvim se osnovano može

reći i da ideološko-političke zloupotrebe medijskog jezika nisu svojstvene samo za aktuelne političke (i druge moćne) grupacije, već da predstavljaju višedecenijsku ustaljenu praksu.² Primera radi, jedno od obraćanja nekadašnjeg predsednika putem kojeg se otvoreno podilazi javnosti a da se, pri tome, ništa suštinski ne iskazuje glasi: „Naši ljudi su gordi na svoju mukotrpnu historiju, gordi su na svoju narodnooslobodilačku borbu jer su tako krvavo platili svoju slobodu i nije čudno da oni danas tako ljubomorno čuvaju sopstvenu slobodu, da čuvaju svoje Ja, da volje slobodu, da volje mir i, nažalost, žao nam je što nas mnogi iz inostranstva ne mogu da razumeju u čemu je stvar.” (Izvor 1). Dakle, pozivanje na neka opšta mesta iz tada relativno bliske istorije, zatim apostrofiranje i repeticija reči sa naglašenim afektivnim dejstvom, kao i markiranje poželjnih obrazaca osećanja i postupanja samo su neke od karakteristika socijalističkog jezika putem kojeg je mnogo toga izrečeno, a da opet istovremeno ništa bitno nije kazano.

S tim u vezi vredne pomena jesu i sledeće predsednikove reči: „Napred drugovi i drugarice u borbu za ostvarenje socijalizma u našoj zemlji! Napred na izvršenje našeg petogodišnjeg plana bez obzira na sve šta pred nama još predstojalo, ma kakve teškoće još pred nama bile! Neka živi naš narodni front, radni kolektiv naše socijalističke domovine nove federativne Jugoslavije! Neka živi komunistička partija predvodnik svih radnih ljudi naše zemlje! Neka živi pobjeda mira, a dolje ratni huškaši.” (Izvor 1). Putem ove, baš kao i prethodne izjave, potvrđuje se paternalistička priroda politike u ime koje se istupa s obzirom na to da se javnosti sugerise šta joj valja činiti. Takođe, kao njena bitna karakteristika ističe se i socijalistička frazeologija, odnosno upotreba tipičnih parola za tadašnji politički režim putem kojih se postavljaju okviri društveno poželjnog rezonovanja i postupanja. I konačno, kao izvrstan primer afirmacije ideoloških (re)interpretacija društvenih fenomena i stvarnosti poslužiće sledeći citat: „A mi moramo gljedat sebe, mi stvaramo naš socijalistički sistem prema svojoj meri [...]”³ kako mi smatramo da treba. Mi imamo demokratiju bolju nego ijedna druga zemlja ima jer to nije formalna demokratija; ona mora da počiva na materijalnoj osnovi, na materijalnoj bazi. [...] ta demokratija mora služiti razvitku toga našeg sistema, a ne onima koji ruše taj sistem, prema njima neće ta demokratija važiti!” (Izvor 2). Naime, ono što ovu izjavu čini posebno problematičnom jeste pokušaj afirmacije socijalističke (re)interpretacije demokratije, odnosno pokušaj da se sopstveni poredak predstavi kao

² Važno je napomenuti da za razliku od nekadašnjeg doživotnog predsednika SFRJ, predsednik SRJ je bio znatno manje medijski eksponiran, ali su zato mediji jednako bili u službi vladajućeg režima, odnosno njegove otvorene promocije.

³ Iz citata su izostavljena ponavljanja, delovi rečenica i/ili pak rečenice u celosti na način da suština izjava ostane nepromenjena.

demokratski, ali i da se istovremeno dâ do znanja da je „prava” demokratija samo ona koja stoji u službi državnog sistema, te da, za sve one koji budu protiv njega, ta ista demokratija neće važiti.

U svom obraćanju javnosti pred drugi krug izbora 2000. godine nekadašnji predsednik Srbije izneo je svoje viđenje tadašnjih izbornih i političkih prilika u zemlji rekavši: „Kao što i sami znate, punu deceniju traju naponi da se Balkansko poluostrvo stavi pod kontrolu nekih zapadnih sila. [...] Svoje iskustvo u drugoj polovini dvadesetog veka koje velike sile imaju u rušenju vlada, izazivanju nemira, podsticanju građanskih ratova, kompromitovanju i likvidiranju boraca za nacionalnu slobodu, dovođenja država i naroda na rub siromaštva – sve je to primenjeno na našu zemlju i narod.” (Izvor 3). Očigledno je da bivši predsednik SRJ i lider Socijalističke partije Srbije u „zapadnim silama” vidi glavne krivce za sva stradanja i žrtve koje je podnelo stanovništvo Srbije tokom devedesetih godina, te da pri tome svoju partiju i politički program, zatim svoje partijske i koalicione partnere/ke, te u konačnom i samoga sebe ne smatra odgovornim za stanje u kojem se nalazila država. S tim u vezi vredno pomena jeste i njegovo viđenje sudbine SRJ koju je opisao sledećim rečima: „Jugoslavija bi neizbežno postala zemlja čija bi se teritorija brzo rasparčala. [...] Srpski narod bi snašla sudbina Kurda, sa perspektivom da budu istrebljeni brže jer ih je manje od Kurda i jer bi im kretanje bilo ograničeno na manji prostor nego što je onaj na kome se Kurdi već decenijama nalaze.” (Izvor 3). Naime, ono što je problematično, a što se jasno vidi na osnovu ovog citata jeste simptomatično poređenje Srba sa Kurdima u čijoj osnovi stoji namera da se građanstvo zastraši kako bi se učinilo zavisnim, odnosno kako bi se njime što lakše manipulisali. Takođe, stavljanje akcenta na istrebljenje isključivo srpskog naroda dokaz je ideologiziranosti politike koju je zastupao ovaj političar, odnosno njegovih izrazito nacionalističkih preferencija koje su bile predstavljane kao ne samo osnovane, već i prekopotrebne.

Ono što zahteva dodatne eksplikacije jeste i tvrdnja da „oni [predstavnici zapadnih sila – napomena A. R.] ne napadaju Srbiju zbog Miloševića, nego napadaju Miloševića zbog Srbije” (Izvor 3). Naime, iako je izrečena sa namerom da se u prvi plan istakne veličina i značaj sopstvene ličnosti, te vlastitih napora koji su preduzeti isključivo zarad dobrobiti Srbije, ovom tvrdnjom se pokušava negirati lična odgovornost za stanje u državi, odnosno pokazati kako građanstvo ne podnosi žrtve zbog samovolje jednog političara jer je on taj koji je na sebe preuzeo sav teret radi opšteg dobra. S druge strane, više nego upitan jeste i pokušaj da se narodu „otvore oči”, tj. ukaže na to da je izmanipulisan i da bira ono što je za njega neko već unapred izabrao budući da se takvim paternalističkim ophođenjem zapravo šalje

jasna poruka da građanstvo nije u stanju da samostalno rezonuje, kao i da postupa u svoju korist. Takođe, predsednikovo otvoreno izražavanje brige za Srbiju, ali ne i za Republiku Crnu Goru, koja je u to vreme bila sastavni deo Jugoslavije, kao i za srpski narod, ali ne i za ostale nacionalne zajednice predstavlja još jednu potvrdu duboke ideologiziranosti politike koju je zastupao, kao i primer pokušaja ideologizacije većinske zajednice radi što uspešnijeg održanja željenog društvenog poretka.

Aktuelni kvazidemokratski diskurs u svome fokusu ima prozivanje političkih oponentata za sve ono loše što je bilo, jeste ili će tek biti, a sa ciljem da se isti diskredituju kako bi se za sopstvenu političku opciju pribavila što veća podrška. Međutim, takvim praksama istovremeno se i skreće pažnja sa sopstvene političke nekompetentnosti i nespremnosti da se odgovorno pristupi razrešavanju problema bez obzira na to ko je doprineo njihovoj pojavi. Pri tome, bitno svojstvo diskursa vladajućih političkih stranki pored otvorene, sistematske i kontinuirane kritike drugih jeste i ograničavanje pa čak i oduzimanje prava drugome da kritikuje. Takođe, uobičajeno je da vladajuća ideologizovana politička garnitura samu sebe kritikuje, dok se svim ostalim koji se nalaze izvan nje uskraćuje mogućnost kritičkog govorenja. Ali, ono što je pri tome važno istaći jeste da takva vrsta (samo)kritike ne samo da nije iskrena, već nije ni svima dozvoljena. Naime, početkom naredne godine predsednik je u emisiji *Ćirilica* na Happy televiziji izjavio: „Na sednici Vlade – to hoću sada Vama da kažem – rekao sam ministrima: *Uzdržavajte se od toga da komentarišete, posebno da odgovarate na novinarska pitanja u kojima od Vas traže da komentarišete nešto što je rekao ili uradio predsednik Republike. Uzdržavajte se! Ja nisam Vaš nivo! Možete ovde da donesete zajedničku odluku na sednici Vlade – to ću da poštujem, može predsednik Vlade da iznese stav, ali, gospodo ministri, pa ko ste Vi da komentarišete predsednika Republike?*” (Izvor 4).

Takođe, gostujući početkom 2014. godine u emisiji *Intervju* na RTS-u, predsednik Srbije je rekao: „Obišao sam mnogo država kojima je socijalistička Jugoslavija pomagala dok su bile siromašne, danas su mnogo bogati i danas ne zaboravljaju pomoć koju im je Jugoslavija pružila [...] i znaju da je Srbija bila glavna u svemu tome. Ja sam na samitu Afričkog jedinstva u Adis Abebi prošle godine stajao pored Mugabe i Zume. Onda me je Zuma pogledao i rekao *Vi ste predsednik Srbije?* Ja kažem *Jesam, Jeste Vi novi Tito?* Ja sam rekao *Trudiću se* [...] Ja se nikad nisam slagao sa unutrašnjom politikom Josipa Broza, ali sam u jednoj kampanji rekao da bih voleo da vodim spoljnu politiku kao Josip Broz i doživeo prekor i od svoje tadašnje stranke, ali ja mislim da nam to sada mnogo pomaže i u Latinskoj Americi, i u Africi, i u Aziji [...] kad biste Vi samo znali koliko je današnjih vođa afričkih

zemalja koji pominju Tita – nisu to ljudi koji su ga možda poznavali, oni su ljudi koji vrlo dobro znaju da cene ono što je nekad neko učinio za njih.” (Izvor 5).

Svojom izjavom da je tokom prošloga veka SFRJ pomagala siromašnim zemljama, zatim isticanjem u prvi plan da su mnoge od njih danas bogate (dok se njihova društvena razvijenost, pozicija i uticaj u svetu uopšte ne razmatraju), te posebnim naglašavanjem da je u pružanju pomoći presudnu ulogu imala Srbija i da to ove (neimenovane) zemlje ne zaboravljaju (pri čemu se ni jednom rečju ne spominju konkretni benefiti koje Srbija od toga ima), te spominjanje važnosti da u svetskoj politici predsednik Srbije bude prepoznat kao „novi Tito” jer je veliki broj onih „koji vrlo dobro znaju da cene ono što je nekad neko učinio za njih” predsednik Republike pokazuje u kolikoj meri je vođen preferencijama koje nemaju veze sa ozbiljnim političkim praksama budući da su bazirane na uverenju da su spoljnopoličke prakse Josipa Broza same po sebi dovoljne, te da Srbija i decenijama kasnije s punim pravom može da očekuje političku, ekonomsku i druge vidove pomoći ili pak podrške od zemalja kojima je svojevremeno pomagala. Takođe, posebno problematično je i naglašavanje važnosti i značaja da predsednik u svetu bude prepoznat kao „novi Tito”, a koje je istovremeno praćeno otvorenim distanciranjem od načina na koji je nekadašnji predsednik SFRJ vodio unutrašnju politiku s obzirom da se na osnovu toga može zaključiti koliki je stepen njegove političke nezrelosti, neozbiljnosti i neprofesionalnosti, tj. limitiranosti njegovih političkih kompetencija i kapaciteta. Označavajući predstavnike afričkih zemalja kao vođe (umesto kao predsednike, lidere, čelnike i sl.), predsednik Srbije ujedno otkriva i svoje afinitete da i sam bude vođa države baš kao što je to svojevremeno bio i Tito, a što zapravo znači da teži ka tome da kao autokratski političar bude ispred svih, da ima presudnu ulogu u definisanju političkih strategija, odnosno da od svojih političkih saradnika i saradnica očekuje da se pridržavaju njegovih instrukcija i uputstava, da poštuju i realizuju njegove odluke i naloge pri čemu iste doživljava i tretira kao sebi podređene.

Kada je u pitanju jezik medija koji trenutno preovladava unutar našega društva, prvenstveno se može zameriti to što dozvoljava da bude stavljen u službu ideoloških politika, odnosno što kao puka refleksija ideologizovanog političkog diskursa dozvoljava da bude iskorišćen za potrebe manipulisanja društvenim subjektima kako bi se istima nametnuli oni modeli mišljenja i postupanja koji su presudni za uspostavljanje ideološki poželjne koncepcije stvarnosti, te time i one vrste socijalnog poretka koja je ključna za uspešno održanje prevlasti tih istih politika. Svojim transmisijama ideja, normi i načela koje idu u korist određenim društvenim grupacijama, ali ne i celokupnome društvu, mediji ujedno učestvuju i u otvorenom političkom favorizovanju onog dela građanstva koje sebe pronalazi u

ideologizovanim strategijama i koje je spremno da svoju podršku izrazi i time što će (in)direktno učestvovati u ograničavanju osnovnih ljudskih prava svima onima koji se ne mogu ili ne žele podvesti pod njihove okvire. Deleći samo načelnu saglasnost sa izjavom Dejana Pralice (2011) da bi život ljudi bio nezamisliv bez medija jer bi informativni mrak bio na svakom koraku, u okviru ovog teksta želelo se naglasiti da mediji svojim pukim transmisijama ideoloških poruka, odnosno informacija koje se plasiraju od strane različitih ideoloških grupacija, jednako doprinose zamaćivanju stvarnosti. Stoga, način na koji se mediji koriste, a koji se manifestuje u izboru informacija, zatim formata putem kojih će iste biti prezentovane, kao i u efektima njihove difuzije, predstavlja bitan faktor za utvrđivanje da li je reč o upotrebama ili pak zloupotrebama medija. Istovremeno, svaki vid zloupotrebe medija ujedno je potvrda i medijskih zloupotreba jer sama činjenica da „gotovo nema zemlje u svetu u kojoj nema sukoba stvarnih interesa medija i politike” (Drašković, 2011, str. 14) ne umanjuje odgovornost medija za (in)direktno učestvovanje u oblikovanju javnosti po meri moćnih/vladajućih interesnih grupacija.

Ono što se može uzeti za jednu od ključnih karakteristika naše aktuelne medijske scene jeste svakako i sve otvorenija politizacija kako informativnih tako i zabavnih sadržaja pod čime se, pre svega, misli na upotrebu medijskih formata koji su u načelu informativnog i zabavnog karaktera u svrhe promovisanja i popularizacije određenih političkih opcija i njihovih promotera/promoterki, a sve češće i radi obračuna sa političkim oponentima/oponentkinjama, ali i nelojalnim saradnicima/saradnicama. Takođe, mediji sve češće na sebe preuzimaju i ulogu prezentera tabloidnih, odnosno senzacionalističkih sadržaja koji za svoju svrhu imaju diskreditovanje drugog i to u razmerama koje neretko prevazilaze politički kontekst, a opet u cilju davanja prednosti određenoj političkoj opciji. Svojevrсна medijska estradizacija političara i političarki još jedan je primer kako nedostatka političke profesionalnosti unutar vladajuće ili opozicione strukture, tako i nedovoljne profesionalnosti samih medijskih radnika/radnica i/ili medijskih rukovodilaca/rukovoditeljki. I konačno, svaki izostanak reakcije medija ili reagovanja putem medija na neprimerene javne istupe predstavnika i predstavnica bilo vladajućih, bilo opozicionih političkih stranki odraz je očigledne medijske (auto)cenzure koja se reflektuje u vidu nedostatka ozbiljnih medijskih formata u okviru kojih će se argumentovano ukazivati na negativne aspekte aktuelnih političkih praksi, te time ujedno uputiti i jasna poruka da takve u svom fokusu treba da imaju dobrobit celokupne zajednice, a ne zloupotrebu sveopšte društvene krize radi sprovođenja uskih stranačkih interesa.

Alternative politički ideologizovanom jeziku

Negujući sisteme vrednosti, mišljenja, osećanja i postupanja zasnovane na limitiranim ideološkim interesima većina aktuelnih politika unutar našega društva doprinela je uspostavljanju poretka u okviru kojeg je malo toga ostalo nedozvoljeno. Razlog za to jeste i činjenica da na našoj političkoj sceni najveću podršku trenutno imaju mobilizirajuće ideologije čiji jezik emocionalno integriše javnost stavljajući u prvi plan njene nade i želje, te obećavajući joj sigurnost i prosperitet. Zapravo, utisak koji se stiče samo na osnovu analize medijskog jezika jeste da aktuelne politike s obzirom na okolnosti u kojima su se zatekle, kao i mogućnosti koje su im na raspolaganju vešto koriste i jedne i druge kako bi javnosti nametnule svoje idejne i vrednosne sisteme radi uspostavljanja one vrste društvenog poretka od kojih same imaju najviše koristi. U tu svrhu preko ideologizacije jezika medija nastoji se sprovesti ideologizacija što većeg broja društvenih subjekata, odnosno samoga društva, te se time istovremeno otežava pojava novih političkih alternativa. Iz tog razloga stav koji zastupa u okviru ovog rada jeste da političke, ekonomske, religijske, kulturne ili bilo koje druge grupacije unutar određenog društva svakako da treba da imaju svoje jasno postavljene i definisane kako ciljeva tako i interese radi pribavljanja koristi različitih vrsta, ali ono što je u svemu tome bitno jeste da svaka od njih treba da ima u vidu i širu sliku stvarnosti, odnosno druge i njihove interesne potrebe, te da nikako sebi ne dozvole da, vođene parolom da svaki cilj opravdava sredstvo, socijetet unutar kojeg deluju pretvore u poligon interesnih borbi. Bitno je napomenuti i da različite interesne grupacije uvek treba da imaju u vidu i na interesima zasnovane opšte potrebe zajedničke većini društvenih subjekata, te da je nužno da svojim delovanjem omoguće i njihovo zadovoljenje.

Polazeći od Markuzeovih reči da svi mi treba „da koristimo i najmanje mogućnosti da u okviru postojećeg promijenimo postojeće” (Markuze, 1978, str. 6), dolazi se do uvida da trenutna situacija nije bezizlazna, da je moguće izboriti se sa aktuelnim problemima i da sve ono što označavamo kao negativno može da nam posluži kao polazna osnova da bismo postigli nešto posve pozitivno. U tom smislu i same medije ne treba posmatrati isključivo kao kreatore i/ili promotere različitih ideologija, a time i kao sredstva putem kojih se promovišu i nameću društveno poželjni identiteti, nego i kao jedan od mehanizama da se uticaji tih istih ideologija ograniče i svedu na minimum ukoliko ih je već nemoguće u potpunosti eliminisati. Dakle, ukoliko bi se mediji koristili za prezentovanje druge i drugačije slike stvarnosti i njoj svojstvenih vrednosti, ljudima bi se pružila mogućnost da steknu uvid u to da ideologizovani pogled na svet svakako nije ni jedini mogući, ni jedini istinit doživljaj stvarnosti i svega onog

što joj je svojstveno. Na taj način bi se pojedincima i pojedinkama iznova vratila sloboda da samostalno misle i postupaju, da budu svoji to jest da neguju osobene identitete, a da pri tome ne strahuju da li će zbog toga snositi negativne posledice. I ne samo to, nego i da „oblikuju svoj život u solidarnosti i grade okolicu u kojoj borba za egzistenciju gubi svoja ružna i agresivna obilježja” jer pomenuta sloboda „nije puko samo-odlučivanje i samo-ozbiljenje, nego je odlučivanje i ozbiljenje ciljeva koji uvećavaju, štite i objedinjuju život na zemlji” (1978, str. 168).

S tim u vezi potrebno je istaći i da koliko god bili neodvojivi od sveta, odnosno zajednice unutar koje egzistiraju, pojedinci kao društveni subjekti nisu samo produkti svoje sredine, nego su i ti koji na tu istu sredinu mogu da utiču, odnosno da je projektuju. U tom smislu, kao oni koji su determinisani, pojedinci su i oni koji determinišu, a u svemu tome je neophodno pronaći moduse za uspostavljanje zdravog balansa između ovih međusobno suprotstavljenih tendencija. U tome, mediji kao bitni segment u životu savremenog čoveka imaju veoma važnu ulogu. Međutim, svojim stajanjem na stranu ideologija i njihovih interesa oni potvrđuju svoju nespremnost ili pak nesposobnost da kao sredstva masovnog govorenja daju svoj doprinos očuvanju čovekove biti, a ne nametanja ideološkim interesima opterećene pseudo-biti društvenih subjekata. Upravo iz tog razloga odgovornost medija se ogleda u tome što, stavljajući se u službu različitih ideologija, pristaju na davanje prednosti onim oblicima mišljenja i postupanja koji su u svojoj osnovi izrazito ideološki određujući. Svojim pristajanjem na otvorene promocije ideologija i njihovih praks, mediji snose odgovornost za standardizaciju mišljenja i podsticanje konformizma.

Iz toga proizilazi i da jedino uspostavljanjem otklona od svega što ima veze za ideologizovanim koncepcijama stvarnosti mediji mogu da svoje aktivnosti usmere ka stvaranju uslova koji će konzumente i konzumentkinje njihovih sadržaja podsticati na samostalno i slobodno razvijanje kako kritičke, tako i samokritičke misli, odnosno na formiranje sopstvene slike o svetu, drugima, ali i sebi samima. Dakle, ono što se od medija očekuje jeste da osobenost koja je u većoj ili manjoj meri prisutna kod svakog pojedinca podstiču da se razvija i javno manifestuje. Međutim, potrebno je još jednom naglasiti da ideološke koncepcije nikada ne mogu biti u potpunosti ukinute, te da bi stoga i poziv medija da daju svoj doprinos konačnom obračunu sa njima bio krajnje utopistički. Ono što je, s druge strane, realno jeste da se mediji upotrebe radi ograničavanja različitih ideoloških uticaja, a ne njihovih promocija. Stoga, jezik medija, nakon što se oslobodi nametnutih mu ideoloških svojstava, treba da bude upotrebljen u svrhe predstavljanja i rasvetljavanja svega onog što se javlja kao nedovoljno poznato, zatim negovanja osobenosti, promovisanja

(samo)kritičkog mišljenja kojim se ni na koji način ne ugrožavaju slobode i prava drugih, kao i izgradnje društva unutar kojeg je akcenat na diverzitetu, a ne determinizmu. Naravno, kako nijedan društveni subjekat ne može biti apsolutno autentičan jer je, kao deo sveta kojem pripada ujedno i determinisan od strane tog svetom, ono ka čemu treba težiti jeste uspostavljanje njihove ravnoteže zahvaljujući kojoj će osobenost određenog društvenog subjekta moći slobodno da se ispoljava.

Unutar teksta sprovedene analize konkretnih primera jezika kako trenutno, tako i nekada vladajućih politika treba posmatrati kao rezultat nastojanja da se rasvetli njegova ideološka pozadina, kao i da se ukaže na višedecenijske zloupotrebe medija od strane vladajućih ideologizovanih političkih grupacija. Naime, imajući u vidu da mediji unutar našega društva još uvek funkcionišu kao puki transmiteri ideologizovanih poruka, odnosno da je za medijske prakse karakteristično odsustvo kritičkog odnosa prema vladajućim politikama, ovim se radom želelo ukazati na negativne implikacije ideoloških instrumentalizacija medija po društvo i u njemu zatečene subjekte, ali i na potencijalne moduse za prevazilaženje ovakvih neadekvatnih upotreba medija. Na samom kraju ovog rada potrebno je istaći i da stajanje na put ideološkim zloupotrebama medija, a time i putem medija sprovedenih zloupotreba društvenih subjekata predstavlja jedan od bitnih koraka dezideologizacije celokupnoga društva.

LITERATURA

- Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Sociološke studije*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
- Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparat*, Karpos, Loznica, 2009.
- Filozofski rječnik*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1984.
- Ivan Ivas, *Ideologija u govoru*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.
- Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1978.
- Herbert Markuze, *Kraj utopije. Esej o oslobođenju*, Stvarnost, Zagreb, 1978.
- Ivo Paić, *Proizvodnja ideologije*, Prosveta, Beograd, 1984.
- Dubravka Valić Nedeljković, Stjepan Malović, Marko Milosavljević, Dejan Pralica, Ivana Simovljević Jokić (ur.), *Mesto i značaj medijskih studija za međuregionalnu saradnju* (Zbornik radova), Filozofski fakultet, Novi Sad, 2011.

ELEKTRONSKI IZVORI

- Izvor 1: *Ovako je govorio Josip Broz TITO*, 21. 3. 2014. <<https://www.youtube.com/watch?v=ZExACphGPPo>> posećeno: januar 2015.

Izvor 2: *Josop Broz Tito govor Demokratija*, 25. 12. 2014.

<<https://www.youtube.com/watch?v=coWUWEuLyKA>> posećeno: januar 2015.

Izvor 3: *Govor Slobodana Miloševića 2. oktobra 2000*, 2. 10. 2010. <<http://www.pecat.co.rs/2010/10/govor-slobodana-milosevica-2-oktobra-2000/>> posećeno: januar 2015.

Izvor 4: *Cirilica – Tomislav Nikolic – (TV Happy 05.01.2015)*, 12. 2. 2015.

<<https://www.youtube.com/watch?v=AR62g0MOK20>> posećen: februar 2015.

Izvor 5: *29. 1. 2014 RTS1 Intervju Tomislav Nikolić*, 22. 4. 2014.

<<https://www.youtube.com/watch?v=Hl8sEbmZY6o>> posećeno: januar 2015.

Samira Oulaillah*

London College of communication

THE DECONSTRUCTION AND RE-CONSTRUCTION OF IDENTITY AMONG RADICALIZED FRENCH MUSLIMS THROUGH SOCIAL AND VISUAL MEDIA

Imajući u vidu niz terorističkih napada koji su se odigrali širom Evrope, a u kojima su učestvovali mladi muslimanski aktivisti rođeni i odgajani u državama starog kontinenta, te sa posebnim osvrtom na napad na sedište Charlie Hebdo-a, u okviru ovog rada se nastoje promisliti procesi dekonstrukcije i (re)konstrukcije identiteta mladih muslimanskih terorista koji su počinili ove napade. Putem rada se želi pokazati i kako su dva mlada brata koja su odgovorna za smrt uredničkog tima Charlie Hebdo-a zapravo odraz francuskog sistema tj. produkt socio-kulturnih okolnosti u kojima su odrastali. Naima, ova dva mladića, baš kao i na hiljade drugih, jednostavno nisu uspela da se poistovete sa francuskim sekularnim sistemom zahvaljujući čemu su suštinske vrednosti Republike Francuske, poput bratstva i jedinstva, za njih ostale nedostižne. Takođe, u okviru rada posebna pažnja se posvećuje analizama Džihada i njegovim medijskim promocijama, a naročito promišljanju društvenih mreža kao mesta okupljanja mladih muslimana koji veruju da je upravo islamizam od presudne važnosti za njihovo formiranje. S tim u vezi, ono što se nastoji ispitati jeste veza između religije i identiteta, te uloga islamskih lidera u (pre)oblikovanju mladih muslimana širom Evrope, a naročito u Francuskoj. Pri tome, u fokusu promišljanja nalaze se i mediji usled namere da se utvrdi na koje sve načine imaju udela u radikalnim (re)interpretacijama i promocijama islamske vere.

Ključne reči: radikalni islamizam, mediji, identiteti, mladi.

Photography by Samira Oulaillah

Images of radicalized Muslims or religious terrorists have been widely spread in newspapers, magazines, on television and on the Internet in the last fifteen years across Europe and the rest of the world. Media have reshaped the representation and images of the religious extremists in many ways but very little has been explored in terms of the social background of those radicalized young Muslims apart of the radical Koranic teaching they

* samira.oulaillah11@gmail.com

may have had or the military trainings they may have completed. In the the case of the much mediatised attacks on Charlie Hebdo headquarter last January - which occurred in Paris and were committed by radical young Muslims - this paper will seek to analyze the process of deconstruction and religious re-construction of identity of young Muslim people who gradually turned into radicalized Islam. The attacks on Charlie Hebdo were even more shocking as they were perpetrated by young Arabs who were born and raised in France and were educated in schools that promoted French republican ideals and secular concepts whilst their parents, a first generation of Muslim immigrants in France, followed a “folk Islam” based on moderate and traditional Islamic values. As this paper will examine, the process of radicalization in which young Muslims have gradually immersed themselves is often triggered by a sense of non-belonging to the French system which in turn triggers a search for a different identity and, in the case of this study, a search for religious identity through social and visual media.

Scholar Karen Cerulo (1997) noted in a very interesting article entitled: *Identity Construction: New Issues, New Directions* that ‘the study of identity forms a critical cornerstone within modern sociological thought’ whilst David Dobrowski (2012) has given a wider approach in that ‘identity is a continuous process that renews itself in every situation of interaction’. Identity studies have been relocated to the site of the collective aspect and young Muslims in France and elsewhere have adhered to a religious collective identity in which free and individualist thoughts are no longer accepted by radical preachers. Radicalized young Muslims are also taught to distance themselves from the *impure* Islam instilled by their parents. Thus, Islam as promoted by religious fundamentalists becomes religion of orthopraxy in which young Muslims view themselves as messengers of God.

The “collective conscience” of the French radical young Muslims, to use the term of Durkheims, has set them apart and they follow a mechanism of mimicry in which their own reasoning reflects the rhetoric of Muslim preachers in mosques and the one of jihadist supporters through social networking and visual artefacts. This manipulation of identity by radical preachers is intensified by the feeling of anger about the situation of Muslims in the world – for instance the case of Palestine, Syria and Irak – and those young Muslims follow a sense of idealism and justice by joining the radicalized Islamic groups in Europe. For an increasing number of young recruits, males or females, they even leave everything to join ISIS forces in Irak and Syria, often leaving behind them anguished families, friends, school and their suburban lifestyles.

As this paper will explore, the deconstruction of identity among young Muslims and the reconstruction of identity has become a social and visual media phenomenon. Through social networking, young Muslim supporters of radical Islam and Jihad are looking for a cause and something to engage with. Attributes such as cyber Jihad is often given to the fundamentalist network that promotes a Holy war against western *infidels*. In France it is commonly called “Jihadoweb”. Radicalized young Muslims perceive that today the only ideology that they could form their new identity on is indeed rigid Islamism. The media phenomenon plays a big role in the re-shaping of the identity of these young men and women and the use of Facebook, Twitter and Utube, gives them the attention from a wider audience. They can promote their re-shaped and religious identity by constructing their own virtual space which is no longer territorial but rather universal. To them Islam becomes global rather than local. Whilst in the past those very young people, as Richard Barret - an intelligence officer-has noted, were ‘disaffected, aimless and lacking a sense of identity or belonging’ (Eichenwald, 2015) now they are convinced to act as the messengers of God and his prophet.

Thus, this paper will attempt to answer the following questions regarding the deconstruction and re-construction of identity amongst the radicalized Muslim youth in France in the social and visual sphere:

- 1) Why and how do the Muslim youth disengage with their current life, deconstruct their identity to become indoctrinated and more prone to religious extremism?
- 2) What kinds of relationships are sought after on the social networking site?
- 3) Which social and visual means do the radicalized young Muslims utilize to portray themselves?
- 4) What role do the social and visual media play in the young people’s re-construction of identity?

Alar Kilp (2011) in his excellent analysis of the religion as a process of construction of the “Self” stated that the very process of construction -or deconstruction- is initiated by ‘subjective feelings of insecurity, chaos and vulnerability’. He went on asserting that ‘as a rule, the negative subjective feelings are caused by social and economical concerns but the ensuing conflict, however, is constructed based on cultural identities’. In other words, young Muslims who were born in France are balancing between two distinct cultures and although they are French citizens by any means they remain stigmatized and discriminated against in terms of education and job opportunities for instance. In France those youngsters are still

identified as children of immigrants rather than full French citizens. In many ways, a French Muslim young person may assimilate to French culture but to the extent he retains his Muslim religious identity, he will culturally not be equal to those French citizens who belong to the cultural mainstream.

The youth affected by this feels uprooted and submerged into a memory lapse. A study has shown that 63% of those affected by the feeling of worthlessness are young people aged between 15 and 21 whilst 37% are aged between 21 and 28. They usually come from traditional Muslim first generation of immigrants in France and for a big number from Algeria or Morocco. (Bouzar, 2014) Their educational background is often precarious although some recent studies have shown that young Muslims who do well at school can fall into religious fundamentalism too. Those individuals often attempt to reconcile national and cultural attributes in asking themselves the usual question: "Who am I?" very often, the individualization of identity is stressful as Muslim youth are nevertheless subjected to their parents' cultural and traditional views at home which brings into conflict their own "secularized" religious identities -much reinforced in French secular schools- and those of their families. As Farhad Khosrokhavar (2005, p. 80) pointed out, a double sense of non-belonging triggers a deeper search for true identity.

Thus, the gradual deconstruction of identity of the French Muslim youth finds its origin in personal crisis and feelings of unrest. Young Muslims gradually detach themselves from their families, friends and their everyday routines. Religious brainwashing operates more easily on hyper sensitive and lonely young people who question their own lives and their status as well as their role in the universe. The indoctrination of young Muslims and the radical rhetoric starts essentially in some mosques where radical preachers manipulate the youth and get them to subtly inverse their feelings: they are alienated from society and they are different because precisely God has chosen them to change the world and fight its perversion through *true* Islam. The search for true Islamic values is an important search in the deconstruction of identity of the young Muslims: they reject the Islam of their parents which is influenced by local customs and contaminated by Western values whilst French Republican values are synonymous of decadence and despair. The compassion or empathy triggered by media portrayal of the suffering of fellow Muslims around the world through the media such as Aljazeera enhances the feeling of hatred against the Western world. As those young people construct their own social reality, they attach more meaning to the messages conveyed by radical Islam. Studies on radicalization amongst the youth have been slow to unfold but as

Eric Hoffer (2010, p. 31) asserted, 'any dissenting individual-always- needs to find a group of other individuals to assist him with his deviant definition of reality'.

To do so the Internet arguably holds the potential to reshape the new and radical religious identity of young Islamists and facilitate their interaction with Islamic cells. In France, in the absence of radical and institutionalized Islamic authorities (when they exist, they are illegal), social networking plays a key role in the construction of radical Islamic knowledge amongst the French Muslim youth. As Vit Sisler (2007) commented in an interesting paper, 'the majority of Islamic conceptions have effectively used the Internet as a tool of self-representation and for establishing themselves as an interpretative authorities'. Indeed, 98% of the Islamist radical rhetoric takes place in the internet and offers to the newly radicalized Muslim youth a sacred virtual space amongst a virtual community in which they can create highly interactive platforms through which they share, co-create, discuss and modify generated content. Patrick White (2014) rightly pointed out that the use of Facebook for instance allows young radicalized *recruits* to 'customize nearly every aspect of their profile with personal and impersonal information which is used to create an online or *second identity*'. As he explained, with the growing popularity of online networks, the latter have brought with them developments in identity construction in the form of users creating an avatar or a *second self* which enables the young Muslim people's identities to be 'entirely generated by what can be typed or posted in image and text' (White, 2014).

In previous generations who were without the internet, young Islamists would have had to prove that they achieved something by actually doing it to receive recognition and gratification although it could be argued that for some young radical French Muslims, the next step after the virtual re-construction of identity is the concrete way to *Hijra* (exile) and *Jihad*. Hence, a growing number of young radicalized French Muslims take themselves to Irak and Syria to combat alongside the forces of ISIS. Indeed, it could be argued that whilst television in the past had played an enormous role in the construction of collective identity and had turned various Muslim communities and radical movements who listened to media content into inactive watchers of media content, the emergence of social media in the last 15 years has created a nation of media activists and creators of their own path to fighting the enemy. As David Dobrowski (2012) asserted 'online social networks such as Facebook.com provide spaces of communication in which individuals can work on their identity in processes of interaction. On the other hand, Claudia Nir (2012) has rightly pointed that Facebook has 'permeated' the radical Islamic agenda by acting as a communication tool. Images that young radical Muslims convey offer an acute representation of their new and radical identity.

Visual representation is important to the construction of identities and some theorists have argued that the visual is the most fundamental component of identity construction or reconstruction. Photographs are a major component of how Facebook functions for instance. The images that people choose to post, as Claudia Nir argues, become hugely important because they are seen as a representation of the user's identity. In general the visual representations of Muslims worldwide in the media and newspapers are often limited to veiled Muslim women and gun-wielding men as South African filmmaker Akiedah Mohamed (2006) has pointed out. In the reconstruction of identity amongst radical French Muslim youth, their own visual reconstruction goes beyond the way they are seen by the public. Radical young Muslims rely other resources to construct a coherent identity for themselves. As John Thompson (2005, p. 53) has asserted, they reconstruct their identity through 'the utilization of symbolic and visual materials available to them'. Radicalized young Muslims identify to the chivalrous iconography of Islam and make use of the visual media in a dialogic transmission system (many visual sources to many receivers) in contrast with the traditional media that operates under a monologic transmission model (Thompson (2005).

For a lot of young Islamists, turning into radical Islam is a rebirth or *renaissance*. For some of them, their reconstruction of identity starts with the exploration of the history of Islam and its glory through its main actors: the Prophet and his followers. Radicalized young Muslims identify to the Mahdi (a Messianic figure who, it is believed, will appear on Earth before the Day of Judgement and will rid the world of wrongdoing, injustice and tyranny. People claiming to be the Mahdi have appeared across the Muslim world – in South Asia, Africa and the Middle East – and throughout history since the birth of Islam.

The symbolism of the lion is very important to the radicalized young Muslims and imagery of lions strengthens their religious faith: the imagery of the lion often illustrates the radical reconstruction of their identity. Whereas, previously, those young people were marginalized and undermined by the French society, the identification to the iconography of the lion as synonymous of majesty, kingship, strength and supremacy is paramount to their own image.

To the symbolism of the power of the lion, we can add the reference to fearless combatants such as Hamza Ibn Abd Al-Muttalib, who was Prophet Mohammad's uncle and was known as *Allah's Lion*. For many young Muslims, the idea of martyrdom finds its roots in the character of Hamza Ibn Abd Al-Muttalib who was remembered as the *Master of Martyrs*.

The visual identification to Ali Ibn Abi Talab offers another perspective religious reconstruction of identity amongst young Muslims through the *chevaleresque* ideal- the ideal of chivalry- which was also an epic in the story of Launcelot. This ideal allows the radical

youth to sacrifice their previous identity for the sake of Islam and its glorious history. It is a way for young Muslims to romanticize their adherence to radical Islam.

Contemporary visual adherence to radical Islam also encompasses the glorification of key figures in religious terrorism such as Oussama Bin Laden who after the events of 11th September 2001, became an essential component in the religious construction of identity amongst the radicalized Muslim youth in France. Holding a name Oussama which means Lion in Arabic, Ben Laden has become a kind of modern *Robin Hood* in the fight against the evil Occident. In her study on young radicalized Muslims in France, Dounia Bouzar (2014) compares the adoration of Ben Laden to a narcissist self-identification on the part of the youth.

The deconstruction and re-construction of identity of the radicalized French youth into Islam goes through different phases and often starts with a change of physical

appearance: veil for females and beard for males become the first accessories of identification and demarcation. Beyond this the deconstruction and re-construction of identity finds its roots in the willingness amongst the radicalized youth to transform their adherence to radical Islam into a meaningful purpose in life. They want to be valued for their implication and struggle for a better world. The social and visual media become a tool for them to claim their new identity. For some of them, the religious reconstruction of identity is no longer sufficient and they aim at more: from a virtual world in which they immersed into the social media debates and iconographic visual images, they move onto a concrete and radical step of their religious re-construction of identity. With the creation of the caliphate under the leadership of Abu Bakr el Baghdadi in symbolic lands across Syria and Irak, those young people who were once uprooted in their native French land, follow the call of Jihad and go to Irak and Syria, simply erasing the remaining signs of their former identity. A journey with no return.

BIBLIOGRAPHY

- Peter Berger, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London Penguin Books, 1991.
- Karen Cerulo, "Identity Construction: New Issues, New Directions", *Annual Review of Sociology* 23 (1997), p. 385-409.
- Eric Hoffer, *The True Believers: Thoughts on the Nature of Mass Movements*, New York, Harper and Row, 2010.
- Farhad Khosrokhavar, *Suicide Bombers: Allah's New Martyrs*, London Pluto Press, 2005.
- Akiedah Mohamed, "Humanizing Muslims through Visual Media", *Media Representation-ISIM Review* 17 (spring 2006), p. 54-55.
- Vit Sisler, "The Internet and the Construction of Islamic Knowledge in Europe", *Masaryk University Journal of Law and Technology* 1 (2/2007), p. 205-218.
- John Thompson, *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, Cambridge, Polite Press, 2005.

INTERNET LINKS TO ARTICLES AND JOURNALS

- Dounia Bouzar, *La métamorphose opérée chez le jeune par les nouveaux discours terroristes*, Recherche-Action sur le Mutation d'endoctrinement et d'embrigadement dans l'Islam Radical, November 2014.
<<http://www.bouzar-expertises.fr/metamorphose>>
- David Dobrowski, "Constructing Identity on Social Networks: An Analysis of Competences of Communication constituted on Facebook.com", *The IS Journal: The Information Systems Student Journal*, 2012.
<<http://www.lse.ac.uk/management/documents/ISCHANNEL--9.1.pdf>>
- Kurt Eichenwald, *The Strategic Blunder Behind the War on Terror*, Newsweek, 13th January 2015.
<<http://petit.saumalais.free.fr/divers/atlan/Terreur.pdf>>
- Alar Kilp, *Religion in the Construction of the Cultural "Self" and "Other"*, 2011.
<http://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2012/12/KVUOA_Toimetised_14_9_alar_kilp.pdf>

Claudia Nir, *Identity Construction on Facebook*, 2012.

<http://www.academia.edu/1878518/Identity_Construction_on_Facebook>

Patrick White, *The Impact of Social Media on Identity Construction*, 13th May 2014.

<<https://prezi.com/esyd90erfu4n/the-impact-of-social-media-on-identity-construction/>>

Miloš Miladinov*

Filozofski fakultet, Novi Sad

BENJAMINOVO SHVATANJE UMETNOSTI U DOBA TEHNIČKE REPRODUKCIJE. SOCIJALNO-POLITIČKA FUNKCIJA UMETNOSTI

This work is focused on Walter Benjamins thesis about modification of the concept of the art in the age of technical reproduction. In contrast to all other epoch, in the twentieth century, which is a period marked with new techonological inventions such as photography and film, both the production and the reception of the art are radically changed. The paper explains old, cult value of artworks and also points out the disappearing process of the auratic art in the age of its technical reproduction. Lost cult value of artworks is replaced with exhibition value and political function which enable art to reach its socially progessive potential. Ignoring major changes in reality and art, as well as every attempt of producing cult values in art in the age of its technical reproduction, leads to anti-revolutional and fascist implications. On the other hand, politicization of art can provide major changes in structure of the social order and be the base for possible proprietary and class deconstruction of identities.

Key words: aura, art, exhibitional value, politics, production, reception, technical reproduction.

Nova pojmovnost umetnosti

Naslov Benjaminovog spisa *Umetničko delo u razdoblju njegove tehničke reproduktivnosti* jasno ocrtava vlastitu problematiku – ona se ogleda u razumevanju dela umetnosti s obzirom na njegovu poziciju u vreme tehničke reproduktivnosti, tj. s obzirom na mogućnosti koje takva tehnika obezbeđuje. Može se reći da je u sintagmi „umetničko delo” Benjaminov fokus primarno usmeren na samo „delo”, tj. radnju ili delovanje umetnosti u svetu (Plate 2005, str. 85).¹ Rečju, pitanje koje Benjamin razmatra nije pitanje „štastva” umetničkog dela, već se ono prevashodno odnosi na funkciju umetnosti u različitim epohama. Takav poduhvat počiva na pretpostavci da umetnost nema jednom za svagda datu suštinu, tj. da se uloga umetnosti menja zajedno sa promenama kojima podleže i sama stvarnost. Otuda, umetničko delo za Benjamina nije nešto što je zatvoreno u sebe ili u potpunosti izolovano od stvarnosti, nego bi se pre reklo da je ono već uvek u nekakvom odnosu prema njoj.

Analogno Marksovom ispitivanju baze kapitalističkog društva, koje je rezultiralo u prognostičkim sudovima o budućnosti kapitalizma, Benjamin je imao nameru da sličan poduhvat sprovede u nadgradnji, tj. da sagleda razvojne tendencije umetnosti svog vremena,

* miloss92@hotmail.com

¹ Engleske reči za umetničko delo – *artwork* i *work of art* ili njihov pandan u nemačkom jeziku – *das Kunstwerk* jasnije ukazuju na radnju umetničkih tvorevina. Sufiksi *work* i *werk* nedvosmisleno upućuju na aktivnost, radnju ili funkcionalni karakter umetničkih dela.

te da pruži uvid u različite mogućnosti umetnosti u budućnosti. Baveći se analizom kapitalističkog društva iz sredine devetnaestog veka, Marks se kritički odnosio prema tradicionalnim pojmovima kapitalizma, te ujedno osmišljavao nove pojmove koji bi odgovarali tadašnjoj fazi kapitalizma (Caygil, 2005, str. 98). Gotovo isti metodski postupak možemo pronaći i kod Benjamina. Smatrajući da stari pojmovi za razumevanje umetnosti kao što su stvaralaštvo, genijalnost, večne vrednosti i drugi ne odgovaraju onome što umetnost uistinu jeste u doba njene tehničke reproduktivnosti, Benjamin postavlja zahtev za izgradnjom nove pojmovnosti koja bi odgovarala tadašnjim uslovima proizvodnje (2011b, str. 247).

Svaki pokušaj primene starih, okoštalih pojmova na savremenu umetnost doveo bi do, kako Benjamin kaže, „prerade činjeničnog materijala u fašističkom smislu” (2011b, str. 247). Fašizam o kojem je ovde reč trebalo bi razumeti kao pokušaj da se stvarnost konzervira, tj. da se zatvore oči pred promenama koje je ona pretrpela, te samim tim i pred promenama unutar same umetnosti kao nečega što je deo te promenjene stvarnosti. Stoga, osmišljavanje umetnosti u okviru misaonih tvorevina tradicionalne teorije osujetilo bi dolazak do istine. Nasuprot tome, nova pojmovnost ne samo da se pokazuje neupotrebljivom za svrhe fašizma, nego bi ona pre mogla biti upotrebljena za ukazivanje na nove, progresivne, socijalno-političke funkcije umetnosti (Benjamin, 2011b, str. 247). Drugim rečima, pojava tehničke reprodukcije dovodi do promena kako u umetničkoj produkciji, tako i u umetničkoj recepciji, a te promene rezultirale su u mogućnosti naglašeno političke funkcije umetnosti. Novi pojam umetnosti, te samim tim i politička funkcija umetničkih dela predstavljaju vodeću temu ovog istraživanja, te se otuda naš sledeći korak ogleda u markiranju razlika između starog i novog pojma umetnosti.

Iščežnuće aure

U osvrtu kako na tradicionalne forme umetnosti, tako i na recepciju takve umetnosti, Benjamin primećuje da je mogućnost reprodukcije umetničkih dela oduvek bila prisutna (2007b, str. 248). U zavisnosti od tehničkih mogućnosti različitih epoha, postojali su razni vidovi reprodukcije umetničkih tvorevina. Grčki način reprodukovanja putem odliva i otiska, srednjovekovni drvorez, te otkriće litografije predstavljaju tradicionalne tehnike neretko korišćene za reprodukciju umetničkih dela, a sve njih možemo svrstati u opseg onoga što se smatra manuelnim načinom reprodukovanja. Otkriće štamparske prese predstavlja prvi korak u prelazu sa tradicionalnih na savremene oblike reprodukcije. Potom, fotografija upotrebljena

za reprodukciju slika i devetnaestovekovna tehnika za reprodukciju zvuka predstavljaju inovacije koje će dovesti do prelaska sa manuelnog na tehnički način reprodukovanja u gotovo svim umetnostima. Ovaj prelazak, međutim, prema Benjaminu ne bi trebalo shvatiti kao gradualnu, već pre kao kvalitativnu razliku u tehnici reprodukovanja, koja će, kako ćemo kasnije videti, dovesti i do drastičnih promena u samoj umetnosti.

Kako kaže Benjamin: „S pojavom fotografije, ruka je, prvi put u procesu reprodukovanja slike, bila rasterećena najvažnijih umetničkih obaveza koje su sad ostale jedino na oku koje gleda kroz objektiv” (2011b, str. 248–249). Dakle, za razliku od manuelne reprodukcije, koja se tiče ručnog rada, reprodukcija umetničkih dela putem fotografije omogućava da se za značajno manje uloženog vremena reprodukuje više slika nego što je to bio slučaj u doba tradicionalnih načina reprodukovanja. Usled toga, reprodukovane slike vremenom su postale sve dostupnije. Takođe, način na koji su one za čoveka prisutne bitno je vezan za oko, ne više za ruku.

Otuda, oko, odnosno vizuelnost uopšte, u slučaju fotografije ne predstavlja isključivo mesto recepcije umetnosti, kao što je to slučaj u slikarstvu, nego i mesto produkcije umetničkih dela. Emancipacijom od svoje isključivo reproduktivne funkcije, fotografija, prema Benjaminu, početkom dvadesetog veka postaje vrsta samostalne umetnosti iz koje je vremenom nastao i film, takođe kao jedan vid autonomne umetnosti (2011b, str. 249). Umetnička fotografija se značajno razlikuje od slikarstva, kao njoj verovatno najbliže vrste umetnosti, po tome što u umetničkoj fotografiji oko predstavlja mesto produkcije, dok se rad slikara primarno vezuje za ruku. Stoga, pojava fotografije u bitnom smislu menja i sam pojam umetnosti, te pitanje o fotografiji kao umetnosti nužno prerasta u pitanje o umetnosti kao fotografiji.²

Razmišljanje o umetnosti kao fotografiji pred nas postavlja zahtev da samu umetnost mislimo znatno drugačije od onoga kako se to činilo u tradiciji. Pojmovi korišćeni za teorijsku obradu tradicionalne umetnosti ostaju nemoćni za adekvatno razmatranje umetničke fotografije. Otuda, razmišljanje o umetnosti kao fotografiji nije ništa drugo do osmišljavanje novog pojma umetnosti koji bi na valjan način obuhvatio i fotografiju. Stoga, naš sledeći

² U istoriji fotografije jasno se uočava tendencija pojedinih kritičara da ospore njenu umetničku vrednost. Benjamin, kao primer takve vrste otpora, navodi tekst iz nemačkog lista *Anzeiger*, čiji se autor eksplicitno protivi ideji o fotografiji kao umetnosti (2011a, str. 166). Međutim, ni suprotni stav, tj. pokušaj afirmisanja fotografije kao umetnosti ne bi urodio plodom jer se fotografija suštinski razlikuje od svih tradicionalnih formi umetnosti. Otuda, razmatranje odnosa umetnosti i fotografije ne sastoji se u pokušajima da se fotografija učini ravnopravnom sa tradicionalnom umetnošću, naprotiv, fotografija postavlja zahtev za promenom samog pojma umetnosti.

zadatak sastoji se u markiranju suštinskih razlika između tradicionalne umetnosti i umetnosti u doba njene tehničke reproduktivnosti.

Ono što predstavlja temeljnu karakteristiku tradicionalnih umetničkih dela Benjamin određuje pojmom *aure*. Kako Benjamin kaže, jedno od obeležja aure jeste „Ovde i Sada umetničkog dela – njegovo jednokratno postojanje na mestu na kojem se zatiče” (2011b, str. 249). Jednokratno postojanje pojedinačnog dela jeste mesto njegove istorije. Ona se može očitati na osnovu materijalne starosti originala, ali ona takođe u sebe ubraja i istoriju posedovanja dela, te ukupan broj proizvedenih kopija i slično (Benjamin 2011b, str. 249–250). Dakle, auru ne bi trebalo ovde shvatiti kao specifično materijalno obeležje samog dela, već bi se pre reklo da pojam aure u sebe uključuje i momente recepcije, tj. odnos dela i njegovih recepijenata.

Tehnička reprodukcija umnogome menja relaciju između umetničkog dela i njegovih recepijenata jer uspeva da aktuelizuje neke, tradicionalnoj umetnosti izvorno nedostupne mogućnosti. Na primer, fotografskom tehnikom moguće je izneti na svetlost dana neke aspekte dela koji izmiču ljudskom oku, ali ne i tzv. „zumu” foto-aprata; potom, tehnička reprodukcija omogućava da se umetničko delo stavi u situacije koje su mu, u vreme manuelne reprodukcije, bile u potpunosti nemoguće. Kako Benjamin kaže: „[...] horsko delo, koje je bilo izvedeno u koncertnoj dvorani ili pod vedrim nebom, može se slušati u sobi” (2011b, str. 251). Takođe, tome se može dodati i da filmska adaptacija nekog književnog ostvarenja, na primer Tolstojeve *Ane Karenjine*, izmiče delo iz tradicionalnih vidova recepcije, te otkriva i radikalno novu mogućnost same forme dela, koje su u vreme njegovog nastanka njemu bile u potpunosti strane i nemoguće.

Druga karakteristika auratične umetnosti jeste autentičnost. Sve ono što nije puko materijalno na delu, kao što je njegova istorija, pomoću tehničke reprodukcije biva uzdrmano. Širokom dostupnošću brojnih kopija, reprodukcija obezvređuje značaj onog „Ovde” i „Sada” samog dela, tj. njegovu vlastitu istoriju i to tako što se ta istorija ne može preneti na brojne kopije.

Sve prethodno navedeno ne iscrpljuje celokupni pojam aure. Benjaminovim rečima, aura je „naročito tkanje prostora i vremena: neponovljiva pojava daljine, koliko god da je blizu to što je udaljeno” (2011a, str. 177). Ono „Ovde” i „Sada” umetničkog dela, kao prostorno-vremenska određenja, upućuju na same pojmove prostora i vremena. Otuda, ne treba da nas čudi što Benjamin na početku spisa *Umetničko delo u razdoblju njegove tehničke reprodukovnosti* navodi citat Pola Valerija, u kom ovaj, između ostalog, tvrdi da prostor i vreme nisu više ono što su oduvek bili (2011b, str. 246). Na prvi pogled deluje da prostor i

vreme nisu ono što su nekada bili jer je savremena fizika, tj. Ajnštajnova teorija relativnosti, u bitnom smislu preinačila naučno značenje tih pojmova. Međutim, mi smatramo da je navođenjem ovih Valerijevih misli Benjamin imao na umu nešto drugo.

Može se reći da je Benjaminu primarno stalo do markiranja razlike u doživljaju, ili bolje rečeno iskušavanju prostora i vremena ljudi iz perioda predtehnološke civilizacije, s jedne strane, i ljudi iz vremena visoko razvijene tehnologije, s druge strane. Čovek u tehnološki razvijenim društvima ima mogućnost da savlada velike prostorne distance za značajno manje utrošenog vremena nego što je to bio slučaj u ranijim epohama.³ Potom, protok informacija radikalno se ubrzava razvojem sredstava za komunikaciju poput telefona. Sve te promene dovode do toga da čovek u svakodnevici prostor doživljava znatno „manjim”, a protok vremena „bržim” nego ikada ranije. Dakle, čovekovo zahvatanje prostora i vremena zaista se izmenilo – njihov smisao, međusobni odnos, odnos čoveka prema njima, te i način na koji sebe čovek unutar njih doživljava i određuje nisu isti – što dovodi do toga da čovek i samu stvarnost zahvata na drugačiji način. Otuda, „Ovde” i „Sada” umetničkog dela u dobu visoko razvijene tehnologije, a time ujedno i tehničke reprodukcije, postaju moguće „Svuda” i „Uvek”. Posledica toga jeste izuzetno velika prostorna i vremenska pokretljivost umetničkih reprodukcija – čoveku je danas omogućeno da u svojoj sobi u gotovo bilo kom trenutku posmatra, na primer, fotografiju Van Gogovih „Suncokreta”.

Ovakvom transformacijom doživljaja prostora i vremena menja se naše iskušavanje sveta, a samim tim i naše iskušavanje umetničkih dela. Drugim rečima, pojava fotografije i gramofonskih ploča kao tehnika reprodukcije uzdrma autoritet onog „Ovde” i „Sada” tradicionalnih umetničkih dela, što dovodi do iščeznuća njihove aure. Takođe, umetnička fotografija i film, kao posebne vrste umetnosti, ne samo da doprinose procesu gubitka aure, već one vlastito postojanje duguju tehničkoj reprodukciji. Na primer, razmatrati fotografiju u kontekstu originala i kopija predstavlja uzaludan posao. Potom, ukoliko se uzmu u obzir uslovi proizvodnje, te i neophodna sredstva za neko filmsko ostvaranje, onda je već od samog početka takav poduhvat predodređen na masovnu reprodukciju ne bi li uspeo da opravda sve ono što je u njega uloženo. Kako i Benjamin primećuje: „Tehnička reproduktivnost filmskih dela zasnovana je neposredno na tehnici njihove produkcije” (2011b, str. 256). Rečju, tehnička reprodukcija, a sa njom i masovna dostupnost, nisu ništa drugo do uslovi mogućnosti filmske umetnosti.

³ Savremeni izumi poput aviona omogućavaju čoveku da stigne od jedne do druge tačke na planeti za manje od dvadeset i četiri časa, dok bi za to putovanje, na primer u srednjem veku, bilo potrebno izdvojiti nekoliko nedelja ili čak nekoliko meseci.

Iščeznuće aure, koje smo u prethodnim pasusima razmotrili, ne bi trebalo shvatiti kao nešto degradirajuće po umetničko delo. Kako i Benjamin kaže, rastakanje aure predstavlja izvlačenje predmeta iz njegove ljuštore, odnosno umetničko delo u doba tehničke reprodukcije *oslobađa se* aure (2011a, str. 176–177). Oslobođenje od aure ovde bi trebalo razumeti kao oslobođenje umetnosti za radikalno nove mogućnosti, te ujedno kao i oslobođenje od njene kultne vrednosti. Razmatranje iščezavanja kultne vrednosti, tj. njena transformacija u izložbenu vrednost predstavlja naš sledeći zadatak u ovom istraživanju.

Kultna *versus* izložbena vrednost

Ukoliko naš pogled okrenemo ka onome što se smatra prvim umetničkim delima, poput prastarih slika iz pećina, utoliko ćemo uočiti da su ona prevashodno imala kultnu vrednost, tj. da predstavljaju sredstva za magijske rituale. Kako i Benjamin kaže: „Jelen koga čovek kamenog doba odslikava na zidovima svoje pećine, jeste instrument čaranja” (2011b, str. 258).

Osnovna funkcija takvih tvorevina ogleda se u ostvarivanju komunikacije između čoveka i duhova, a tek se u sekundarnom smislu može govoriti o njihovom vizuelnom značaju. Drugim rečima, samo prisustvo slike jelena za magijski ritual mnogo je važnije u odnosu na njene opazajne karakteristike. Analogno primeru slika iz pećina, koje su prvenstveno namenjene duhovima, sličnu vizuelnu skrivenost umetničkih dela možemo pronaći i u nekim kasnijim epohama. Na primer, pojedine skulpture na srednjovekovnim katedralama ne mogu biti opažene sa tla. Slično tome, neke freske i kipovi bivaju dostupni isključivo sveštenicima u određenim prostorijama unutar katedrale (Benjamin 2011b, str. 258). Međutim, kako se uloga umetnosti u društvu menjala, smatra Benjamin, tako su i umetnička dela dobijala sve veću izložbenu vrednost – izloživost „Mona Lize” veća je nego izloživost neke freske, naslikane na zidu manastira.

Proces sekularizacije ne dovodi do iščeznuća kultnih vrednosti u umetničkom delu. Štaviše, može se reći da je kultna vrednost umetnosti u pojedinim sekularnim umetničkim pokretima naglašenija nego ikada ranije. Larpurlatizam i njegov vodeći motiv – „umetnost radi umetnosti” – na prvi pogled kao da sugeriše da se umetnost oslobodila kultnih vrednosti, tj. da se konačno emancipovala od kulta. Međutim, larpurlatizam samo prividno oslobađa umetnost od kultnih vrednosti jer, iako ona tu prestaje da bude nešto što je u službi svetog, ipak sama postaje ono sveto.

Kulturna vrednost umetničkih dela iziskuje specifičan način njihove recepcije. Ono što karakteriše auratičnu umetnost, tj. umetnost pre razdoblja njene tehničke reproduktivnosti, jeste svojevrsna distanca između dela i njegove publike. Kao što smo videli u prethodnom poglavlju, Benjamin određuje auru kao neponovljivu pojavu daljine, ma koliko bilo blizu to što je udaljeno. Pojavu daljine bi trebalo razumeti ne kao puku prostornu razdaljinu, već pre kao izraz strahopoštovanja koje posmatrač oseća prema vrhunskim umetničkim delima. Preciznije rečeno, umetničko delo se publici pokazuje kao predmet koji je stran svakodnevnom iskustvu, tj. kao predmet koji od posmatrača zahteva specifikovan pogled.

Pridajući večne vrednosti tradicionalnim umetničkim delima, recepijenti takve vrste umetnosti pokazuju se kao naglašeno kontemplativni subjekti. Zarad ostvarivanja estetskog doživljaja, posmatrač je morao da bude fokusiran na samo delo i to do te mere da gotovo „potone” u njega. Ne bi li uspeo da izbegne bilo kakav vid remećenja pri posmatranju, posmatrač mora da bude usamljen pri aktu kontemplacije. Usamljenost posmatrača, kako Benjamin primećuje, izrazito je slična religijskim praksama u kojima pojedinac biva sam sa Bogom (2011b, str. 279). Takođe, posmatranje dela kao nečeg što prevazilazi iskustvo puke svakodnevice umnogome podseća na praksu rituala, koja se može susresti u gotovo svim kultovima. Stoga, možemo zaključiti da kulturna vrednost umetničkih dela zahteva od posmatrača da se pri kontemplaciji ophodi prema delu na način koji je veoma sličan praksi obreda u kultu.

Najava promene u vrsti recepcije umetničkog dela, te samim tim i transformacija kulturne u izložbenu vrednost dela, može se uočiti već u dadaizmu. Degradacijom vlastitog materijala, dadaizam je uništavao auru svojih kreacija i to tako što su ih dadaisti, kako Benjamin kaže, „sredstvima proizvodnje obeležavali [...] kao nešto reprodukovano” (2011b, str. 278). Takav preobražaj u načinu produkcije povratno je uticao na recepciju – dadaističko delo se opire kontemplativnoj recepciji posmatrača. U tom smislu, dadaistička umetnost anticipira drugačiji odnos posmatrača i umetničkog dela, odnos koji će dostići vrhunac u vremenu razvijene tehničke reproduktivnosti. Nov način recepcije umetnosti verovatno je najuočljiviji na primeru filma, te ćemo se u nastavku rada fokusirati na efekte koje film ostavlja na publiku.

Da bismo mogli da razumemo kakvu promenu u recepciji umetničkog dela pred publiku ispostavlja umetnost filma, potrebno je da se osvrnemo na promene u ljudskom ophođenju spram stvarnosti, koje su prisutne u vremenu masovne produkcije filma. Naime, razvoj tehnologije u dvadesetom veku opterećuje čovekov opažajni aparat u mnogo većoj meri nego ikada ranije. Ukoliko obratimo pažnju na stanovnike velikih gradova, utoliko

postaje jasno da je njihovo opažanje u svakodnevici obogaćeno izrazito velikom količinom različitog sadržaja. Usled velikih šljaštećih reklama, zvuka motornih vozila i sličnih fenomena, percepcija čoveka u dvadesetom veku znatno je dinamičnija nego u prethodnim epohama. Pored toga, velike promene u razvoju tehnologije utiču i na čovekovu apercepciju⁴ – svakodnevne aktivnosti poput prelazaka ulice u velikim gradovima mogu predstavljati potencijalnu opasnost. Bogatstvo u vidu perceptivnih sadržaja, te i promene u čovekovoj apercepciji odslikava umetnost filma putem šok-dejstva.

Za razliku od slikarske umetnosti, koja od posmatrača zahteva kontemplaciju i istančanu fokusiranost, film od publike traži značajno drugačiji način pristupa. Film, koji se sastoji iz kontinuiranog i veoma brzog protoka slika, onemogućava posmatraču da ostane smiren ispred onog što mu se nalazi pred očima. To, po Benjaminovom sudu, obezbeđuje šok-dejstvo filma, koje publici onemogućava sabranost koja se može imati pri posmatranju jedne slike (2011b, str. 280). Rečju, kontemplativni subjekt se u doba tehničke reprodukcije preobražava u rastresenog subjekta.

U okvirima filmske produkcije, glumac, za razliku od pozorišta, ne igra direktno za publiku, već za aparaturu, tj. kameru. U tom smislu, proces nastanka filma bitnu ulogu daje kameri jer njeno kretanje predstavlja uslov mogućnosti pojedinih scena, kao što je na primer gornji rakurs. Stoga, kako i Benjamin navodi, glumac je podvrgnut nizu optičkih testova (2011b, str. 263). Posredovanje kamere između glumaca i publike onemogućava filmske glumce da ostvarenje prilagođavaju raspoloženju publike. Takve promene dovode do drastičnih promena u relaciji glumci-publika. Benjaminovim rečima: „Publika se uživljava u glumca jedino tako što se uživljava u aparat. Preuzima, dakle, njegov stav: testira” (2011b, str. 263).

Potom, u kontrastu sa tradicionalnim umetnostima, pri čijoj recepciji je posmatrač morao biti sam, gledanje filma u bioskopu predstavlja masovnu pojavu. Takva okolnost, po Benjaminovom mišljenju, dovodi do promena u načinu posmatranja (2011b, str. 280). Nije više stvar u tome da se posmatrač „prepusti” samom delu, već bi se pre reklo da mase imaju tendenciju da umetničko delo apsorbuju u sebe (Benjamin, 2011b, str. 281). To apsorbovanje se ogleda u savladavanju auratične distance između posmatrača i dela, te samim tim predstavlja primer savremenog oblika recepcije. Takođe, za razliku od gotovo svih tradicionalnih vrsta umetnosti, filmska ostvarenja usled tehničke reprodukcije bivaju široko

⁴ Pojam apercepcije bi ovde trebalo shvatiti kao svest čoveka o samom sebi.

dostupna, što upravo i predstavlja uslov mogućnosti masovne recepcije čime film potvrđuje vlastitu izložbenu vrednost.

Jedna tradicionalna vrsta umetnosti – arhitektura – razlikuje se od ostalih umetnosti po tome što je omogućavala kolektivnu recepciju. Kako Benjamin primećuje: „Zdanja se recipiraju dvojako: upotrebom i opažanjem. Ili bolje rečeno: taktilno i optički” (2011b, str. 282). Drugim rečima, ophođenje prema srednjovekovnoj katedrali od strane monaha koji su u njoj zaposleni i turista koji je prvi put vide radikalno je drugačije – prvo je taktilno, drugo je optičko. Taktilna recepcija se ne odvija kao optička, koja zahteva budnu pažnju, već se događa putem navike. Analogno tome, Benjamin tvrdi da se i onaj ko je rastresen, dakle publika filma, može naviknuti. Otuda, film i druge umetnosti u doba tehničke reprodukcije odgovaraju na ranije navedene promene u čovekovoj apercipiji. Štaviše, Benjamin kaže da savremena promena apercipije u filmu pronalazi svoj pravi instrument za uvežbavanje (2011b, str. 282). Usled svih navedenih promena u recepciji filma, možemo zaključiti da on oslobađa umetnost od kultne vrednosti jer rastresen i testirajući subjekt ne prilazi delima umetnosti na način kontemplativnog subjekta.

Politička funkcija umetnosti

U dosadašnjem delu ovog istraživanja istakli smo ključne razlike između tradicionalne umetnosti i umetnosti u doba njene tehničke reprodukcije. Oslobodenjem umetnosti od aure i kultnih vrednosti menja se i njena funkcija. U takvim okolnostima, po Benjaminovom mišljenju, umetnost više nije utemeljena na obredu, već na drugačijoj praksi – politici (2011b, str. 256). Odnos umetnosti i politike moguć je u dva vida – kao estetizacija politike koja odgovara fašizmu i kao politizacija umetnosti koja odgovara komunizmu.

Kako Benjamin kaže: „Mase imaju pravo na promenu vlasničkih odnosa; fašizam bi da se mase izraze u konzerviranju tih odnosa. Fašizam dosledno hrli ka estetizaciji političkog života. Podjarmljivanje masa, koje se kultom jednog vođe bacaju na kolena, odgovara podjarmljivanju jedne aparature koju on upreže u proizvodnje kultnih vrednosti” (2011b, str. 283).⁵ Dakle, fašizam ima tendenciju da stvarnost posmatra kao nešto što je nepromenljivo, što transcendirava vreme i to tako što će estetizovati trenutni poredak kultnim vrednostima. To znači da fašizam interpretira postojeće društvo kao auratično umetničko delo. Vrhunac

⁵ Često prisutna sintagma „kult vođe” jasno ocrtava kako funkcioniše estetizacija politike. Kada se „vođama” ili drugim političkim subjektima pripisuju kultne osobine, tada se oni prezentuju masama na gotovo isti način kao i auratična umetnost. Politički subjekti tada ostaju u „neponovljivoj pojavi daljine”, što dovodi do toga da njihova stvarna funkcija u društvu biva skrivena.

estetizacije politke se ogleda u ratu u kom velike mase vlastitu destrukciju posmatraju kao estetski fenomen. Takve tendencije su jasno uočljive u čuvenom Marinetiјevom „Manifestu futurizma”, u kom ovaj proglašava rat lepim (Benjamin, 2011b, str. 284).

Radikalno drugačiju praksu susrećemo u pokušaju politizacije umetnosti. Politizaciju umetnosti bi trebalo shvatiti kao mogućnost korišćenja umetničkih proizvodnih snaga za postizanje političkih ciljeva (Novaković, 2013, str. 82). Prikazujući stvarnost bez ikakvog udela aparature, umetnost filma može da prikaže pravedniji društveni poredak, čija bi mogućnost bila prezentovana potlačenim masama. Po Novakovićevom sudu, takvim sadržajima na filmskom platnu u svesti posmatrača stvaraju se uslovi za zauzimanje kritičkog stava, koji bi mogao da rezultira u promeni stvarnog društvenog poretka (2013, str. 83).

Umetnost u doba tehničke reprodukcije može biti upotrebljena od strane masa ne samo za konzerviranje trenutnih društvenih odnosa, već i za omogućavanje masama da dođu do svog prava. Otuda, savremena umetnost može imati izrazito značajnu ulogu u dekonstrukcijama socijalnih identiteta, tj. biti saveznik u borbi protiv trenutnih vlasničkih, klasnih i drugih društvenih odnosa.

Po Benjaminovom mišljenju, politička funkcija umetnosti jasno je uočljiva u Zanderovom fotografskom opusu. Jedan od njegovih projekata sadrži kolekciju od 45 albuma u kojima se prikazuje slojevitost društva (Benjamin, 2011a, str. 179). U tom smislu, ove fotografije na nem i nepristrasan način recepiјentima pokazuju klasne identitete društva. Upravo to može biti prvi korak u kretanju ka dekonstrukciji trenutnog klasnog poretka, te uspostavljanju novog, besklasnog društva. Zanderova fotografija i njoj slični umetnički projekti primer su ostvarivanja progresivnog političkog potencijala umetnosti.

LITERATURA

- Valter Benjamin, „Mala istorija fotografije”, u: *Izabrana dela*, tom I, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 165–184.
- Valter Benjamin, „Umetničko delo u razdoblju njegove tehničke reproduktivnosti”, u: *Izabrana dela*, tom I, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 246–285.
- Howard Caygil, *Walter Benjamin, the colour of experience*, Routledge, New York, 2005.
- Marko Novaković, „Preobražaj umetnosti i uloga tehničke reproduktivnosti”, *Arhe* 20 (2013), str. 78–94.
- Brent Plate, *Walter Benjamin, Religion, and Aesthetics, Rethinking Religion Through the Arts*, Routledge, New York, 2005.

Miomir Milić*

Filozofski fakultet, Beograd

ULOGA KOSTIMA U KONSTRUKCIJI IDENTITETA „PRVE DAME” NA PRIMERU JOVANKE BROZ I ŽAKLINE KENEDI

Costume and tradition of clothing present the important part of a visual culture of the ruler and his family. By analyzing the ruler's costume, as a medium which can emit the political ideas and attitudes, it becomes possible to perceive an identity of a ruler who is wearing it. This paper is focused on the costumes of the two First Ladies – Jackie Kennedy and Jovanka Broz, and the way how it was used as one of the most important visual mediums in creation of their identity of a First Lady. These two examples are taken as presenters of a two ideological opposites – socialism and capitalism. In both examples is clear that costume was more than just a piece of clothes, but the technical medium of a clear political propaganda. Thereby, their visual identity was based on the official state's ideology. The paper is aimed to show how visual identity of a First Lady in two ideologically different states was constructed in the same way through the costume. This not only draws attention to the visual potential of a costume, but emphasizes the connection between ideology, identity and fashion.

Key words: fashion, identity, Jovanka Broz, Jacqueline Kennedy, socialism, capitalism.

Moda kao sredstvo propagande u godinama Hladnog rata

Hladni rat je oblikovao specifičan kulturološki fenomen, u nauci poznat kao „hladnoratovska kultura”, koji se razvijao tokom prvih decenija druge polovine dvadesetog veka. Kulturološki fenomen nastao kao posledica sukoba dveju vodećih ideologija – komunizma i kapitalizma, odnosno dveju vodećih sila Rusije i Amerike – oblikovao je ključne tokove u kulturi perioda u kom se razvijao. Iz domena vizuelne kulture posebno je interesantna moda ovog perioda, koja se kao sredstvo neverbalne komunikacije koristila u širenju i promociji određenih politička poruka i ideja. Propagandne poruke, kao i određene socijalne vrednosti i obrasci ponašanja često su bivali emitovani preko odeće koja se proizvodila u ovom periodu. Moda je bila ta koja je nevezano od onoga ko ju je nosio – od običnog sveta, do političkog vrha – reflektovala ideje vezane za nacionalizam, etnički identitet, ali i određene vrednosti negovane u okvirima određene teritorije.

Razvoj i ekspanzija masovne kulture doveli su 1959. godine do nove faze hladnoratovske kulture. Te godine desila se značajna kulturološka razmena između Rusije i Amerike, koja ne samo da je uticala na dalji tok rata, već i na brojne kulturološke obrasce koji su u narednom periodu postali uočljivi kako u istočnom, tako i u zapadnom bloku. Naime, u

* milicmiomir@yahoo.com

leto 1959. godine održane su dve izložbe – u Njujorku i Moskvi, gde su obe zemlje, kao gostujući izlagači, prezentovale svoja dostignuća na polju nauke, tehnologije i kulture. Fokus američke izložbe bila su potrošačka dobra – odeća, kozmetika, televizija, kuhinjska aparatura, gazirana pića, sportska dobra, automobili, odnosno sve ono što je naglašavalo komoditet života u zemlji kapitalističkog uređenja koji zemlje istočnog bloka u tom momentu nisu mogle sebi da priušte (Castillo, 2010, str. 9). Jasno je da se kroz proizvode potrošnje formirala snažna propaganda predstavljanja ideje boljeg života koji je negovan u Americi. Moda, kao jedan od važnih elemenata potrošačke kulture imala je značajnu ulogu tokom prezentacije „američkog sna” ruskom stanovništvu. Sofisticiranom modom, koju je tokom trajanja sajma predstavila, Amerika je svesno kontrirala ruskom fokusu na naučna istraživanja i edukaciju. Ukoliko se uzme u obzir da je cilj izlaganja bio da što slikovitije prikaže savremeni život u obe zemlje (Kushner, 1959, str. 6), jasno je koliko je moda bila značajni segment kulture kapitalističkog sistema, jer ne samo da je svojim stalnim promenama podsticala na konzumerizam, već je i važila za simbol modernosti.

Tokom trajanja izložbe, američka moda je bila predstavljena kroz četiri revije od po trideset pet minuta, koje su se održavale svaki dan tokom trajanja izložbe i kojima je prisustvovalo nekoliko hiljada Rusa. Predstavljena odeća bila je namenjena mladim ženama i uživanju, što se podudaralo sa željenom slikom Amerike kao mlade i vitalne države. Slika žene stvarana ovim revijama bila je idealna slika prosečne Amerikanke koja svoj san živi u odeći lepršavih materijala i prilagodljivih krojeva koji joj omogućavaju da neometano obavlja sve svakodnevne poslove. Iako je njujorška moda u trenutku izložbe bila na daleko višem nivou, Amerikanci su svesno izbegli prezentaciju visoke mode, naglašavajući upravo svakodnevnu modu, kojom žele uobličiti viziju idealnog američkog društva u čijem centru je obična žena-domaćica, a ne elitistička dama iz visokih krugova njujorškog društva (Bartlett, 2010, str. 139).

Ono što je Rusija predstavila od mode u Americi nije bilo ni upola toliko atraktivno. Bila je to odeća teških materijala, uglavnom od debele vune, podređena praktičnoj upotrebi zaštite od ruske zime, a ne estetskim kvalitetima. Iako su to bili proizvodi najjemenitnijih modnih industrija u Moskvi, dočekani su sa negativnim kritikama od strane medija i publike, pre svega zbog grubosti i sirovosti koja je američku publiku asocirala na „hladni” komunizam.

Jasno je da je američkom sistemu moda mnogo više koristila u cilju promovisanja države i vodeće ideologije. Pored revija mode, koje su predstavljale značajan segment izložbe, kostim je kao sredstvo promovisanja ideja sopstvene države koristila i Pat Nikson,

buduća prva dama Amerike, odnosno supruga Ričarda Niksona, koji je u trenutku izložbe bio na funkciji potpredsednika. Pred odlazak u Moskvu, Pat je poseban akcenat stavila na svoj kostim birajući ga temeljno i precizno u cilju što boljeg predstavljanja sopstvene nacije. „Biral sam komade koji nisu visoka moda, već obična moda koju najviše volim i koja mi najbolje stoji”, rekla je za *Newsweek* (Bartlett, 2010, str. 138) i na ovaj način potvrdila iznetu činjenicu da su Amerikanci svesno zaobišli izlaganje visoke mode, želeći da predstave što „realniju” sliku Amerikanke odevene u sofisticiranu, ali isto tako pristupačnu odeću.

Amerika je u centar promocije svoje ideologije postavila ženu, američku domaćicu, i to je postigla preko kostima, odnosno mode. Američka domaćica je ta u kojoj se sublimirala sva lepota američkog sna, koji je omogućavao lagodan i lep život u jednoj razvijenoj i modernoj državi. Tu je potvrdu slala i buduća prva dama, Pat Nikson, koja je i javno iznosila svoj afirmativni stav o modi. Fokus ovog rada nije na Pat Nikson i američkoj izložbi u Moskvi, već na prvim damama, Žaklini Kenedi i Jovanki Broz. Ova dva primera uzeta su kao reprezentanti dve potpuno različite i u isto vreme sukobljene političke ideologije. Sa jedne strane, kroz primer izložbe u Moskvi, vidi se kako je Amerika vešto koristila kostim kao sredstvo samo-promocije, a interesantno je da će ubrzo sličan sistem usvojiti i određene zemlje istočnog bloka, te da će se i na kostimu Jovanke Broz uočavati jasne tendencije promovisanja jugoslovenskog društva i politike. Cilj rada jeste da pokaže kako je kostim imao značajnu ulogu u definisanju identiteta prve dame obeju zemalja, te kako su se potencijali kostima jednako uspešno koristili i u jednom i u drugom sistemu.

Žaklina Kenedi – heroina američkog konzumerizma

Amerika je iz Drugog svetskog rata izašla kao zemlja pobednica bez većih ekonomskih i finansijskih posledica. To je omogućilo dalji napredak ekonomije i razvoj industrije bez potrebe obnavljanja, odnosno dovelo je do toga da tokom pedesetih i šezdesetih godina Amerika dosegne nivo visokog životnog standarda koji je obećavao realizaciju takozvanog „Američkog sna”. Kapitalističko društvo Amerike šezdesetih godina imalo je veru i nadu u idealan život. U srcu kapitalističkog uređenja ležala je ideja konzumerizma, podrazumevajući izraženu kupovnu moć stanovništva, koje svoja materijalna sredstva koristi u konstantnoj kupovini. U takvom društvenom sistemu, uloga prve dame pripala je Žaklini Onassis, ženi Džona Kenedija, poznatije i kao Džeki Kenedi.

Žaklina je bila odličan poznavalac i ljubitelj mode i definitivno neko ko je obeležio, u modnom i umetničkom smislu, eru u kojoj je živela. O njenom odevanju izveštavali su uz

najlepše reči hvale svi američki mediji, a nekoliko puta, odnosno četiri godine za redom, bila je na vrhu američke liste najbolje odevenih žena (Bowles, 2001, str. 18). Negovala je minimalistički stil koji je podrazumevao uske, geometrizovane forme lišene suvišne ornamentacije. Masivne naočare, uski i okrugli šeširi bez oboda i glamurozna frizura činili su čuveni *Jackie Look* (Velimirović, 2006a, str. 57). Smatra se da je Džeki najzaslužnija za popularizaciju takozvanog „minimal stila”, koji je, u momentu kada je ona modno delovala, bio tek u razvitku. Od trenutka kad je postala prva dama, koristila je kostim kao državnu odeću, odnosno kao efektivno sredstvo širenja političkih ideja.

Kao prva dama, Žaklina je uticala na promenu ukusa nacije. Ne samo da je na najvišem nivou promovisala kulturu i umetnost, nego je i skretala pažnju na modu i estetiku odevanja. Kenedijevi su se tokom svog angažmana trudili da promovišu umetničke i intelektualne vrednosti u Americi. Njihov uticaj na razmišljanja nacije o kulturi i umetnosti doprineo je tome da Amerika podigne visoke standarde u ovim segmentima društva, koje i danas drži na zavidnom nivou. Kostim je takođe imao značajnu ulogu. Imidž Žakline kao prve dame bio je pažljivo konstruisan i vešto promišljen. Odeću Žakline Kenedi potpisivali su brojni svetski poznati dizajneri, najčešće francuskog porekla. Poznato je kao činjenica da je prilikom posete Francuskoj 1961. godine nosila dva kamiona prtljaga u kom su se nalazile odevne kombinacije (Velimirović, 2006a, str. 57). Kao lingvista sa diplomom francuske književnosti, Žaklina je volela sve što je francusko: od istorije, literature, kuhinje, do vina, i naravno – mode. Uživala je da nosi odeću francuskih dizajnera i time isticala instancano znanje i poznavanje francuske mode i dobrog ukusa (Bowles, 2001, str. 17). Iako je njen stil bio minimalizovan, bila je poznata i po raskošnim haljinama francuske mode u kojima se pojavljivala najčešće prilikom posete velikih zvaničnika. Te haljine ne samo da su bile izrađivane od najfinijih materijala nego su bile naručivane i izvođene prema posebnim narudžbama. Ostalo je zapisano kako je odeća uvek morala da bude u skladu sa kontekstom prijema. Jedan od zapamćenih primera govori o tome kako je za svečanu večeru u čast pakistanskog predsednika Muhameda Ajub Kana Žaklina zahtevala haljinu romantičnog izgleda koja bi bila u skladu sa elegancijom stubova i istorijskim ambijentom Maunt Vernona gde se odigravala manifestacija (Velimirovic, 2006a, str. 57). Žaklina je preokrenula državne posete u gala događaje, praveći atmosferu koja bi odgovarala njenim gostima. Odeća koju je nosila na ovakvim posetama uvek je bila posebno i pažljivo birana tako da komunicira sa publikom i na taj način projektuje ideje koje su predstavljale Ameriku kao mladu i modernu zemlju.

Kao prva dama, postala je ikona američkog konzumerizma. Njen način ophođenja prema modi i kupovini u potpunosti je odgovarao sistemu u kom je živela i podržavao je ideju o američkom snu u koji su verovali Amerikanci. Kapitalistički svet šezdesetih godina želeo je ovakvu prvu damu. Posmatranjem života Žakline Kenedi u kontekstu nove hedonističke etike potrošnje kapitalističkog sveta, nameće se zaključak da ona jeste bila heroína zapadne potrošačke kulture i personifikacija masovnog konzumerističkog društva kao društva obilja. Rezultat njenog modnog angažovanja nije bio samo poboljšanje modne industrije u Americi i van nje, nego i stvaranje nacionalne filozofije stila i stvaranje takozvanog *Jackie Look-a*, koji je, oformivši se kao gotova fraza i modni termin, prodro u engleski jezik (Bowles, 2001, str. 17).

Jovanka Broz – skromna dama po socijalističkom ukusu

Po završetku Drugog Svetskog Rata, Jugoslavija je izašla kao prilično siromašna zemlja sa potrebnom revitalizacijom privrede, ekonomije i industrije. U osiromašenoj zemlji, kakva je u tom trenutku bila Jugoslavija, moda nije zauzimala značajno mesto u društvu, te su žene na ovim prostorima vodile znatno manje računa o sebi i svom izgledu. Nakon 1948. godine i okretanja Jugoslavije ka zemljama Zapadne Evrope, dolazi do fenomena vesternizacije, odnosno amerikanizacije jugoslovenske kulture (Vučetić, 2012, str. 277). U takvom sistemu koji je usvojio brojne fenomene „sa zapada” menjala se i slika žene, koja je sve više odstupala od stereotipne slike sovjetskog modela socijalističke žene i poprimila vizuelni identitet moderne žene zapadnog, kapitalističkog društva. Centralna tačka ovih promena bila je moda, preko koje su se najlakše uočavale inovacije koje je jugoslovensko društvo usvajalo, a posebno jugoslovenske žene.

Moda je oduvek bila deo tradicije kapitalističkog društva, te je interesantno posmatrati način na koji je Jugoslavija, kao socijalistička zemlja, prihvatila modne tendencije zapadnjačkog sveta.⁶ Na pitanje zašto je jugoslovensko društvo tako lako prihvatilo modu, kao tipičan produkt elitističkog društva kapitalizma, Đurđa Bartlet u svom radu daje odgovor – zbog želje za opstankom sistema (Velimirović, 2006b, 91). Čak je moda koja se razvijala u okvirima socijalizma bila preuzeta iz kapitalističkog sveta, odnosno stvorena iz elemenata odevanja buržoaske klase kapitalizma. Međutim, ono što je posebno važno u kontekstu jugoslovenske mode jeste konstantno promovisanje kroz propagandnu ulogu prikazujući

⁶ O prihvatanju zapadnjačke mode u socijalističkim zemljama, pre svega u Rusiji v. u: Reid (2002, str. 211–252).

državu u najboljem svetlu. Visoka moda stvarana na teritoriji Jugoslavije u velikoj je meri bila prožeta nacionalnim elementima (Velimirović, 2006b, str. 94). Time se, sa jedne strane, ograđivala od vodećih evropskih modnih tokova, a, sa druge strane, proslavljala bogatu istoriju teritorije na kojoj je nastajala.

Najbolji promoter jugoslovenske modne industrije i visoke mode bila je Jovanka Broz. Odeća Jovanke Broz predstavljala je predmet brige velikog broja jugoslovenskih preduzeća i modnih dizajnera. Danas je rekonstrukcija njenog odevanja značajno i još uvek nedovoljno istraženo polje u nauci. Jovanka je ostala upamćena kao veliki promoter domaće modne proizvodnje i domaće visoke mode. U prilog tome najbolje govori činjenica da je prevashodno nosila modele realizovane u domaćim konfekcijama, ali i činjenica da je bila redovan gost modnih sajmova, često prisustvujući na revijama i prezentacijama domaće modne produkcije. Sajmovi mode bili su velike manifestacije u Jugoslaviji.⁷ Oni su bili jedan od odličnih načina da se moda prezentuje ovdašnjem stanovništvu i to je bio prostor gde se afirmisao veliki broj jugoslovenskih dizajnera.

Štampani mediji redovno su izveštivali o tome koje su konfekcijske kuće imale udela u izradi Jovankine odeće. Njene posete sajmovima mode takođe su bile medijski praćivane, ali i događaji kada je dovodila strane zvaničnike u posetu modnim sajmovima. Isto tako, Jovanka je redovno prilikom poseta stranim državama i prijemima nosila kreacije domaćih dizajnera. Na taj način bila je svojevrsna „pokretna reklama” jugoslovenske modne industrije ne samo u Jugoslaviji već i u svetu, istupajući u potpunosti kao patron domaće modne industrije. Često je i javno govorila i isticala značajna imena iz sveta jugoslovenskog dizajna. Tu se najčešće pominje ime Aleksandra Joksimovića, istaknutog modnog kreatora ovog perioda. Aleksandar Joksimović je bio dizajner koji je isticao nacionalni element u svom radu, koji je vrlo često nosila i sama Jovanka. Za svoj rad je često bio nagrađivan i već tada je bio prepoznat kao mitologizovana figura domaćeg dizajna.⁸

U skladu sa ideologijom u državi, Jovanka se oblačila skromno i jednostavno. Njen stil najviše odgovara minimalnom stilu, koji je negovala u nešto drugačijoj varijanti i sama Žaklina Kenedi. Odeća jednostavnog i svedenog kroja sa diskretnim nakitom i karakterističnom pundom činili su prepoznatljiv vizuelni identitet prve dame Jugoslavije. Odeća koju je nosila kreirali su domaći dizajneri iz jugoslovenskih konfekcijskih kuća. Iako je kao prva dama imala mogućnosti da se oblači i ponaša znatno ekskluzivnije, Jovanka je

⁷ O sajmovima u Jugoslaviji i načinu na koji je Amerika kroz njih promovisala ideje kapitalizma v. u: Vučetić (2012, str. 283).

⁸ Više o Aleksandru Joksimoviću u: Velimirović (2008).

nosila odeću koja se šila u pogonima gde su se izrađivali i odevni komadi najvećeg broja Jugoslovena. Mediji su upravo i potencirali takve priče u stalnim izveštajima, stvarajući na taj način sliku Jovanke kao „drugarice” koja je jednaka ostalim „drugaricama” u zemlji. Rasipništvo i megalomanija karakteristični za Žaklinu Kenedi bili su potpuno strani za Jovanku Broz, bar kada je njena slika u medijima u pitanju.

Zaključak

Oba navedena primera pokazuju kako se preko kostima uobličavao vizuelni identitet prvih dama dveju zemalja potpuno različitih političkih ideologija. Iako su socijalizam i kapitalizam negovali različite sisteme vrednosti, kada je stvaranje vizuelnog identiteta prve dame u pitanju, korišćeni su jednaki principi: u oba slučaja postoje odstupanja od ideja vodećih ideologija. Naime, poznato je da je tokom predsedničke kampanje Žaklina izazvala modne skandale svojim prekomernim trošenjem, te da su nakon toga morale biti preuzete mere štednje u cilju izbegavanja kontraverzi oko njenog odevanja. U tom periodu, ikona američkog konzumerizma ulagala je znatno manje sredstava u svoj kostim i nosila je uglavnom odeću sa potpisom američkih kreatora, koju je za nju pripremao Oleg Kasini, kreator francuskog porekla, a jedno vreme i njen zvanični dizajner (Velimirovic, 2006a, str. 57). Ovakav princip štednje nije bio u duhu potrošačkog društva šezdesetih godina u Americi i moguće da bi promocija ovakvog ponašanja „američke heroine” poljuljala ideju i veru u idealni američki san. Slična situacija, doduše obrnuta, dešavala se sa druge strane Okeana. Iako predstavljana kao skromna promoterka domaće modne industrije, Jovanka nije bila imuna na rad francuskih eminentnih modnih kuća. Poznato je da su tokom gostujućih revija u Beogradu postojale porudžbine modela francuske visoke mode, ali nauka još uvek nije istražila šta je Jovanka tačno poručivala.⁹ Isto tako, odeća koju je nosila i koja je sa jedne strane bila proizvedena u istim fabričkim halama gde se proizvodila odeća namenjena za ostale žene, nije bila masovni serijski proizvod, već je šivena po meri. Na taj način samo je prividno njena odeća bila jednaka odeći „ostalih drugarica”, a zapravo, radilo se o autentičnim modelima daleko većeg kvaliteta. Ove činjenice bile su znatno manje poznate od onih koje je država promovisala preko medija. Iako su postojala odstupanja, dominantni životni stilovi obeju prvih dama, kao i sistemi vrednosti zemalja u kojima su živele bili su jasno čitljivi kroz njihovu odeću, odnosno kostim. Iz tog razloga neophodno je što detaljnije

⁹ Postoje pretpostavke da je Jovanka Broz poručivala modele kuće „Dior”, ali nauka još uvek nije uspela da potvrdi taj podatak (Velimirovic, 2006a, str. 57).

obraditi kostime ovih prvih dama, jer će svaki dalji doprinos ovog segmenta nauke omogućiti bolje razumevanje čitavog perioda i državnog sistema Jugoslavije, odnosno Amerike.

Brozovi u poseti Vašingtonu (fotografija preuzeta iz: Velimirović, 2006)

LITERATURA

- Dj. Bartlett, *Fashion East: The Spectre that Haunted Socialism*, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, 2010.
- H. Bowles, *Defining Style: Jacqueline Kennedy's White House Years, Selections from the John F. Kennedy Library and Museum*, New York, 2001
- G. Castillo, *Cold War on the Home Front: The Soft Power of Midcentury Design*, U of Minnesota Press, 2010.
- M. Kushner. "Exhibiting Art at the American National Exhibition in Moscow, 1959", *Journal of Cold War Studies* 4 (1/2002), p. 6-26.
- S. E. Reid, "Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev", *Slavic Review* 61 (2/2002), p. 211-252.
- D. Velimirović, *Aleksandar Joksimović – Moda i identitet*, Utopija, Beograd, 2008.
- D. Velimirović, „Kulturna biografija grandiozne mode: priča o kolekciji Vitraž Aleksandra Joksimovića”, *Etnoantropološki problemi* 1 (2/2006), str. 91–104.
- D. Velimirović, „Moda, ideologija i politika: odevanje Jovanke Broz”, *Antropologija* 1 (2006), str. 50–69.
- R. Vučetić, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslovensku svakodnevnicu šezdesetih)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2012, str. 277–298.

CEZASM
Centar za afirmaciju slobodne misli
21205 Sremski Karlovci, Srbija

www.cezasm.wix.com
afirmacijamisli@gmail.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.37(082)(0.034.4)
17.035.3(082)(0.034.4)
159.923.2(082)(0.034.4)

**МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни студентски скуп
"Карловачки дани слободне мисли" (1 ; 2015 ; Сремски Карловци)**

Socijalne (de)konstrukcije identiteta [Elektronski izvor] : zbornik radova sa I međunarodnog interdisciplinarnog studentskog skupa "Karlovački dani slobodne misli", (5-7 jun 2015. Sremski Karlovci). Knj. 1. - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slika ; 12 cm

Nasl. sa naslovnog ekrana.

ISBN 978-86-919377-1-3

a) Идентитет - Зборници
COBISS.SR-ID 301760775